

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
SZEGEDIENSIS**

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLI.**

HUNGARIA
SZEGED
2017

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Szerkesztőbizottság:

DR. ALMÁSI TIBOR, DR. SZÉKELY MELINDA,
DR. ZIMONYI ISTVÁN, DR. PAPP SÁNDOR, DR. KÖVÉR LAJOS
DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. TOMKA BÉLA

Az Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
kiadványa

Redegit:

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Szerkesztette:

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

BALÁZS PÉTER

Az újkori vallási tolerancia elmélete és gyakorlata – historiográfiai áttekintés

A történeti tárgyakkal foglalkozó szerzők szívesen vezetik fel munkájukat annak kihangsúlyozásával, hogy témájuk – legalább áttételes – relevanciával rendelkezik a jelenkor vonatkozásában is. Így tesz az általa szerkesztett kiadvány előszavában a francia filozófiatörténész, Yves-Charles Zarka is, aki bár elismeri, hogy a vallási tolerancia alapjául szolgáló filozófiai érvek többsége az újkorban, tehát a miénktől alapjaiban eltérő társadalmi-politikai kontextusban született, mégis azt gondolja, hogy – fontos tanulságainak köszönhetően – az újkori argumentáció bizonyos elemei *mutatis mutandis* hasznosak lehetnek a 21. századi ember számára is, hiszen az életüket különböző vallásos hitek, ideológiai meggyőződések és kulturális attitűdök mentén élni kívánó polgárok egy adott közösségen belüli koegzisztenciájának kérdése bizonyos szempontból az etika és a politikai filozófia örök problémájának tűnik, olyan – teoretikus és pragmatikus megfontolásokat egyaránt felvető – nehézségnek tehát, amelynek kihívására a bölcselek és döntéshozók az ókortól napjainkig hasonló, vagy legalábbis egymással párhuzamba állítható megoldási javaslatokkal állnak elő. Zarka arról ír a fentebb már idézett, igen ambiciózus előszóban, hogy a politikai filozófia feladata az, hogy kidolgozza különböző vallási és világnézeti meggyőződésű emberek együttélésének egy olyan átfogó feltételrendszerét, amely a nagy elbeszélések összeomlása, tehát a civilizációk közös történeti horizontjának eltűnése után is működőképes maradna.¹ S valóban, a lelkiismeret terén gyakorolt erőszak irracionális/immoralitása, vagy éppen szabadság és autoritás összeegyeztetésének nehézségei kapcsán azonosíthatunk korokon átvélő, már-már öröknek is nevezhető problémákat.² Lehetünk persze szkeptikusak a javasolt megoldások vonatkozásában, hiszen bár bizonyos aktuálpolitikai történések kapcsán napjainkban is gyakran szó esik a tolerancia szükséges (vagy éppen kárhoztatandó) voltáról, világos, hogy a kifejezés alatt aligha ugyanazt értjük, mint újkori eleink. Részben a Zarka szerkesztette műben olvasható írások apropóján, részben néhány további, viszonylag friss szakirodalmi megfontolás alapján az itt következő tanulmányban – amely az újkori

¹ Yves-Charles Zarka: Présentation générale: la tolérance ou comment coexister: anciens et nouveaux enjeux. In: Yves-Charles Zarka – Franck Lessay – John Rogers (szerk.): *Les fondements philosophiques de la tolérance. Tome I. Études*. PUF, Paris, 2002. V–XVI.

² Ld. erről Kontler László kitűnő bevezetését. In: John Locke: *A vallási türelemről*. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2003. 7–55., különösen 52–55.

vallási tolerancia kérdéskörének szentelendő, készüléfében lévő könyv bevezetésére szolgál majd – némely mélyen gyökeredző meggyőződés árnyalására és bizonyos módszertani megfontolások bemutatására törekszem.

A tolerancia fogalma a felvilágosodás korára visszavezethető nyelvhasználatban a gondolat, az önkifejezés és a vallásgyakorlat szabadságát, az individuum szellemi autonómiájának védelmét idézi fel – olyan értékeket tehát, melyek központi szerepet játszanak a történelem menetét az ész fokozatos önmagára ébredésének folyamatával azonosító, progresszív historiográfiai koncepcióban. Szemléletes illusztrációja (a sok lehetséges közül) ennek a felfogásnak Georges Gusdorf tematikus felépítésű könyve a felvilágosodás századának alapelveiről, amelyben a toleranciának szentelt fejezet a haladás, a polgárosodás, a humanitás, a női jogok, a szociális háló kérdéseit tárgyaló fejezetek között kap helyet.³ Ezt a koncepciót – a posztmodern kihívások és kételyek ellenére – kimondva-kimondatlanul valamennyire még mindig sokan a magukénak érzik, s nyilván indokolatlan is lenne egészében elvetni. Mivel – ahogyan azt Hegeltől tudjuk – az „újkor elve a szubjektivitás”,⁴ s a szubjektivitás korszakának első számú ismertetőjele az individualizmus („a végtelenül különös sajátosság az, amely érvényesíti igényeit”⁵), ebben a történetfilozófiai háttérre építő felfogásban az egyén különféle jogai, ezek érvényesülésének intellektuális és intézményi feltételei privilegizált figyelemnek örvendenek. A magát a humanizmus és a felvilágosodás szellemi örökösének tekintő progresszív historiográfia a múlt egyes korszakaiban elsősorban ezen vívmányok előzményeit kereste, s legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a hatalom alkotmányos korlátozásának folyamatát és az egyéni szabadságjogok érvényesülését biztosító intézményrendszer létrejöttét kutassa. Feltűnő, hogy a szóban forgó historiográfiai hagyományt – amelyben tehát a vallási tolerancia, pontosabban a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságának érvényesülése az újkori politikai gondolkodás és gyakorlat egyik központi kérdésévé stilizálódik fel – a deskriptív és a preskriptív szempontok kissé tudománytalan módon történő keveredése jellemzi, amennyiben a történeti jellegű vizsgálat rejtett, explicite csak ritkán kifejtett morális előfeltevésekre épül: a vallási-felekezeti sokszínűséget nem egyszerűen adottságnak, hanem megőrzendő értéknek, a vallási indíttatású erőszakot az emberi ész botrányának, az elvi megfontolásokból levezetett univerzális toleranciát pedig az egyetlen emberhez méltó és előre mutató attitűdként látja és látta.⁶ Bár a 20. század szörnyűségeinek emléken szocializálódott és a humanitás értékeit a 21. századra átmenteni kívánó honpolgárok számára politikai értékítéletként ez a hozzáállás teljességgel elfogadható, az aligha megengedhető, hogy az újkor évszázadaira kritikátlanul visszavetítsük saját meggyőződéseinket. Egyáltalán nem biztos például, hogy az újkor történelmét kizárólag az egyéni jogok fokozatos kibontakozását középpontba állító, ún. „whig” paradigma mentén érdemes vizsgálunk. Azokban az értelmezésekben, amelyek tárgyalt korszakunk központi kérdésének azt tekintik, hogy a kortársak milyen elvek mentén próbálták megőrizni a fennálló politikai-társadalmi rend stabilitását a – gyakran véres – interkonfesszionális összeütközések korában, az egyéni jogok érvényesülése vagy a tolerancia mértéke csak másodlagos fontossággal bír mondjuk az állam és egyház viszonyának

³ Georges Gusdorf: *Les principes de la pensée au siècle des Lumières*. Payot, Paris, 1971. 387–402.

⁴ Jürgen Habermas: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Helikon, Budapest, 1998. 19–20.

⁵ G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1983. 189.

⁶ Perez Zagorin: *How the Idea of Religious Toleration came to the West?* Princeton University Press, Princeton, 2003. XIII.

átfogó problematikájához képest.⁷ Azt gondolom tehát, hogy a „progresszív” ideológiai előfeltevéseket illő szépszisszel kezelő történeti vizsgálat az alábbi kérdések alapos újrágondolásával jár majd: valóban univerzális, téren és időn átívelő érték-e a lelkiismeret és a vallásgyakorlat korlátlan szabadságával azonosított tolerancia, s ha nem, milyen intellektuális, politikai és társadalmi előfeltételei vannak a probléma újkori előtérbe kerülésének? Nem járunk-e el anakronisztikusan akkor, ha az újkor történetét elsősorban az individuum jogai egyre hatékonyabb érvényesülésének perspektívájából vizsgáljuk? S főleg: a tolerancia fogalmát jogos-e minden további nélkül összekapcsolnunk a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságával?

Ez utóbbi kérdésre ugyanis lehetséges messze hangzó nemmel felelni. A szakirodalmi szerzők gyakran utalnak az újkori gondolkodás néhány nagy alakjára, jelesül Goethe-re, Thomas Paine-re vagy éppen Rabaut Saint-Étienne-re, akik a toleranciát nem a szabadság korolláriumának, hanem inkább a szabadság antitézisének látják. Szerintük a tolerancia fogalmával két baj is van: a kifejezés egyfelől morális megbélyegzést implikál, hiszen a toleranciára szoruló, s kizárólag a nagyobb bajok elkerülése érdekében eltúrt vélemény vagy viselkedés⁸ a legjobb szándék mellett is erkölcsileg elfogadhatatlanként és megvetésre méltóként sorolhatók be. Másfelől pedig a tolerancia fogalmának logikai analiziséből az is következik, hogy a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadsága nem az ember vele született és megkérdőjelezhetetlen jogaként, hanem a saját erejét pragmatikus okokból visszafogó hatalom szuverén birtokosa által gyakorolt kegyként vagy bármikor visszavonható engedményként tételeződik.⁹ Jogainak élvezetében élő, szabad embernek nincsen szüksége toleranciára. Bár Perez Zagorinnak és a nagy tematikus monográfiák szerzőinek¹⁰ igazuk lehet, amikor ragaszkodnak a toleranciának a szabadsággal (vagy legalább annak kezdeményeivel) való történeti összefüggéséhez, az mégis nyilvánvaló, hogy a fentebbi két ellenvetés komoly perspektívákat nyit meg a tolerancia újraértelmezése előtt. Az első például nem csak lehetővé, hanem egyenesen megkerülhetlenné teszi a fogalomtörténeti elemzést, annak vizsgálatát tehát, hogy a különböző korokban mit értettek a latin *tolerantia* kifejezés (majd annak későbbi nemzeti nyelvű származékai) alatt,¹¹ továbbá annak a problémának a tárgyalását, hogy a toleráns attitűd mikor és hogyan vált gyengeségből/jellemhibából a másik ember jogait tisztelő, felvilágosult ember erényévé.¹² Goethe és Paine másik felvetése pedig megnyitja az utat azon eszmefuttatások előtt, amelyek a hatalmi pozícióban lévők által pragmatikus okokból gyakorolt tolerancia és az állítólagosan velünk született, filozófi-

⁷ Justin Champion: „Le culte privé est libre quand il est rendu dans le secret”: Hobbes, Locke et les limites de la tolérance, l’athéisme et l’hétérodoxie. In: Zarka – Lessay – Rogers (szerk.): *Les fondements philosophiques de la tolérance...* i. m. 226.

⁸ A középkori felfogásban ilyenek számítanak a zsidó vagy muszlim vallásgyakorlat, az uzorakamat, a leprások és a prostituáltak. Aquinói Szent Tamás is nyilvánvalóvá teszi, hogy tolerálni kizárólag a gyűlöletes dolgokat lehet. Az eretnokség és a homoszexualitás pedig tolerálhatatlan bűnök.

⁹ Ole Peter Grell – Roy Porter (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 2000. 16.

¹⁰ Jean Lecler: *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*. Aubier, Paris, 1955.; W. K. Jordan: *The Development of Religious Toleration in England*. I–IV. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1932–1940.

¹¹ Ld. a Koselleck-féle *Geschichtliche Grundbegriffe* „Toleranz” szócikkét (VI. 1990. 445–605).

¹² Ezekről a kérdésekről e rövid tanulmányban nem lesz lehetőségem értekezni.

ailag megalapozott szabadságjogok között fennálló viszonyt tárgyalják – a legfontosabb kérdés itt az, vajon érdemes-e előbbit az utóbbiak fejletlen és tökéletlen változatának tekinteni, ahogy azt néhányan teszik.

A tolerancia európai történetét általában az alábbi kronológia alapján szokás rekonstruálni: a progresszió bővületében élő historikusok a középkort egyfajta *persecuting society*-ként írják le, olyan társadalomként, amelyben az egyház monopolizálja a lelkek feletti hatalmat, s inkvizítorai kíméletlenül leszámolnak az eretnekekkel.¹³ A vallási sokszínűség kezelésének problémája a reneszánsz és a reformáció idején válik akuttá.¹⁴ A reformátorok köztudomásúlag a lelkiismeret jogainak követelésével kezdik fellépésüket, ám a különböző protestáns egyházak kiépülésével a konfesszionalizáció folyamatát kísérő hatalmi törekvések elfojtják a nyitottság szellemét. Erasmus és Morus Tamás helyére Kálvin, Knox és Béza lépnek: következik tehát a kérlelhetetlen felekezeti szembenállás és a vallásháborúk korszaka. A harmincéves háború befejeztével és az angliai restaurációval lassan mindenki felismeri a vallási indíttatású erőszak rettenetes következményeit. Európa belefárad tehát a felekezeti küzdelmekbe, s beköszönt a *common-sense tolerance* korszaka, amelynek intellektuális hátterét a humanisták és a 17. század irénikus/heterodox/szkeptikus gondolkodóinak eszméi jelentik, amelyekre rövidesen rásegít a felvilágosodás filozófiája. Állam és egyház elválasztásával, a vallási érületnek a magánszférába való visszaszorulásával a probléma voltaképpen megoldódott: az intolerancia eszmepolitikailag legyőzött, s ha a fanatizmus és a vallási indíttatású erőszak mégis újra felütné a fejét a nyugati világban, az kizárólag a múltban gyökeredző atavisztikus érület sajnálatos feltámadásaként értelmezhető. Világos, hogy a tolerancia fejlődéstörténetének ezen kronológiája számos sebből vérzik: XIV. Lajos a felvilágosodás századának előestéjén, 1685-ben vonja vissza a nantes-i ediktumot, a lutheránusokat pedig 1731-ben űzik ki Salzburgból, az 1765-ben zajló Calasügyről már nem is beszélve.

A mai historiográfiai vitákat alapvetően meghatározza továbbá az a kérdés, hogy a tolerancia elméletére vagy gyakorlatára vagyunk kíváncsiak. Fogalmazzuk meg pontosabban a dilemmát: a vallási felekezetek kényszerű együttélésének újkori gyakorlatát vajon milyen mértékben érdemes visszavezetnünk a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságával kapcsolatos teoretikus (teológiai és morálfilozófiai) vitákra? Nos, a hagyományosnak nevezhető felfogás szerint a tolerancia a politikai filozófia és az etika klasszikus problémái közé tartozik, s ennek megfelelően, ahogy Heiko H. Oberman fogalmaz híres tanulmányában,

¹³ Ld. R. I. Moore: *The Formation of a Persecuting Society: Power and Deviance in Western Europe, 950-1250*. Blackwell Publishing, Oxford, 1987. Ezt gyakran azzal a kiegészítéssel teszik, hogy a kereszténység minden ismert vallások legintoleránsabbika, még hozzá azért, mert létezett egy ó- és újszövetségi passzusokra épülő, sajátosan keresztény intolerancia-argumentáció (*The Christian Theory of Religious Persecution*, Zagorin 2. fejezete) az eretnekek ellen. Zagorinnál arról is olvashatunk, hogy az eretnység fogalma maga is keresztény találmány, pontosabban Pálé, a másként gondolkodók üldözésének szellemi atyja pedig Ágoston. Árnyaltabb közelítést ld. István Bejczy: *Tolerance. A Medieval Concept*. *Journal of the History of Ideas*, 58. évf. (1997), 3. sz. 365–384.

¹⁴ A reformációt megelőzően ez nem jelentett problémát, hiszen a keresztény világ egységes volt: a muszlim, zsidó és a pogány „hitetlenekkel” való kapcsolattartásnak pedig megvoltak a maga szabályai. Keleten az ortodoxia léte jelentett problémát, de őket a katolikus világ hajlamos volt olyan szkizmatikusoknak tekinteni, akik földrajzilag elég távol vannak ahhoz, hogy ne jelentsenek komoly problémát.

olyan témáról van szó, amely eredendően az eszmetörténészek monopóliuma volt és sokáig az is maradt.¹⁵ Az újkori vallási tolerancia történetét sokáig egy többé-kevésbé koherens *eszmerendszer* kialakulásának történetével volt szokás azonosítani, s a téma szakértői tanulmányok sorában vizsgálták, hogy egyes fontos szerzők milyen argumentumokkal járultak hozzá a modern, szekularizált gondolkodású, liberális polgár meggyőződéseivel nagyrészt összhangba állítható etikai kánon kiformalódásához. E teleologikus fejlődéstörténet zavartalan linearitásába vetett hitet bizonyos értelemben már a politikai kontextus vizsgálata is megingatja, hiszen a tolerancia tárgyában elhangzó filozófiai és teológiai érvek tanulmányozói egy idő után kénytelenek felismerni: bár bizonyos értelemben továbbra is láthatjuk a toleranciát a politikai filozófia vagy éppen az etika „örök” problémájának, a legfontosabb kérdések és válaszok mibenléte nyilvánvalóan függ a kor, a kultúra és politikai rendszer változóitól. Noha természetesen az ókor vagy a középkor vonatkozásában sem értelmetlen a tolerancia problémájáról beszélni (ahogyan már Voltaire vagy éppen Bayle tették), mégis hamar nyilvánvalóvá válik, hogy a más hiten lévőkkel való együttélés kérdései a reformációt követően válnak az európai államok égető problémájává.

Az eszmetörténeti kiindulópont ettől még valóban igen kézenfekvőnek tűnik, hiszen a tolerancia és a lelkiismereti szabadság kérdésében elképesztő mennyiségű pamflet és értekezés született az újkor évszázadaiban. Azoknak a filozófia- és eszmetörténészeknek, akik a gondolkodástörténeti kánonban központi szerepet betöltő szövegek (Morus, Castello, Bodin, Locke, Bayle, Spinoza stb.) fontosságát hangsúlyozzák ki, elsősorban azokkal szemben kell megvédeniük álláspontjukat, akik a tolerancia újkori gyakorlata mögött kizárólag pragmatikus (gazdasági és/vagy politikai) szempontokat vélnek felfedezni, s az elvi argumentáció jelentőségével kapcsolatosan igen szkeptikusak. Érveikről rövidesen beszámolok. Most azonban idézzük fel újra Zarka könyvének címét: a jeles filozófiatörténész a tolerancia *filozófiai alapjairól* beszél. S valóban: a legtermészetesebb közelítésnek a kérdés filozófiai-teológiai alapok felől való tárgyalása látszik, mind a döntéshozó elit, mind az egyszerű polgárok vonatkozásában. Vajon milyen intellektuális természetű feltételei vannak annak, hogy a törvényhozó az elérhető valláspolitikai opciók közül a (legalább viszonylag) toleránsabbat válassza? Milyen filozófiai vagy vallási meggyőzések vezérelhetik azokat a polgárokat, akik hajlandók együtt élni más vallású vagy más keresztény felekezethez tartozó embertársaikkal? Mélyen gyökeredző, bár nem feltétlenül reflektált vélekedésünk azt sugallja, hogy az emberek tetteit elsősorban meggyőzések határozzák meg, érdemes tehát többé-kevésbé koherens, teológiai és bölcséleti eredetű etikai princípiumokat keresnünk attitűdjeik és cselekedeteik hátterében. Nevezhetjük akár idealistának is azt a világmagyarázatot, amely szerint a világot elsősorban eszmék mozgatják.¹⁶ A 19. század nagy romantikus történetírói a *pure religious causation*¹⁷ talaján álltak, azt feltételezve tehát, hogy Európa nagy újkori átalakulását a mindenféle szociális és gazdasági tényezőktől elvonatkoztatható teológiai-bölcséleti változások idézték elő. Ha a toleranciát tárgyaló történeti

¹⁵ Heiko Oberman: The travail of tolerance: containing chaos in early modern Europe. In: Ole Peter Grell – Bob Scribner (szerk.): *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996. 13–31.

¹⁶ Zagorin: *How the Idea of Religious Toleration came to the West?* i. m. 12. „For in a certain sense, ideas rule the world, and the attitudes and actions of human beings are greatly affected by reasons and justifications.”

¹⁷ Alister McGrath: *Kálvin*. Osiris, Budapest, 1996. 218.

diskurzus talaján maradunk, a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságát védelmező értekezéseknek szentelt történelmi figyelem ily módon teljességgel indokoltnak látszik, hiszen e felfogás szerint a politikai gyakorlatban voltaképpen azok az elméleti javaslatok valósulnak meg, amelyeket a teológusok és morálfilozófusok előzetesen kidolgoztak. A teória tehát mind logikailag, mind kronológiailag megelőzi a praxist. Jól példázza ezt a közelítésmódot a nagy amerikai eszmetörténész, W. K. Jordan tézise, melynek értelmében a restauráció hajnalára a vallási tolerancia elmélete már „készen volt”, hiszen a reneszánsz korabeli és 17. századi nagy szabadelvű gondolkodók (Morustól Miltonon át Locke-ig) már aprólékosan kidolgozták a receptet. A korábbi évtizedek borzalmas történéseinek tapasztalatait levonó, valamint a kor szkeptikus és racionalista filozófiája által „megdolgozott” angol polgárokat képviselő hatalom tehát tudhatta, mely lépések vezetnek a nagyobb szabadság irányába.¹⁸ Az alaposan kidolgozott elméleti konstrukciók elsőbbségét a praxis felett oly módon is lehet védelmezni, hogy kihangsúlyozzuk: a tolerancia mellett szóló, ám pusztán pragmatikus, *common-sense* érvek nem olyan hatékonyak, sebezhetőbbek, mint a szilárd teológia-filozófiai alapokon álló, szisztematikus eszme-futtatások. A korábban már többször idézett Perez Zagorin arról ír, hogy éppenséggel lehetséges (ahogyan azt sokan teszik) pragmatikus, azaz pusztán politikai természetű megfontolásokra visszavezetni a nantes-i ediktumot vagy az augsburgi valláspolitikai rendezést, ám éppen a teoretikus alapok hiánya magyarázza ezek kudarcát.¹⁹ Ha ugyanis, így Zagorin, az embereknek nincsen alapvető morális meggyőződéseikben gyökeredző motivációjuk (*without an underlying theoretical rationale*) a tolerancia gyakorlására, hosszú távon nem lehet hatékony a békés egymás mellett élésre való felhívás. Hasonló húrokat penget az a Jonathan Israel, akinek a felvilágosodás eszmetörténetét tárgyaló monumentális trilógiája óriási – esetenként igen termékeny – vitákat váltott ki az utóbbi évtizedekben. Az angol születésű, de ma már az Egyesült Államokban tevékenykedő tudós szerint csak a radikális felvilágosultak által képviselt *theoretically grounded* (más szóval *on principle*) *toleration* jelenthetett volna megoldást az újkorban a felekezetek békés egymás mellett élésének problémájára. A kálvinista kisebbségének sorsát megnyugtatóan elrendezni képtelen lutheránus többségű Hamburg, vagy éppen az 1598-ban kiadott és 1685-ben visszavont nantes-i ediktum példája azt illusztrálja szerinte, hogy a teológiai maradványokra, a politikai helyzet függvényében folyton változó pragmatikus megfontolásokra, vagy éppen a történelmi precedenst felemlítő „jogászkodásra” építő argumentációk szükségszerűen fulladnak bele saját inkohereciájukba – kizárólag egy kérelhetetlenül és vegytisztán filozófiai érvrendszer lett volna képes egyértelműen megalapozni az individuum lelkiismereti és vallásgyakorlati szabadságához való jogát. Ez a nyilvánvalóan Spinozára kifuttatott értelmezés Israel műveinek egy pikírt kritikusa, Antoine Lilti szerint nem más, mint a materialista filozófia dicsőségét zengő végletekig idealista interpretáció.

Persze az elméleti háttér fontosságát védelmezők is kénytelenek elismerni, hogy a lelkiismeret és a vallásgyakorlat szabadságát igen sokféle – egymással gyakran összeegyeztethetetlen – argumentációval volt szokás védelmezni: nem volt tehát az újkorban olyan egységes „filozófiája” vagy megkerülhetetlen bölcséleti alapszövege a toleranciának, amely

¹⁸ Jordan: *The Development of Religious Toleration in England*. i. m. 4. k. 468.

¹⁹ Zagorin: *How the Idea of Religious Toleration came to the West?* i. m. 11–12.

utólag valamiféle szellemi monopóliumra tarthatna igényt.²⁰ Az első számú jelölt természetesen az újkori szkepticizmus, a kétely bölcselete, amely Quentin Skinner szerint nagyban hozzájárult a tolerancia eszméjének európai térhódításához.²¹ Ez logikusan is hangzik: fontos hittételek szkeptikus alapon történő relativizálódása nyilván vezethet a vallási érzület intenzitásának csökkenéséhez, s így, áttételesen, a másokkal szemben tanúsított türelem elmélyüléséhez. A cambridge-i eszmetörténeti iskola másik jeles tagja, Richard Tuck válaszul arról értekezett, hogy nincs egyértelmű összefüggés a keresztény vallás egyes tételeinek megalapozottságát illető szkeptikus eredetű kétely és a toleráns attitűd között, hiszen – ahogy Justus Lipsius példája mutatja – szkeptikusként is igen könnyen lehet azt az álláspontot védelmezni, hogy a felekezeti sokszínűség a polgárháború veszélyével jár, így a *raison d'État* a politikai közösségek vallási homogenitásának megőrzését parancsolja a szuverénnek (teljesen függetlenül a domináns felekezet hitének igazságtartalmától).²² S valóban, ha végigvesszük a tolerancia kora újkori eszmetörténetének kánonját alkotó szerzők listáját Coornherttől Castellión át Acontiusig, azt látjuk, hogy nem szkepticizmusuk teszi őket megértővé a vallási másként gondolkodók iránt, hanem *non-dogmatic*, szentírási alapú, etikai irányultságú, s ebből következően komprehenzív keresztény hitük. Ezt látszik igazolni Stuart Schwarz az Ibériai-félszigetnek szentelt munkája, amely szerint a tolerancia gyakorlata végső soron azon meggyőződésre épül, hogy minden felekezetben lehet üdvözülni.²³ Perez Zagorin is a humanista hagyományokra építő protestáns keresztényekben látja a tolerancia eszméjének megalapozóit. Vele ellentétben Jonathan Israel szerint teológiai alapokra kizárólag féloldalas és korlátozott tolerancia-koncepciók épülhetnek (ilyen a szociniánusoké, az arminiánusoké, az angol latitudináriusoké és végül Locke-é): az individuum korlátlan lelkiismereti szabadsága – amely a közlés szabadságával egészül ki – mellett kizárólag a monista „spinozizmus” bázisán lehet érvelni. Egy kitűnő tanulmányban Martin Fitzpatrick egyesével veszi végig az újkori gondolkodás azon – egymással keveredő – szellemi hagyományait (a lelkiismeret követésének joga és kötelessége, amely a korai Luther biblicizmusában is megnyilvánul; a humanisták irenizmusa; a szintén humanista alapokra épülő szkepticizmus, amely egészen szabadgondolkodásig „fajulhat”; a grotiusi-pufendorfí természetjogi hagyomány, s végül a hittételek számát a minimálisra szorító republikánus/*politique* tradíció), amelyekre szerinte a vallás szabadsága mellett érvelők a felvilágosodás századában is építhetnek.²⁴ A tallózást a különféle eszmetörténeti álláspontok között itt felfüggesztem, mert akármilyen érdekes feladat is e szellemi tradíciók

²⁰ „...no clear and distinct metaphysics underpinned toleration claims, nor was there a single, classic foundational text, commanding universal assent.” Grell – Porter (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*. i. m. 1.

²¹ Quentin Skinner: *Foundations of Modern Political Thought*. 2. k. Cambridge University Press, Cambridge, 1978. 247–250.

²² Richard Tuck: Scepticism and toleration in the seventeenth century. In: Susan Mendus (szerk.): *Justifying Tolerance. Conceptual and Historical Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988. 21–35.; Richard Tuck: *Philosophy and Government 1572-1651*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993. 58.

²³ Stuart B. Schwartz: *All Can Be Saved. Religious Tolerance and Salvation in the Iberian Atlantic World*. Yale University Press, New Haven, 2008.

²⁴ Martin Fitzpatrick: Toleration and the Enlightenment Movement. In: Grell – Porter (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*. i. m. 23–67.

szétszálazása és egymáshoz viszonyított jelentőségük súlyozása, jelen tanulmány gondolatmenetét más irányba szeretném fordítani.

Vannak – mindig is voltak – ugyanis az újkornak és az újkori felekezeti együttélésnek olyan historikusai, akik kifejezetten szkeptikusak a filozófiai argumentáció jelentőségének vonatkozásában, sőt nem áttalják megkérdőjelezni a liberális tradíció jeles alakjait felölelő eszmetörténeti kánon fontosságát. Ahogyan az alábbi bekezdésekből remélhetőleg kiderül, felróják a „nagy filozófusok nagy értekezései” védelmezőinek elitizmusukat, intellektualizmusukat, valamint az anakronizmusokra és a bölcselek heroizálására való hajlamukat, végül a tolerancia fogalmának esszencializálását. Érdemes természetesen különbségeket tenni az anti-intellektualista tradíció különböző reprezentánsai között: a szociologizáló-marxista történészek, nem meglepő módon, az újkorban bekövetkező gazdasági-társadalmi változásokat tekintik a szellemi felépítményt jelentős mértékben meghatározó alapnak, s ennek megfelelően legfeljebb a társadalmi osztályok közötti erőviszonyokat tükröző tanúságtételként olvassák a politikai filozófiai korpusz jelentős szövegeit. Nem kell persze marxistának lenni annak felismeréséhez, hogy a kapitalista termelési rend kibontakozása, a helyenként gyors ütemű urbanizáció, s végül a politikai-gazdasági rendszer racionalizálását célzó hatalmi erőfeszítések voltaképpen „maguktól is” a hagyományos életformák felbomlásához, a nyugat-európai társadalom fokozatos szekularizációjához, tehát a vallási meggyőződésnek a magánszférába való visszaszorulásához, s így végső soron az egyéni szabadság növekedéséhez vezettek. A nagy átalakulás e felfogás szerint nyilván nem a különféle pamfletek és értekezések hatására következik be, inkább fordítva áll a helyzet: a filozófiai-teológiai viták nem generálják a társadalmi változásokat, legfeljebb számot adnak azokról.

Az intolerancia immoralis és keresztényietlen voltát kihangsúlyozó etikai argumentációval kapcsolatos szkepszis persze a politikai szempontok fontosságának elismerése mellett is érvényesülhet. Vegyük például Koselleck magyarul nemrég megjelent klasszikus munkáját. A *Kritik und Krise* gondolatmenetének kiindulópontja az a történelmi pillanat, amikor a modern államfejlődés első állomását jelentő abszolút állam, a vallásháborúk keserű tapasztalatára építve, leválasztja a vallási és morális kérdéseket a saját maga számára fenntartott, centralizált és racionalizált hatalomgyakorlásról: a békés együttélésre képtelennek bizonyult polgárokat megfosztja a politikai participáció lehetőségétől, cserébe viszont magánszférájukban korlátlan szabadságot biztosít nekik. Bár e kifejezéseket Koselleck nem használja, de gyakorlatilag arról van szó, hogy a politikai részvételre vallási szenvedélyeik féktelensége okán méltatlannak bizonyuló polgárok pozitív szabadsága feláldoztatik a negatív szabadság oltárán. Ezen – a filozófiai és teológiai viták semlegesítésére, azoknak a politika szférájából való kizárására épülő – megoldás kizárólagos célkitűzése a fennálló politikai rendszerek stabilitásának megőrzése, még hozzá állam és egyház radikális szétválasztása útján. Elvi alapon nyugvó korlátlan toleranciáról ilyen feltételrendszer mellett beszélni nyilván értelmetlen volna: Koselleck szerint a poszt-vesztfáliai Európa államai a lelkiismeret szabadságát megadják ugyan polgáraiknak, a felekezeti kisebbségek vallásgyakorlatának szabadsága és az eretnekekkel való bánásmód vonatkozásában pedig messzemenőleg pragmatikus álláspontra helyezkednek. Az ezen túlmutató követeléseket – ld. Turgot tolerancia-

leveleiről adott értelmezését – már a politikai céljait moralizáló köntösbe bújtató értelmiség illegitím, hiszen a forradalmi történésekhez vezető kritikája részeként veti el.²⁵

A pragmatikus közelítésnek véleményem szerint igen fontos eleme a tolerancia esszencializálásának elutasítása. Az ausztrál születésű Bob Scribner, a reformáció kori Németország történetének szakértője egy kitűnő tanulmányában például azt emeli ki, hogy helytelenül járnak el azok a historikusok, akik egy adott társadalmi berendezkedést egyszerűen toleráns vagy intoleráns jelzővel minősítenek. A felekezetek együttélésének, illetve a különböző eretnekekkel és disszenterekkel való bánásmódnak ugyanis különféle módozatai, mértékei és formái vannak. Scribner ki is dolgoz egy részletes tipológiát, amelyben minden aleset működését a helyi adottságokkal és erőviszonyokkal való teljességgel pragmatikus számvetés határozza meg. Erfurti tapasztalataiból azt szűri le, hogy elvi-filozófiai alapokra épülő tolerancia helyett sokkal inkább *tolerance of practical rationality*ről kell beszélnünk, a bemutatott helyi foratókönyvek ugyanis teljességgel függetlenek a tolerancia filozófiai vagy teológiai megalapozásától, s céljuk egyáltalán nem a kisebbségek jogainak biztosítása, hanem az adott közösségek stabilitásának és gazdasági fejlődésének előmozdítása.²⁶ Scribner azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a döntéshozók pragmatikus hozzáállása nem csak toleranciát, hanem intoleranciát is generálhat: míg például a közel egyforma gazdasági-társadalmi súlyú felekezetekkel (vagy a viszonylag nagy létszámú és tekintélyes felekezeti kisebbségekkel) szemben a hatalom gyakran folytat kompromisszumkereső politikát, addig a gyenge és sebezhető kisebbségek sorsa gyakran az erőszakos felszámoltatás (vagy éppen, mint a zsidóság esetében, a bűnbakként való felmutattatás).²⁷

A revizionista historikusok legismertebbike Benjamin Kaplan, aki gondolatébresztő könyvének előszavában kifejezetten a tolerancia kérdéskörével kapcsolatos kutatás módszertani aspektusait tárgyalja.²⁸ Az amerikai történész a következőképpen rekonstruálja a tolerancia újkori történetét tárgyaló historikusok között fennálló konszenzust: a nyugati kereszténység egységének évszázadaiban, a más hitűek és a különböző eretnekek létezése nem volt a politikai gondolkodás központi kérdése, a reformáció azonban megkerülhetetlen dilemmává tette a felekezeti megosztottsággal való szembesülést. 1550 és 1650 között zajlott a vallásháborúk kora, utána viszont beköszönt a korai felvilágosodás, az ész fokozatos hatalomátvétele, ami persze nem feltétlenül jelenti a hittel való szakítás szükségességét, sőt azt is mondhatjuk, hogy a kereszténység igazi természete a tolerancia, amelyre azonban csak a felvilágosodás filozófiájának segítségével talál rá. Ez a narratíva a felvilágosodás

²⁵ Reinhart Koselleck: *Kritika és válság. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről*. Atlantisz, Budapest, 2016. Turgot-ról 148–165.

²⁶ Bob Scribner: Preconditions of Tolerance and Intolerance in 16th Century Germany. In: Grell – Scribner (szerk.): *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*. i. m. 32–47. „It was immediately apparent, however, that the degree of toleration thus achieved was dependent not on any deals about the philosophical or theological desirability of toleration, nor on any altruistic regard for the rights of minorities, but was a consequence of Erfurt’s unusual constitution, political, social and economic situation, what we might call a ‘pragmatic conjuncture’, which overrode other, under different circumstances stronger, considerations tending towards intolerance and even fanaticism.”

²⁷ A nantes-e ediktum 1685-ös visszavonásának egyik oka az volt, hogy a korlátozó intézkedések következtében a református közösség jól észlelhetően meggyengült.

²⁸ Benjamin Kaplan: *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2007.

korának terméke, s egyértelműen a haladás (*progress*) fogalma köré épül: a filozófia térhódítása egyre bölcsebbé teszi az emberiséget. Kaplan szerint mindez nem több mítosznál, hiszen a 18. századból rengeteg epizódját tudjuk felidézni a vallási indíttatású erőszaknak, amelynek szintje azóta is inkább emelkedni, mintsem csökkenni látszik. Az efféle mítoszoknak persze bizonyos haszna is lehet, amennyiben megerősítik toleráns beidegződéseinket.²⁹ Nagy baj viszont, hogy rettenetesen elitista történetírást generálnak: az eszmetörténeti dominanciájú historiográfia szerint a *visionary few philosophers* egyre meggyőzőbben érvelnek a tolerancia mellett, s argumentációjuk meggyőző ereje oly nagy, hogy tanításuk szelleme elsőként a döntéshozó elitet, majd a társadalom többi részét is áthatja. A történetírás forradalmának képviselői Kaplan szerint azonban az utóbbi 10-15 évben szakítani látszanak ezzel az intellektuális és politikai elitizmussal, s felismerték, hogy nem elsősorban az elitet, sokkal inkább a népet kell tanulmányozni, a nemzeti/országos törvénykezés mellett pedig a helyi közösségek (*local community*) is méltók a figyelmünkre. A kutatásban az antropológiai, demográfiai, illetve társadalom-, kultúr- és mentalitástörténeti szempontokat legalább annyira érvényesíteni kellene, mint az eszme-, politika- és intézménytörténeteket. Elmélet és gyakorlat viszonyának kérdésében pedig azt a meglehetősen radikálisnak tűnő álláspontot vallja, mely szerint a társadalmi gyakorlatként felfogott toleranciának (*toleration*) egyáltalán nincsen szüksége a vallási türelem elméletének (*tolerance*) filozófiai megalapozására.³⁰ A polgárok túlnyomó többsége nem fanatikus gyilkos, de nem is kantiánus bölcselem, hanem gyakorlati életcélokat követő, s azok megvalósulásáért bizonyos kompromisszumokat megkötni hajlandó ember, aki ha más felekezethez tartozókkal kénytelen együttélni, azt nem az egymás kölcsönös elfogadásának fontosságát aláhúzó etikai elvekre építve teszi.³¹ A különbözőségben és a sokszínűségben rejlő értékeket még a felvilágosodás évszázadában is legfeljebb a társadalom szűk felső rétegét kitevő 5-7%-nyi művelt réteg hajlandó elismerni. Az ideák helyett az emberi együttélés mindennapjait tanulmányozó társadalomtudósok jól tudják, hogy tolerancia és intolerancia egymásnak nem ellentétei, hanem kiegészítői: a különféle csoportok között fennálló konfliktusok fontos részét képezik a társadalmi koegzisztenciának. Maguk az egyházak is egyszerre tanítják a felekezethez való kérlelhetetlen hűséget és a mindenkire kiterjesztendő keresztényi szeretetet. Mivel a felekezeti államokban élő újkori ember életét mélyen meghatározza vallási hovatartozása, a más konfessziókhoz tartozó polgárokkal való együttélés nagyon komoly gyakorlati kérdéseket vet fel: hol gyakorolják vallásukat a felek? Ki fizeti papjaikat? Milyen iskolákban és milyen elvek szerint oktatják gyermekeiket? Hogyan rendeződjen a munkaszüneti napok kérdése? Milyen vallási ceremóniák kísérik a közösség ünnepeit? Hogyan érdemes szabályozni a vegyes házasságok és az ezekből született gyermekek problémáját?³²

²⁹ Hasonló mítoszrombolást végez a tordai vallásbéke, illetve az erdélyi vallási tolerancia idealizáló elbeszélései vonatkozásában Balázs Mihály, ld. pl. Toleráns ország – félreértett törvények. A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez. In: Pál József – Vajda Zoltán (szerk.): *Szegedi egyetemi tudástár 6. Bölcsészettudományok*. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged, 2014. 91–108.

³⁰ „...religious toleration simply requires no principle of mutual acceptance, much less an embrace of diversity for its own sake.” Kaplan: *Divided by Faith...* i. m. 8.

³¹ „...toleration is mainly a pragmatic arrangement for the limited accommodation of regrettable realities.” Uo. 351.

³² A kérdések a könyv 10. oldalán sorjáznak.

Kaplan frissebb könyve, a *Kunigunda elrablása*³³ előszavában is jelzi: nem a tolerancia filozófiája és nem is az egyes országok nemzeti törvénykezése érdekli, hanem a különböző felekezetekhez tartozó polgárok együttélésének mindennapi gyakorlata. A könyv egy balul elsült vegyesházasságot követően Vaals környékén előálló helyi kis vallásháború történetét tárgyalja. A szóban forgó események 1762-ben zajlanak, a felvilágosodás évszázadának második felében, ráadásul nem egy elmaradott, hanem egy kifejezetten pezsgő gazdaságú régióban: Kaplan szerint a mikrohistóriai vizsgálat azt látszik tehát igazolni, hogy sem a felvilágosodás filozófiájának térhódítása, sem a sikeres gazdasági-társadalmi modernizáció nem feltétlenül vezet a felekezeti gyűlölködés mérséklődéséhez – a haladásról szóló nagy elbeszélés tehát mindenképpen védhetetlennek tűnik.

Sok igazság van Kaplan fentebbi állításában, könnyen támadhat azonban az az érzésünk, hogy szerzőnk egyfelől meglehetősen egyoldalúan és igazságtalanul rekonstruálja a tolerancia kérdéskörét tárgyaló eszmetörténeszek eredményeit, másfelől pedig túl könnyen mond le a felekezeti együttélés intellektuális feltételeinek vizsgálatáról. Ami az első megjegyzést illeti, a korszak és a téma szakirodalmának ismerői számos olyan könyvet és tanulmányt fel tudnak sorolni, amelyeknek szerzői a kánon egyes neves filozófusainak műveit és tevékenységét egyáltalán nem a Kaplan által kifogásolt absztrakt és történetietlen módon, a „feltartóztathatatlan felvilágosodás” narrációjába ágyazva, hanem létrejöttük körülményeit és hatástörténetüket, azaz a kor politikai és társadalmi kontextusába ágyazottságot is alaposan vizsgálva értelmezik. Az idealista, finalista és elitista attitűd a fentebb tárgyalt historikusok közül felróható talán Zagorinnak és Israelnek, de például a tolerancia bölcséleti kánonjában központi helyet elfoglaló Pierre Bayle életművét, illetve a katolikus monarchia elnyomó intézkedései elől az Egyesült Tartományokba – azaz holland területre – menekült francia hugenotta közösség (a *Refuge*) szellemi és politikai teljesítményét Hubert Bost, Antony Mckenna és itt helyhiány miatt nem nevesítendő további (eszme-)történeszek a lehető legkontextusfüggőbb módon tanulmányozták. Egy példászerű tanulmányban Jean-Michel Gros arról is számot ad, hogy magát Bayle-t is nagyban foglalkoztatta az a kérdés, hogy saját, a tolerancia szükséges voltát védelmező teológiai-filozófiai argumentációjának vajon van-e komolyan vehető gyakorlati jelentősége.³⁴ Bayle válasza igen keserűre sikerült: nincsen, mert a tolerancia olyan gyógyszer, amelyet a beteg általában nem akar bevenni, más szóval a bölcseletnek mentalitássá kell egyszerűsödnie vagy szervesülnie ahhoz, hogy a polgárok lelkére hathasson. Ami pedig a tolerancia intellektuális feltételeinek vizsgálatáról való lemondást illeti, érdemes megfontolni a holland történész, Joris van Eijnatten véleményét, aki igazat ad Kaplannak abban, hogy a viszonylag liberális holland rendszer létrejöttében nem volt nagy szerepe a Bayle-hez, Locke-hoz és Spinozához hasonló ikonikus szerzőknek,³⁵ jelzi viszont, hogy annál fontosabbak voltak azok a teljességgel elfelejtett, „minor” teológusok, akik egyáltalán nem az egyén jogainak biztosításán, sokkal inkább a különböző protestáns felekezetek (és az ezeken belül működő irányzatok) közötti egyetér-

³³ Benjamin Kaplan: *Cunigonde's Kidnapping. A Story of Religious Conflict in the Age of Enlightenment*. Yale University Press, New Haven, 2014.

³⁴ Jean-Michel Gros: *La tolérance et le problème théologico-politique*. In: Anthony Mckenna – Gianni Paganini: *Pierre Bayle dans la République des Lettres*. Honoré-Champion, Paris, 2004. 411–439.

³⁵ Az általuk hirdetett teljes lelkiismereti szabadság, vagy éppen állam és egyház teljes elválasztása ugyanis túl radikális megoldás volt a 17–18. századi gyakorlat számára. Amit a liberális kánon nagyjai javasoltak, az a 19. századig egyszerűen kívül esett az elképzelhető/megvalósítható határain.

tés (*concordia, pax, amicitia*) fenntartásán dolgoztak. A felekezetek és irányzatok békés egymás mellett élésének nagyon komoly intellektuális feltételei vannak tehát, ezeknek tanulmányozása pedig Eijnatten szerint a hagyományos és elitista *intellectual history*-nak az eszmék társadalmi beágyazottságára is odafigyelő *social history of ideas*szal való leváltása útján lehetséges.³⁶ Olyan módszertani javaslat ez, amelyre a téma minden kutatójának figyelmeznie kell.

³⁶ Joris van Eijnatten: *Liberty and Concord in the United Provinces. Religious Toleration and the Public in 18th Century Netherlands*. Brill, Leiden, 2002.

GAUSZ ILDIKÓ

Protestáns propagandafolyamatok a későhumanizmus korában

Politikus és tudós személye a történelmi kezdetektől szorosan összefonódik. Eme állítás a 16. század viszonylatában könnyű bizonyítást nyer a *respublica litteraria* szereplőivel, akik a diplomácia nélkülözhetetlen eszközei kiterjedt kulturális ismereteikhez társuló retorikai képességeikkel. Ugyanakkor a 16. század végén a korábbi időszakokhoz képest új elemek is összekötik a diplomácia és a tudomány világát: a nemzeti határok, a modern államok, a nemzetközi politika szükségszerűen hívja életre az állandó követek intézményét. Diplomáciai forradalomról beszélhetünk, hiszen a kiküldött követek jelenléte az államok közötti állandó párbeszéd szükségletének engedelmessé válik. A nemzeti érdekek képviselését tökéletesen látják el a tudományos köztársaság késő humanista képviselői.¹ Közéjük sorolandó Jacques Bongars, IV. Henrik német hercegekhez küldött állandó követe, aki protestáns hitében végig megmaradva egyszerre volt a 16. század végi Európa tudományos köztársaságának elkötelezett diplomatája, s információs hálózatának megkerülhetetlen sarokpontja. Általánosságban megfogalmazott állításainkat az ő kapcsolatrendszerén, ideológiai kötődésein és magyar vonatkozású forrásgyűjteményén keresztül mutatjuk be.

Jacques Bongars 1554-ben nemesi családban született Orléans-ban.² Ősei hagyományában benne volt a királyi udvar szolgálata egészen szülei generációjáig, amikor édesapja protestáns hitre tér. A Bongars-címerpajzs negyedelt: az 1. és 4. mezőben egy fészken ülő pelikán, a 2. és 3. mezőben öt párkányra osztott csikózás látható.³ A királyi monarchiához való erős kötődésük bizonyítéka eme ősi címer, amelyen a fiókaít melengető pelikán a védelmezés és az áldozatkészség ikonográfiai megjelenítése. A családnév etimológiájából szintén levezethető ez a motívum, s a fészken ülő madár a „*bonne garde*”, mint „jó védel-

¹ A késő humanista tudósok politikai elkötelezettségéről ld. Ruth Kohlnorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554-1612)*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. 37–42.

² Bongars részletesebb életrajzát ld. Gausz Ildikó: Végvármustra francia módra: Jacques Bongars a magyarországi császári-királyi határvédelmi rendszerről (1585). *Aetas*, 31. évf. (2016), 2. sz. 133–134.

³ Léonce Anquez: *Henri IV et l'Allemagne d'après les mémoires et la correspondance de Jacques Bongars*. Hachette, Paris, 1887. XIV.

mező” képbeli megjelenítésének is értelmezhető.⁴ A 10 éves Jacques részben a vallási üldöztetéstől elől, részben mert szülei kálvinista neveltetést szánnak neki, német városokban (Heidelberg, Marburg, Strasbourg) folytat tanulmányokat. A Bongars által hátrahagyott jelentős mennyiségű irat között (ma nagyrészt Bernben, Párizsban és Hamburgban)⁵ megtalálhatók azok az iskolai füzetek, amelyek az ifjú Bongars antik szerzőkről készített jegyzeteit tartalmazzák.⁶ A sok filológust és történészt kiképző alma materben,⁷ a római forrásokon alkalmazott filológiai-kritikai módszeréről híres bourges-i egyetemen folytat jogi tanulmányokat 1576-tól, ahol Jacques Cujas (1522–1590), a római jog kiváló szaktekintélyének kurzusait hallgatja, s korrektorként dolgozik neki.⁸ Képzése Rómában és Leidenben fejeződik be, a késő humanista képzés szokásos végállomásaként. Itt ismerkedik meg a *respublica litteraria* híres képviselőivel, így például Alessandro Farnèse bíboros könyvtárosával, Fulvio Orsinivel (1529–1600) és Szántó Arator Istvánnal (1540–1612) Rómában,⁹ vagy a németalföldi jogtudóssal, Justus Lipsiusszal (1547–1606) Leidenben. Ez utóbbival vitatja meg többek között első publikációját, Justinus 3. századi római történetíró művéhez (*Epitoma Historiarum Philippicarum*) írt kommentárjait, amelyek 1581-ben látnak napvilágot.

Bongars 1585-ben küldöttséget kísér Bécsből Konstantinápolyba,¹⁰ nagy valószínűséggel ekkor már Navarrai Henrik s a francia kálvinisták szolgálatában.¹¹ Navarrai Henrik az 1580-as évek elejétől folyamatosan szövetségeseket keresett a külföldi protestánsok között, hogy érvényt szerezzen a francia trónra támasztott igényének. Birodalmi küldötteinek anyagi és szövetségesi támogatást kellett szereznie a német hercegektől, s ez Jacques Bongars feladata is a birodalomban egészen 1610-ig, a Protestáns Unióval kötött megállapodásig. A két évtized alatt, amíg IV. Henrik állandó követe, a német hercegek Franciaországgal való szövetségének megvalósításán dolgozik a Habsburg-ház ellenében, amelyben számára a legnagyobb nehézséget a Szászország köré csoportosult császárhű lutheránus államok és a Pfalzi Választófejedelemséghez hű kálvinista hercegségek összebékítése jelenti. A szász választófejedelmek — a közvetlen fenyegetettség miatt — a császár törökellenes politikájának fő szószólóivá váltak, miközben ez a politikai érdek egyre inkább gyengült a

⁴ Kohndorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik...* i. m. 19–20.

⁵ Bibliothèque nationale de France, Fonds français 7125-7132; Burgerbibliothek Bern, Cod. 42A, 139, 140, 141, 143, 149B; Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, supellex epistolica 13, 29-32, 46, 60, 94.

⁶ Burgerbibliothek Bern, Cod. 492-494.

⁷ A következő jogásznemzedék minden kiemelkedő képviselője végezett itt tanulmányokat, közöttük Pierre du Faur de Saint-Jory, Antoine Loysel, a Pithou testvérek, Étienne du Pasquier, Jacques-Auguste de Thou, Joseph Scaliger.

⁸ *Juristischen Exzerpten*. Burgerbibliothek Bern, Cod. 149.

⁹ Monok István: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása a magyarországi szellemi áramlatok történetének alakulására a 16. században a kortárs könyvtárak vizsgálata tükrében. In: Gáborjáni Szabó Botond – Oláh Róbert (szerk.): *„Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem.” Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2015. 163.

¹⁰ Az utazás során a Habsburg Birodalom keleti oldalán érintett határvédelmi állomásokról ld. Gausz: *Végvármustra francia módra...* i. m. 133–144.

¹¹ 1598 közepén Bongars ezt írja IV. Henriknek: „Il y a treize ans, que je continue le service de V. M. sans autre deßain, que de la servir.” BnF. MS. Français 7128. 3. fol. 5r.

birodalom nyugati határai felé. Bongars német protestantizmusról szerzett pontos ismeretei teszik lehetővé, hogy közvetítőszerepet játsszon a birodalmi belső vitákban vagy a strasbourgi karthauzi kolostor ügyében. Az uralkodóval ápolt bizalmi viszonya 1593-tól, IV. Henrik végleges katolikus hitre térésétől folyamatosan lazul, s egyre többször fogalmazza meg nemtetszését a királyi politikával szemben,¹² miközben továbbra is a francia király diplomataépítményének egyik pillére marad. Nicolas de Neufville, Villeroy márkija, IV. Henrik külügyi államtitkára (1542–1617) folyamatosan kér információkat a birodalomról, amelyet Bongars kiépített kapcsolatrendszerén keresztül kap meg. Végül a Protestáns Unióval folytatott végső tárgyalásra, amely Bongars politikai-diplomáciai karrierjének megkoronázása lehetett volna, IV. Henrik egy másik diplomatáját, Jean-Robert de Thumeryt, Boissise urát (1549–1622) küldi. A Schwäbisch Hallban 1610. február 12-én a német protestáns államok és IV. Henrik között létrejött szövetség okmányán már az ő neve szerepel, s ennek létrejöttével azonos napon Bongars is beadja felmentési kérelmét.¹³

Jacques Bongars azonban nem csupán a francia király hű diplomatája, hanem közismert humanista is, a 17. század végéig nevét megtaláljuk minden német és francia biográfiai szótárban.¹⁴ Kevés szabad idejét tudományos tevékenységre szánja, s két forrásgyűjteményt is megjelentet: 1600-ban a *Rerum Hungaricarum scriptores varii*, magyar történelmi forrásgyűjteménye, majd 1611-ben a *Gesta Dei per Francos*, a kereszties hadjáratok történetírói látják meg a napvilágot André Wechel örökösének kiadásában.¹⁵ Jelentős könyvtárat hoz létre a protestánsok által kifosztott kolostorok maradványaiból, de kemény pénzösszeget is áldoz kitartóan felkutatott művekre. 1604. január 19-én arról ír egyik barátjának, hogy Jacques Cujas könyvtárának maradványait szeretné felkutatni, mert „amikor könyvek megszerzéséről van szó, sem fáradság, sem az anyagi áldozat nem számít”.¹⁶ Az így össze-

¹² Bongars keserű hangneme egyre nyíltabban tetten érhető leveleiben is 1606-tól. Ld. *Lettres de Jacques de Bongars, résident et ambassadeur du roi Henri IV vers les électeurs, princes et États protestants de l'Allemagne*. A. Moetjens, La Haye, 1695. passim.

¹³ Bongars felmentését kérő levele 1610. február 12-én kelt a Schwäbisch Hallban. Ld. Bongars Villeroy-hoz. BnF. MS. Français 15922. Fol. 56. „Je me suis toujours cognu fort mal propre au service des grands Princes. Aussi Monsieur ne m'y suyvie jamais ingère. Je n'y suis point de propos delibere. Les vents et les vagues en une fascheuse mer. J'ay de sire et tasché plusieurs fois de m'en retirer, et je l'ay sollicité mesmes apres la fureur de nos tempestes passées, voyant plusieurs personnes mieux faites a ce metier que moy. Je ne scay quel malheur m'y a arresté si longtemps, et m'y a reporté nagueres quasi insensiblement. Mais n'ayant jamais cherche en servant le Roy que le service du Roy. Le Roy, ny vous Monsieur, ne l'avez jamais trouvé mauvais, hors mis l'affaire de Sedan, auquel je confesse avoir trop excedé. Je n'ay point vue que Sa Majesté ou vous Monsieur vous desiez offencer de ce que j'ay escrit de Dusseldorf. Puy que j'en ay fait la faulte, J'en demande pardon, et puy que mon meschant naturel ne me donne point faut de pouvoir sur moy, que j'en puisse esperer de l'amendement je suis inutile au Roy et aux miens [...]. Je vous supplie tres humblement et tres affectueusement Monsieur, que je puisse faire ma retraite [...].”

¹⁴ Ld. pl. Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*. Leers, Rotterdam, 1697. 624–625.; Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrtenlexikon*. Leipzig, 1750. 1229.

¹⁵ *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, Francofurti, 1600.; *Gesta Dei per Francos*. Typis Wechelianis apud heredes Ioannis Aubrii, Hanau, 1611.

¹⁶ „...le plus grand de mes soins a été de chercher quelques restes de la Bibliothèque de Mr. Cujas. Vous rirez sans doute de bon cœur lorsque vous vous representerez cette foule de monde qui va à la Cour comme à une foire, pour y faire ses affaires, & pour tâcher de tirer du Roi quelque argent, &

gyűjtött könyvtárát nem csupán saját munkáihoz használja, hanem kortársai kutatásához is rendelkezésre bocsájta. Ugyanígy hozzá is eljutnak a humanista körök gyűjteményeiből kölcsönzött kötetek, így például egy eredetileg Zsámboky tulajdonában lévő kódex, amely Bongars halálával már örökre a *Bibliotheca Bongarsiana* anyagát gazdagítja.¹⁷ Joachim Camerarius, Isaac Casaubon, Janus Gruter, Joseph Scaliger, Zsámboky János és sokan mások is használják szövegkiadásaihoz a Bongars tulajdonában lévő kéziratokat, amelyek jórészt szintén André Wechel örökösei¹⁸ adnak ki részben Frankfurtban, részben Hanau-ban.¹⁹ Bongars leveleinek aláírásából látható, hogy maga is gyakran időzött Frankfurtban, a birodalom központi elhelyezkedésű információs csomópontjában. A Wechel kiadó örökösei közül a kálvinista Claude de Marne (?–1610) nyomdász könyvkereskedővel, André Wechel vejével nagyon jó kapcsolatot ápol, rendszeresen meglátogatja őt frankfurti házában, s Guillaume Ancelhez írott leveleit vele küldi el Prágába. Ismerősei közül többet is beajánl a kiadóházhhoz, így például Pierre Pithou, az ifjabb Joachim Camerarius vagy Justus Lipsius is neki köszönhette a Wechel kiadónál megjelenő műveit. Tapasztalatait és tanácsait megosztja a tudóstársaival. Tudjuk például, hogy segíti Gottfried Jungermann, a Wechel kiadó tudós korrektorát Cäsar szövegkiadásában,²⁰ s hogy különös figyelmet fordít a Helias Putschius németalföldi filológus által gondozott latin grammatikusok kiadásaira.²¹ Ugyanakkor diplomáciai helyzete azt is lehetővé teszi számára, hogy néhány általa támogatott kiadás a francia király védelme alatt álljon. A tudományos köztársaságban elfoglalt helyéről egész Európát lefedő levelezése tájékoztat, amelyben helyet kap többek között Jacques-Auguste de Thou, Isaac Casaubon, Joseph Justus Scaliger és Denis Godefroy Franciaországból, Justus Lipsius a Holland Tartományokból, William Camden Angliából, az ifjabbik Joachim Camerarius, Georg Michael Ligelsheim, Janus Gruter és Szenci Molnár Albert²² a Német-római Birodalomból. Ez utóbbival való szoros kapcsolatáról árulkodik a berni egyetemi könyvtárban (*Universitätsbibliothek Bern*) őrzött *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum*

qu'en même temps un homme de Cour comme moi, & qui n'est pas extrêmement accomodé, s'enfuye en des lieux écartez pour employer une partie de son bien, à acheter des livres & des papiers en désordre, & à demi rongez des vers. Vous voyez par là si je suis un homme fort avare. Lors qu'il s'agit d'avoir des livres, ni la peine ni la dépense ne m'est rien." *Lettres de Jacques de Bongars...* i. m. 99.

¹⁷ Monok: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása... i. m. 162.

¹⁸ A kiadóval való kapcsolatáról ld. Albert Labarre: *Éditions et privilèges des héritiers d'André Wechel à Francfort et à Hanau 1582-1627*. Gutenberg-Jahrbuch, Mainz, 1970. 238–250.

¹⁹ Egy 1606. július 26-i keltezésű levelében ezt írja egyik barátjának: „Si vous avez quelque nouvelle à me mander et si vous désirez de moi quelque chose, vous pourrez envoyer vos lettres à Francfort chez Malperte ou chez Marnius, Imprimeur.” Vö. *Lettres de Jacques de Bongars...* i. m. 103.

²⁰ *C. Julii Caesaris quae exstant ex nupera viri docti [J. J. Scaligeri]... recognitione. Accedit nunc vetus interpres graecus librorum VII de bello Gallico, ex bibliotheca P. Petavii. Editio adornata opera et studio Gothofredi Iungermani*. Apud C. Marnium, Francofurti, 1606.

²¹ *Grammaticae Latinae auctores antiqui [...] opera & studio Heliae Putschii*. Typis Wechelianis, apud Claudium Marnium, & haeredes Ioannis Aubrii, Hanouiae, 1605.

²² Szenci Molnár Albert és Bongars kapcsolatáról ld. Vásárhelyi Judit: *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*. Budapest, Akadémiai, 1985. 21–22.; Kees Teszelszky: *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja*. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék –Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest, 2014. 73.

példány szűkszávu és a könyvkötő által megcsonkított Molnár-ajánlása.²³ Tudományos levelezése nagyságrendjében politikai levelezéséhez hasonlítható, hiszen levelezőtársaival tudós gondolatokat is cserélnek egymás között, miközben a politikai élet szereplőiként diplomáciai információcserét folytatnak. A levélváltók mindegyikének megvan a maga saját kapcsolatrendszere, s a hozzájuk beérkező politikai információkat továbbítják Bongars-hoz. Közvetve tehát további személyek is bekapcsolódnak hálózatába, s gyakorlatilag a Bécsből, Prágából, Londonból, Párizsból, Velencéből érkező híreknek köszönhetően egész információközpontot működtet. Figyelme arra is kiterjed, hogy a birodalom lutheránus városából, Frankfurtból származó információkat kálvinista irányultságú felekezeti csatornákkal egészítse ki.

A Bongars körül csoportosuló személyek kálvinisták vagy eme felekezet köreihez köthetők, akiket szükségszerűen fűz össze közös világnézetük. A kálvinisták 1600 körül kialakult részleges diszkrimináltságuk folytán különösen belefolytak a politikába, s egész Európát behálózzák érdekeik érvényesítése érdekében. Ugyanakkor Bongars sok református meggyőződésű kereskedővel is összeköttetésben áll,²⁴ hiszen a diplomáciai, sőt a tudományos levelezés az esetek többségében a nagy nemzetközi kapcsolathálóval rendelkező kereskedőcsaládok útján zajlik. A Bongars körül kirajzolódó információs csatornák esetében pontosabb tehát felekezeti kötődés helyett azonos politikai irányultságról, a Habsburgok köré rendeződött erők európai ellenpólusáról beszélni. Ennek illusztrálására szabadjon kiemelnünk hármat Bongars informátoraiból. Egyik legjelentősebb levelezőpartnere Georg Michael Lingelsheim (1556–1636), a pfalzi választófejedelem, IV. Frigyes, majd V. Frigyes tanácsosa. A strasbourgi református kisebbségből származó politikus befolyással bír a harmincéves háború előtti időszakban a választófejedelemség és a Habsburgok közötti konfliktusra, s szorgalmazza a protestáns szövetséget Franciaország és Anglia részvételével. Bongars és Lingelsheim kiadási terveket, könyv- és kéziratcseréket is emlegetnek levelezésükben,²⁵ s természetesen szót váltanak a választófejedelemség, Franciaország birodalmon belüli legfontosabb potenciális szövetségeseinek szerepéről. Bongars átadja Villeroy-nak az értesüléseket, amelyeket Lingelsheimtől szerez, hiszen a választófejedelemség tanácsosai különösen jól értesültek voltak az angliai eseményekről. Így tehát maga Bongars is alakította a választófejedelemi tanácsosok Habsburgokkal ellentétes kinyilatkoztatásait, s közvetett hatást gyakorolt a birodalmi döntésekre. Az ifjabbik Joachim Camerarius nürnbergi orvos-botanikus (1534–1598), Bongars másik fontos levelezőpartnere,²⁶

²³ „Viro Magnifico & Nobilissimo Dn. J(ac) Bongarsio, ac humilis observantiae e ... offert & ... ddat Alb.Molnar, Aut(or).” Jelzete: MUE Bong IV 220. Idézi: Gömöri György: Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben. *Magyar Könyvszemle*, 95. évf. (1979), 1. sz. 376.

²⁴ Bongars köreinek egyik legnagyobb befolyással rendelkező kereskedője Daniel van der Meulen (1554–1600). Szerepéről ld. Kees Tetzelszky: Magyarország és Erdély képe Németalföldön a Bocskai-felkelés és Bethlen Gábor hadjáratai idején 1604–1626. In: Kármán Gábor – Kees Tetzelszky (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*. ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, Budapest, 2013. 212.

²⁵ *Jacobi Bongarsii et Georgii Michaelis Lingelshemii epistolae*. Ex offic. J. Staedelii, Argentorati, 1660. passim.

²⁶ *Viri Illvstris Iacobi Bongarsii[i] Epistolae Ad Joachimum Camerarium, Medicum ac Philosophum Celeberrimum scriptae, Et Historicis ac Politicis documentis instructae*. Nunc primum edita. Lvgd. Batav. Ex Officina Elzeviriorum, 1647.

szintén a tudományos köztársaság kulcsfigurája. Camerarius olyan levelezőhálózattal rendelkezik, amelyben éppúgy helyet kapnak filológusok, történészek, mint fontos politikai szereplők.²⁷ Nürnbergi háza többnyire református tudósok, orvosok, alkimisták, asztrológusok és csillagászok találkozóhelye, a Csehországba, Morvaországba vagy Sziléziába tartó utazók kereszteződési pontja. Bongars a francia királynak a birodalom eme részéről, Lengyelországról, Magyarországról, az Oszmán Birodalom határainak a változásáról írott beszámolóit Camerarius forrásain alapulnak. A protestáns ügy kulcsfontosságú politikusa és diplomatája, az európai protestáns információáramlás egyik fő célpontja a szintén Bongars információs köreihez kapcsolható Jacques-Auguste de Thou (1553–1617). A katolikus történész toleráns a máshitűek irányába, ugyanakkor munkája erősen Habsburg- és katolikusellenes hangot képvisel, Habsburgokkal szembeni protestáns szövetség létrehozását szorgalmazza Európában. Bár voltak, akik megkérdőjelezték de Thou szavahihetőségét, annyit biztosan lehet tudni róla, hogy katolikus hitében kitartva, nem kötelezi el magát egyetlen politikai párt mellett sem, megmarad III. Henrikhez hűséges szabadszellemeű gondolkodónak. Ebből fakad jónéhány összetűzése az egyházi hatóságokkal, amelyek következményeként 1609-ben betiltásra kerül nagyszabású történeti munkája, az *Histoire universelle*. Megbízható információit részben betöltött pozícióinak, illusztris udvari társaságának, részben kiterjedt külföldi, elsősorban német, velencei kapcsolatrendszerének köszönheti, amelyben Jacques Bongars a kelet- és észak-európai események tudósítói szerepét kapja.²⁸ Az ő megbízható és részletes tájékoztatásainak tudható be, hogy de Thou az első francia történész, aki behatóan és részleteiben tud foglalkozni Magyarország történelmével.²⁹ Monumentális műve, az *Egyetemes Történelem* először latin nyelven lát napvilágot 1604–1608 között, majd 1659-ben részben lefordítják franciára,³⁰ végül 1734-ben teljes egészében.³¹

Az oszmán invázióval szembeni állandó küzdelem színterévé váló Magyarország sorsát a tudományos köztársaság minden késő humanista képviselője figyelemmel kíséri, s maga Bongars is különös érdeklődést mutat iránta. Ennek eredményeképp születik meg a konstantinápolyi útinaplójának (1585) folytatásaképp is értelmezhető *Rerum Hungaricarum scriptores varii*,³² a magyar nemzettörténet első forrásgyűjteménye, amelynek címlapján a következő tartalmi meghatározás foglalja össze a munkát:

²⁷ Camerarius levelezőtársai között fontos helyet kap az állandóan úton lévő Zsámboky János is. Ld. Hans Gerstinger: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. In: Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes. Österreichische Staatsdruckerei, Wien, 1926. 251–400.

²⁸ Anquez: *Henri IV et l'Allemagne...* i. m. LXXI–LXXIII.

²⁹ Claude Michaud: Jacques-Auguste de Thou, historien de la Hongrie. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. 63.

³⁰ *Histoire de M. de Thou, des choses arrivées de son temps, mise en françois par P. Du Ryer*. A. Courbé, Paris, 1659. 3 vol. in-fol.

³¹ *Histoire Universelle de Jacques-Auguste de Thou depuis 1543 jusqu'en 1607*. Traduite sur l'édition latine de Londres. 16 vol. in 4°. Londres, M.DCC. XXXIV.

³² Jacques Bongars (szerk.): *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici*. Apud heredes A. Wechel, C. Marnium et J. Aubrium, Francofurti, 1600.

„A magyar történelem különféle szerzői: történetírók, földrajztudósok. Többnyire régi, de már feledésbe merült kiadásokból felelevenítve, néhány pedig most elsőként kiadva. A szerzőket a bevezetést követő oldal ismerteti. Az idézett szerzők, a kevésbé ismert szavak és az emlékezetes események jegyzékével.”³³

Magyar történelmi források külföldi filológusok gondozásában már korábban is kiadásra kerültek, de Bongars elsőként tűzi ki célul a magyar történelmi kútfők összegyűjtését.³⁴ Négy teljesen kiadatlan³⁵ és több nehezen hozzáférhető művet jelentet meg,³⁶ s eme kötet függelékében adja közre erdélyi útja során gyűjtött római feliratait. Műve közel másfélszáz évig marad a magyar történelem elbeszélőforrásainak egyetlen nagyobb szabású és rendszeres gyűjteménye.³⁷ A kiadott írások többsége kéziratban is megtalálható Bongars hagyatékában, így például Thuróczy János *Chronica Hungarorum*-ja a berni városi könyvtár Bongarsiana-anyagának Cod. 279. jelzete alatt.³⁸ Ezen (továbbá a Cod. 468.18 jelzetű kézíraton) szerepelnek Bongars kézírásos utasításai a szövegkiadás elkészítéséhez, amelyek a korabeli könyvszerkesztés módszereibe engednek betekintést.³⁹ A szövegkiadást vizsgálva

³³ Uo. *Ex veteribus plerique, sediam fugientibus editionibus revocati: Quidam nunc primum editi. Auctores exhibet pagina a praefatione proxima. Indices additi auctorum quos illi citant, vocum minus frequentium, & rerum memorabilium.*

³⁴ A dualizmus kori nagy történész-generáció (Marczali, Thallóczy, Fejérpataky) után Bongars forrásgyűjteményét a magyar szakirodalomban tárgyalja: Hóman Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925. 6.; Birkás Géza: *A magyarság francia barátai régen és most*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Nyomda, Pécs, 1936. 7.; Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára, Budapest, 1975. 220–221.

³⁵ *Regis Hungariae Matthiae nuptiae & coronatio Reginae; Regnum Hungariae ex optimis auctoribus explicata Genealogia; Chorographia Transylvaniae; Appendix ad res Hungaricas, in qua inscriptiones Transylvaniae veteres nonnullae & Annales exscripti de Templis Leutschoviensi & Coronensi.*

³⁶ A megjelentetett szerzők: Thuróczy János, Küküllei János, Rogerius, Pietro Ransano, Hartvik püspök (Laurentius Surius előszavával), Philippus Callimachus Experiens (Giovanni Michele Bruto előszavával), a pfalzi gróf követe, Galeotto Marzio (Gyalui Torda Zsigmond előszavával), Janus Pannonius, Gyalui Torda Zsigmond, Soiterus Melchior, Johannes Martinus Stella, Lazius Wolfgang, Johannes Basilius Herold, Pietro Bizari, Ferenac Črnko (Cserenkó Ferenc, Samuel Budina latin fordításában), Jacobinus Joannes, Johannes Pistorius (de Nidda), Georg Reichersdorff, Wernher György, Felix Petantius.

³⁷ Bongars nyomán Johann Georg Schwandtner adja ki az első nagyszabású magyar történelmi kútfőgyűjteményt, amelyhez Bél Mátyás ír előszót. Eme kiadás legnagyobb jelentősége Anonymus *Gesta Hungarorum*-ának közlése, amelyre Bél Mátyás az előszóban részletesen kitér: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini I–III*. Impensis Ioannis Pauli Kraus, Vindobonae, 1746–1748.

³⁸ Bongars egyébként az 1600. évi forráskiadásához nem ezt, hanem egy szintén birtokában lévő augsburgi kódex-kiadás rövidebb változatát használta fel (ma a berni egyetemi könyvtárban: *Universitätsbibliothek Bern*, MUE Bong V 968:1). Erről bővebben: Gábor Gyula: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez. Új sorozat, egy melléklettel. *Magyar Könyvszemle*, 20. évf. (1912) 303.

³⁹ Gábor: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez... i. m. 302–315.

Bél Mátyás megjegyzi,⁴⁰ hogy Bongars több helyen korrekcióra szorul, s a Thuróczykrónika tekintetében feltűnik neki, hogy az augsburgi kiadásnak létezik egy Bongars közlésénél hosszabb változata is.⁴¹ Maga Bongars – Rogerius *Miserabile Carmenje* kapcsán – egy 1483. évi Feger-féle kiadást említ forrásként, amelynek azonban máig is bizonytalan létezése.⁴² Liska János a gyűjtemény szóanyagát vizsgálva arról ír, hogy 600-700 olyan szót talált benne, amely „vagy semmiféle szótárban nincs meg, vagy más eltérő jelentésben használatos”,⁴³ s terjedelmes szógyűjteményt közöl ennek illusztrálására.⁴⁴ Bongars ifjabb Camerariusszal folytatott levelezéséből kiderül, hogy a forrásanyag összeállításával már 1595–1596 körül elkészül,⁴⁵ s bár nem titkolja, hogy ezen írások többsége meglehetősen középszerű, azt gondolja, hogy „túlzott elvárás lenne mindent Cicero és Augustus korának tökéletességéhez hasonlítani, és csakis Sallustius, Cæsart és Livius tekinteni mértéknek.”⁴⁶ Az előszóban így vezeti fel ugyanezt a gondolatot:

„...némelyik [szerző] bizonyosan nem lenne méltó erre a hírre, ha lenne más méltóbb. De a történelemben a legigazabb az, amit [idősebb] Plinius mondott, [ifjabb] Plinius állítása szerint: nincsen olyan rossz könyv, amelynek ne lenne értékes része, és nem csupán nagy figyelem kell hozzá, ahogy Hieronymus mondja, hanem művek, kellően fajsúlyos művek, hogy meg lehessen találni az aranyat a sárban.”⁴⁷

Attila kapcsán azt is megjegyzi Bongars, hogy a magyar történelem eseményeit illetően csak a külföldi írók feljegyzéseinek megjelenésétől lehet biztosabb forrásokra támaszkodni, így Attilától Gézáig nincsenek vagy bizonytalanok a hagyományok. A továbbiakban pedig jellemzést ad a közismertebb magyar vonatkozású történetírókról:

„Turócziban az egyszerűsége és megbízhatósága tetszik, amely a Lazius, Michael Ritus, sőt maga Bonfini által többször idézett régi évkönyvek töredékeiből mindannyiszor bizonyított számomra, amikor a régi magyar történetek nyomait van

⁴⁰ Matthias Belius: Praefatio. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Kraus, Vindobonae, 1746. XIX. Közli: Tüskés Gábor: *Magyarországi gondolkodók 18. század*. Bölcsészettudományok. I. Kortárs, Budapest, 2010. 680–681.

⁴¹ Gábor: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez... i. m. 303. Juhász László latin nyelvű bevezető sorai. In: Emericus Szentpétery (szerk.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 2. k. Academia Litter, Budapest, 1938. 548–549.; Tóth Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores rerum Hungaricarum*. *Történelmi Szemle*, 55. évf. (2013) 4. sz. 602.

⁴² „Hos edimus ex manuscripto nostro, & veteri editione Augustana, quae prodiit anno 1483. impensis Theodori [Theobaldi – jav. G.I.] Feger concivis Budensis: eam habuimus a Ioh. Pistorio Niddano V. CL.” *Rerum Hungaricarum scriptores varii*... i. m. 9.; Gábor Gyula szerint „az évszám evidens írás-hiba 1488. helyett”. Gábor: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez... i. m. 304.

⁴³ Liska János: Adatok a magyarországi latinsághoz. *Szarvasi ágostai hitvallású evangélikus főgymnasium értesítője*, 1896. 11.

⁴⁴ Uo. 15–24.

⁴⁵ *Lettres de Jacques de Bongars*... i. m. 537.

⁴⁶ Uo. 78.

⁴⁷ *Rerum Hungaricarum scriptores varii*... i. m. 7.

kedvem kutatni. Ranzanus meglehetősen hanyag. Callimachus gondos és elegáns, Galeotto Marzio műve hasznos.”⁴⁸

A közölt írások előtt Bongars nyolcoldalas, Guillaume Ancelhez címzett latin nyelvű előszóban ír a forrásgyűjtemény kiadásának indítékairól és saját világnézetéről. Eme ajánlás kézírata szintén fellelhető a Bernben őrzött személyes dokumentumai között.⁴⁹ Guillaume Ancel (1576–1613) – éppúgy, mint Bongars – nemes hugenotta családból származik, s Orléans-ban tölti ifjúkori éveit. A francia király állandó rezidensi munkakörét 1583-tól tölti be II. Rudolf császár prágai udvarában, feladatköréből adódóan Bongars egyik legfontosabb levelezőtársa a közép-európai hadmozdulatok tekintetében. Ancel és Bongars hasonló diplomáciai küldetést látnak el, levelezésük jól mutatja, milyen éberséggel követik az „európai ügyeket”. Személyes levélváltásuk gyakori témája az adósságok nehéz terhe, amellyel mindkettőjüknek szembe kell néznie, de sokszor könyvek kölcsönadásáról és vásárlásáról is tájékoztatják egymást. A *Rerum Hungaricarum* előszavában nem csupán Ancel személyével ismerkedhetünk meg, a sorok között Bongars alakja is kirajzolódik. Művelt ember benyomását kelti, aki az érintett korszakról részben történelmi ismereteket akar átadni a válásháborúk véres időszakának elítélésével, részben tanítani akar. Világnézetében Isten jóságát mindent átítat, az emberiség azonban nem veszi észre intő jeleit, folyamatosan vétkezik s a legnagyobb bűnre is elragadtatja magát, saját uralkodójának lesz gyilkosa: „... végül pedig látjuk, hogy minden felfordult: látjuk, hogy az alattvalók bűne királyokat ölt meg.”⁵⁰ Amikor 1600-ban Bongars lejegyzi ezeket a sorokat, akkor a protestáns gondolkodók már túljutottak a Szent Bertalan-éji mézszárlást követő időszakon (1572–1584), amikor érzékenységekben a kisebbségi jogok védelmezőjévé léptek elő és ellenálló szerepkört öltöttek magukra. A középkori alapokon nyugvó monarchomachusok elméletét⁵¹ 1584 után már elvetették, hiszen ekkor, III. Henrik utolsó fivérének halála után a száli törvények értelmében Navarrai Henrik lépett elő a trón várományosává.⁵² Ugyanakkor a 16. század végén a katolikus ligatagok vonulnak ellenállásba és protestáns alapokon dolgozzák ki – szélsőségesebb hangnemben – a maguk zsarnokgyilkosságot legitimáló eszméit.⁵³ Alapvető különbség azonban, hogy míg a protestáns François Hotman védte a zsarnokokkal szembeni harc jogát *Franco-gallicájában* (1573), de nem legitimálta a zsarnokgyilkosságot, addig V. Pius pápa az örök élet kulcsát látta benne.⁵⁴ A katolikus liga századvégi szélsőséges időszakában (1584–1598) úgy üdvözlí III. Henrik halálát, mint az antikrisztusét vagy a zsarnokét, miközben Bongars

⁴⁸ Uo. 7.

⁴⁹ Cod. 146.8. f. 226r-282v. Vorarbeiten und Druckvorlagen für *Rerum Hungaricarum scriptores varii*.

⁵⁰ *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 2.

⁵¹ A monarchomachusok egyik főideológusa, François Hotman (1524–1590) az ellenállás „ösidőktől” meglévő jogát azzal próbálta meg teoretikusan alátámasztani, hogy kimutatta: a franciák ősi királyai nem öröklés, hanem a nép általi választás útján lettek királyok, s a választás útján létrejövő monarchiában pedig a „szent tanács” (előkelők közössége) közreműködésével vegyes kormányforma alakult.

⁵² Nicolas Le Roux: *1er août 1589. Un régicide au nom de Dieu. L'assassinat d'Henri III.* Gallimard, Paris, 2006. 290–291.; Nicolas Le Roux: *Le Roi, la cour, l'État. De la Renaissance à l'absolutisme.* Champ Vallon, Seyssel, 2013. 267–280.

⁵³ Le Roux: *1er août 1589...* i. m. 160–181.

⁵⁴ Monique Cottret: La justification catholique du tyrannicide. *Parlement(s). Revue d'histoire politique*, 3. évf. (2010), 6. sz. 113.

– akárcsak a protestáns gondolkodók – elítéli a király meggyilkolását, még ha Isten akaratát is látja benne.

Bongars didaktikusan építi fel előszavát, olvasója figyelmét végig az isteni akaratra irányítja. Magyarország annyiban kap érdeklődésében hangsúlyosabb szerepet, hogy szomorú történelmi sorsa jól illeszkedik a szerző által kitűzött pedagógiai tanítások sorába. A valaha minden földi jóban bővelkedő ország Kelet és Nyugat felé egyaránt diadalmasan terjeszkedett, majd saját fiainak, a magyar főuraknak szertelen fényűzése, önzése, romlottsága és a nyugat-európai fejedelmek viszálykodásai miatt a pogány török martalékvává lett. A magyar nép sorsa a saját maga által gerjesztett ellenségeskedései és a mások által kiterjesztett korrupció miatt régi nagyságától megfosztva, elretentés a többi nemzet számára. Bongars azokat a történelmi kliséket veszi elő,⁵⁵ amelyekkel már a nemzeti identitásésmék kialakulása előtt felruházták a franciák a Kárpát-medencében megjelenő, a szkíták-hunok barbár emberevő⁵⁶ leszármazottaiként ábrázolt magyarokat. A francia politikai gondolkodás, illetve történetírás kedvelt témájává váló nép- vagy nemzetkarakterológia eléggé nehezen megfogható, ingoványos alapjait már a 15. században lerakják,⁵⁷ amelyek szerint a magyar nép vad természetét a zord időjárással magyarázták. A 16. században egész Európát fenyegető oszmán veszély a magyarok eme harciasságát egyszerre erényként kezdi értelmezni, és Magyarország megkapja a *kereszténység védőpajzsa* szerepkört,⁵⁸ amely toposz a francia vallásháborúk ideje alatt, sőt az azt követő békés időszakban egyaránt megjelenik katolikus és protestáns szerzők írásaiban. Míg azonban a magyar nemzeti identitás fontos elemét képező hun–magyar rokonság teóriájában Attila emléke pozitív, addig az európai kultúrkörben igen negatív kép maradt a „civilizált” rómaiak félelmetes ellenségéről, a „kegyetlen” hun királyról. Bár maga Bongars – talán éppen az általa első helyen kiadott Thuróczy nyomán – elfogadja a magyar történetírásban fellelhető hun nagykirály mindenkit elhomályosító alakját, de továbbra is felruházza őt a nyugati kultúrkör kliséivel. Miért ne lehetne azonban személye a magyar nép számára Nagy Sándorral rokonítható, aki éppúgy fosztogatta a földkerekséget, mint Attila?⁵⁹ Mindez nem mentesíti a hunokat Bongars kritikája alól, legfeljebb annyiban, hogy Isten akaratára szerint váltak a világ apokalipszisévé: „Ó, fájdalom – hogy annak a szavaival éljek, akit kiadásban is megjelentetek –, milyen ösvényen halad az égiek rendeléséből a világ dicsősége! A király, aki sok nép vérént ontotta, önmaga ellenségeként saját véréntől fulladt meg.”⁶⁰ A magyarok eredetéről – akiket mellelleg Jordanes, Claudianus és Ammianus Marcellinus nyomán éppúgy szörnyekhez hasonlít,

⁵⁵ Csernus Sándor: Mítosz, propaganda és népi etimológia: Hunyadi János: „Fehér” vagy „Vlach” lovag? *Acta Historica*, 128. 2011. 30.

⁵⁶ Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. *Magyar Nyelv*, 23. 1927. 250.

⁵⁷ A francia történetírásnak kedvelt témája az éghajlati népkarakterológia pl. Jean Bodin, Philippe de Commynes, Montesquieu stb. műveiben. Ld. Csernus Sándor: A reneszánsz fejedelemtükrök forrásvidékén: Philippe de Commynes, a „francia Machiavelli”. *Századok*, 133. évf. (1999) 1. sz. 139.

⁵⁸ Bongars Aeneas Sylvius sokat idézett kifejezését veszi át: „fidei nostrae clypeus, nostrae Religionis murus”. Ld. *Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis [...] opera quae extant omnia*. Petri, Basileae, 1551. 682.

⁵⁹ „Nézd ezt a mi Attilánkat, akit a magyarok ugyanannyi joggal neveznek nagyknak, mint ahogy Nagy Sándort és a hozzá hasonlókat nagy rablónak, a földkerekség szerencsés fosztogatójának.” *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 2–3.

⁶⁰ Thuróczy János: *A magyarok krónikája*. Osiris, Budapest, 2001. 24.

mint a hunokat – Bongars nem kíván a vitakozók közé állni. Számára nem fontos, hogy újabban alakult népcsoport, vagy az ősi hunok avarokkal keveredett törzseinek leszármazottjai, annál is inkább, mert nincs olyan földrész, amelyet Magyarországnál gyakrabban szelne keresztül a lakosok állandó vándorlása – írja.⁶¹ Számára azért fontos Magyarország, mert a protestáns gondolkodók alaptételének kiváló példája, tökéletes szemléltető eszköz a büntudatot és világvégét hirdető propagandájukhoz, amelyben az oszmán invázió éppúgy Isten akarata, mint egykoron a hunok támadása volt. Miután ugyanis Magyarország Isten kegyelméből virágzó ország lett, s kiérdemelte a *hitünk védőpajzsa és vallásunk védőbástyája*⁶² elnevezést, Isten végzéséből saját maga vesztenek okozójává is válik. Bongars azokhoz a református gondolkodókhoz kapcsolódik, akik a humanista történetírással szemben Istent helyezik az események kiindulópontjába, akinek kezében a hunok és a törökök, Attila és az oszmán szultán a büntetés végső eszközeivé válnak.⁶³ A büntetés végcélja a keresztény világ összessége, amely egymás ellen harcol, miközben az oszmán invázió mindent letarol. Eme értelmezés a keresztényeket megosztó ellentéteket tartja a bajok okozójának, amely több országot mellett a Francia Királyságot is szétszabdálja:

„De kérlek Téged Isten, az emberiség védelmezője, megőrzője, a kereszténység alapítója, nyilvánosan könyörgök Hozzád: hozz békét azoknak, akik hozzád imádkoznak, igaz és biztos békédet hozd el! Tisztítsd meg a testvéri vérben ázó jobbokat és testvéri szeretettel kapcsolod össze őket!”⁶⁴

Bongars kegyes istenképébe az is belefér, hogy 12. századi konstantinápolyi párhuzammal élve mutassa be, Isten kegyelme által megtisztulás vár az emberiségre, amennyiben tekintetét a földről az ég felé tudja emelni. Niketas Choniates 12. századi bizánci történetíró nyomán beszéli el azt a legendát, miszerint Mánuel császár (1143–1180) 1167. évi utolsó magyar hadjáratának előkészületei közepette Sardikében időzve azt a hírt kapta, hogy a fővárosban csodálatos esemény történt. A Konstantinos-fórum nyugati árkádján álló két női szobor közül a Romana nevű ledőlt, Hungarissa azonban állva maradt. E hírre Mánuel elrendelte, hogy Romana szobrát állítsák helyére, Hungarissát pedig döntsék le, mivel azt hitte – írja Niketas Choniates –, hogy a szobrok helyzetének megváltoztatásával a dolgok menetét is befolyásolhatja, vagyis a bizánciak ügyén lendíthet, a magyarokén pedig ronthat.⁶⁵ Mánuel istenfélő volt, s nem törődve birodalma nehézségeivel, teljes meggyőződéssel hitt a szobrok által kialakított győzelemben éppen úgy, ahogy a jó keresztény sem a szelektől felkorbácsolt hullámok közé tekint, hanem az égre nézve keresi az utat a kikötő felé.

⁶¹ „Sed quae frequentiores quam terra Hungaria passa sit incolarum mutationes, haud scio an ulla sit. [...] Hungari vero, nova gens sit, an eadem illa vetus mixta Avaris Hunica, quod plerique volunt, non disputo. Id enim certo constituere neque nostra valde refert, neque in promptu est.” Ld. *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 6.

⁶² Uo. 4.

⁶³ Az *interpretatio christianarum* ld. Ács Pál: „Isten haragja – magyarnak példája”: A hun történet két értelmezése. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 23.

⁶⁴ *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 8.

⁶⁵ Moravcsik Gyula: Megjegyzések a magyar–bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez. *Antik Tanulmányok*, 11. évf. (1964), 1–2. sz. 90.

Bongars 1585. évi konstantinápolyi utazótársa, Felix von Herberstein rokonsági kapcsolatban áll⁶⁶ a híres diplomata-utazóval, akinek sorait hosszan idézi előszavában. Bárá Herberstein Zsigmond (1486–1566) oroszországi (1516–1518, 1526–1527) és Szulejmán szultán budai táborába tett (1541) követjárásai révén híressé vált diplomata műve⁶⁷ Bázelen háromszor is megjelent (1563, 1567, 1571), s valamennyi nemesi és főpapi gyűjteményben megvolt a Kárpát-medencében.⁶⁸ A terjedelmes citáció zárómondata, amely egyfajta összegzésként sommázza Magyarország hanyatlását, egy szerencsétlennek mondható nyomdai szedéshiba folytán éppen ellentétes értelmű állítmánnyal kerül nyomtatásra Bongars kiadványában (*conclideret* helyett *consideret* áll), eme tévesztés mégsem zavarja meg a gondolatmenet értelmezését.⁶⁹ A Habsburg-ház szolgálatában Herberstein Zsigmond szinte évenként megfordult Magyarországon,⁷⁰ s két alkalommal Moszkvában is járt, először I. Miksa császár, másodsor már I. Ferdinánd magyar és cseh király megbízásából. Útjainak határozott politikai célja a Habsburgok érdekérvényesítése volt a Jagellódinasztiával szemben a kelet-európai hegemoniáért és Magyarország megszerzéséért.⁷¹ A két dinasztia közötti házassági szerződések is ezt a célt szolgálták: II. Ulászló magyar király fiát, a későbbi II. Lajost már születése előtt eljegyezték Habsburg Ferdinánd húgával, Máriával, Ferdinánd pedig Lajos nővérét, Jagelló Annát kapta feleségül. A Bongars által hozott szövetségrészletben Herberstein báró a magyarok korrupt jellemével hozza összefüggésbe, hogy Mátyás után – aki bár nem királyi vérből származott, mégis nevében is és tetteiben is igazi király volt – az ország „saját súlyától süllyedt el”.⁷² II. Ulászló s őt követő fia, II. Lajos túlságosan szelídek és jóságosak voltak a féltelenséghez, fényűzéshez, lustasághoz, megvetéshez szokott magyarokhoz olyannyira, hogy őket is eltiporták. Egy szűk főúri, főpapi réteg megvesztegetéssel tartotta kezében a hatalmat, a méltóságokat megvásárolták,

⁶⁶ Felix von Herberstein nagyapja, Georg Andreas von Herberstein volt, a híres diplomata és utazó, Sigmund von Herberstein unokaöccse. Ld. Mátyás-Rausch Petra: *A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571–1613). Az arany és ezüstbányászat művelése és igazgatása*. Doktori értekezés, PTE, Pécs, 2012. 105.

⁶⁷ *Rerum moscoviticarum commentarii Sigismundi liberi baronis in Herberstein, Neyperg et Guettenhag*. Per J. Oporinum, Basileae, 1556. A Bongars által idézett rész helye: 145–147. Eme mű részeként olvasható Georg Wernher sziléziai humanista munkája a felső-magyarországi termálvizekről (*De admirandis Hungariae aquis*), amely Bongars gyűjteményébe is belekerült.

⁶⁸ Monok: A bázeli, a genfi és a zürichi könyvkiadás hatása... i. m. 154.

⁶⁹ Medgyesi Pál Bongars kiadványából olvassa Herberstein szavait, s így ír erről: „Egy tudos Politicus Német ember, Herberstein Sigmund nevű, Első Ferdinand Császár legatusa, ama’ szép ki-irt [azaz Bongars előszavában olvasott – G. I.] szavai között, mellyekben Magyar ország veszésének szemel látott Okait számlálja, jelenti, hogy egy, nem feje lágyára esett Udvaritol hallot volt ily mondást: Se nunquam vidisse vel audisse, regnum ullum, quod majore atque Hungaria gaudio & tripudio periret. Nem láttam úgy mond, nem is hallottam soha országot, mely nagyobb örömmel s’ vigassággal veszt volna, mint Magyar Ország.” Ld. Medgyesi Pál: *Sok jajjokban, a’ bánatos szivel ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett szegény igaz magyaroknak, egy-néhány keserő siralmi*. Rosnyai Janos, [Sárospatak] Patakon, 1658. Előljárobeszéd.

⁷⁰ Magyarországi utazásairól részleteket közöl: Szamota István: Br. Herberstein Zsigmond utazásai 1518-tól 1538-ig. In: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717*. Franklin-Társulat, Budapest, 1891. 147–150.

⁷¹ Klima László: *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 98.

⁷² *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 4.

az igazságszolgáltatást lefizették. A Habsburgok követe után Bongars ragadja magához a történet fonalát nem mulasztva el külön megemlíteni az Anjou-házból származó francia királyokat, s Vergiliustól kölcsönzött szavakkal kesereg a Hunyadiak uralmát követő hanyatlás felett. A továbbiakban Bongars II. Ulászló személyén keresztül újra francia nézőpontot visz az eseményekbe, sőt némi bravúros genealógiai utalással saját királyának dicséretét is elzengi: „...felesége Candale-i Anna volt, a Fois családból, akinek anyai ága a legdicsőségesebb IV. Henrik királyhoz vezet.” Bongars egyetlen alkalmat sem mulaszt el honfitársai dicsőítésére, külön bekezdést szán Philippe de Villiers de L’Isle-Adamnak (1464–1534), a Jeruzsálemi Szent János Lovagrend nagymesterének, aki 1523-ban „csodálatos bátorsággal hét hónapon keresztül védelmezte meg Rodosz szigetét a hatalmas, Nándorfehérvár elfoglalása után felbátorodott Szulejmán támadásával szemben”.⁷³ Ebben a kontextusban, azaz a korrupt magyar viszonyok között Bongars-tól szokatlan dicséret övezi még Habsburg Ferdinánd személyét is: „...először jó király, majd császár volt és Magyarországra visszahozta a Habsburg-házat, amely ma is biztos lábakon és dicsőségesen áll itt.”⁷⁴ Világvégét sejtető, ótestamentumi, s antik klasszikusoktól vett idézetekben bővelkedő dagályos stílusa, protestáns érzékenysége az egész keresztény világot szólítja meg, éppen annyira aggódva hazája, mint a civilizált világ sorsa felett. Bátran kritizálja korát, miközben figyelmének középpontjában mindig Franciaország marad. A vallásháborúktól feldúlt szülőföldjére irányítja tekintetünket, amelyhez még így sem hasonlítható a Magyar Királyság teljes hanyatlása:

„Mi mindenfelé ugyanezekben a betegségekben szenvedünk: velünk sem fognak a dolgok jobban történni, hasonlatosak vagyunk. Vésszel terhes idők sújtanak, veszélyes büntetés fenyeget. Justitia örökös szemé biztosan figyel, amíg kegyetlenkedéseinkre és bűnbocsánatunkra hagyott idő letelik.”⁷⁵

Érvelésében végig Magyarország és a magyarok példája ellenébe helyezi az egyes szám vagy többes szám második személyben megszólított olvasóját. Hatásos szónoki eszközökkel él, hiszen önostorozó protestáns vallási hevével mindenekelőtt saját honfitársait, a franciákat szeretné meggyőzni, a „mienk” megnevezéssel elsősorban rájuk vonatkozik. Őket látja el didaktikus példázattal: „Kérlek, jóságos Ancel, engedd meg, hogy ezekről a magyarokról a mieinknek röviden beszéljek és számodra jól ismert eseményeket felelevenítsek.”⁷⁶ Ugyanakkor Bongars későbbi leveleiből az is egyértelműen kiderül, hogy mélységesen elítéli az erőszakos török uralmat, s Európát kereszties hadjáratra szólítja fel ellenük.

A *Rerum Hungaricarum* függelékébe harmincnégyet illeszt Bongars az 1585. évi útja során Magyarországon és Erdélyben gyűjtött római kori felirataiból, ezzel is hozzájárulva Jan Gruter (1560–1627) flamand filológus néhány évvel későbbi gyűjteményének⁷⁷ meg-

⁷³ Uo. 8.

⁷⁴ Uo. 7.

⁷⁵ Uo. 5.

⁷⁶ Uo. 3.

⁷⁷ Janus Gruterus: *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani, in corpus absolutiss redactae*. Officina Commeliniana, Heidelberg, 1603.

alapozásához. Az appendixhez külön ajánló szöveget illeszt, ezúttal utazótársához, Guillaume Le Normant-hoz címezve, felelevenítve az utazás veszélyes körülményeit:

„Ezt a keveset, amely úgy gyűlt össze számomra Magyarországon és Erdélyen át, mint a hajótörésből az egyetlen deszka, a te nevedhez kötöm, Guillaume fivérem. Ezeket te is láttad és olvastad, amikor egy konstantinápolyi úton voltunk, elválaszthatatlan társak a hosszú és veszélyes zarándoklaton.”⁷⁸

Bongars két okból tartja hazánkat tanulmányozásra méltónak: először mert csodálatos történeti események színhelye volt, amelyről a régi feliratok tanúskodnak; másodsor pedig amiért természeti kincsekben, ásványvizekben, forrásokban és fémekben olyan gazdag. A függelék előszavában ír arról, hogy a feliratok összegyűjtésével az volt a szándéka, hogy másokat, főleg a magyarokat is arra ösztönözze, hogy figyeljenek az antik emlékművek értékére és gyűjtsék össze gondosan:

„Ezzel a szándékkal adom közre ezeket, melyeket nem tartok olyan nagyra, hogy akár a betűszedő nyomatakát, akár a bölcs olvasó figyelmét lekötne. Erősen bízom azonban abban, hogy miután meglátnak néhányat a számtalan antik írás töredékeiből, amit egy külföldi ember adott ki, lesznek olyanok, akik a szétszóródott, méltatlanul heverő régi feliratokat összegyűjtik és hűen megmutatják magát az országot, mindazt, mi benne említésre és csodálatra méltó, mit nem, vagy csak részben írtak le ez idáig maguk a magyarok is, akik mellette élnek a külföldi emberek, akik nehezebben férnek hozzájuk.”⁷⁹

A *Rerum Hungaricarum* már a maga korában sem számított populáris olvasmánynak, a főúri könyvtárakban azonban széles körben elterjedt és anonimitása ellenére is ismert volt szerzője.⁸⁰ Bár el kell ismerni, hogy egyetlen ismert kiadása után idővel „kezdt hiánycikk lenni tudós körökben, s csak magas áron lehetett beszerezni,”⁸¹ ugyanakkor az értelmiségi elitrétegben való évszázados uralma lehetővé teszi, hogy „kölcsonvételein” vagy „kihatásain” keresztül is meg lehessen vizsgálni a protestáns körök fentebb vázolt propagandamechanizmusát. Az antik és bizánci korból sok példát lehet felhozni a képmás és az ábrázolt személy, vagy egy nép sorsa közötti hiedelemre, de I. Nagy Manuél császár babonás cselekedetét csak Niketas Choniates említi történeti munkájában.⁸² Bongars azonban minden kétséget kizáróan friss olvasmányélményéből táplálkozik, amikor a hit erős megnyilvánulásának eme kevéssé ismert történetét eleveníti fel. Néhány évvel szöveggyűjteményének

⁷⁸ *Rerum Hungaricarum scriptores varii...* i. m. 619.

⁷⁹ Uo. 620.

⁸⁰ A számos személyes utalás mellett egy további adalék is segít beazonosítani Bongars személyét, nevezetesen a függelék előszavának 1597 márciusában írott sorai, amelyekben a friss fájdalom hatása alatt kesereg menyasszonya egy hónappal korábbi halála felett. Erről: Anquez: *Henri IV et l'Allemagne...* i. m. XLIV–XLV; Charles Cuissard: *Le contrat de mariage de Jacques Bongars*, 28. Mai 1596. *Bulletin de la Société archéologique et historique de l'Orléanais*, 12. évf. (1899) 165., 240–241.

⁸¹ Tüskés: *Magyarországi gondolkodók...* i. m. 670.

⁸² Moravcsik: *Megjegyzések a magyar–bizánci kapcsolatok művészeti emlékeihez.* i. m. 90.

megjelenése előtt egyik legfontosabb levelezőtársának, Joachim Camerariusnak öccse, a jogtudós Philipp Camerarius (1537–1624) *Történelmi elmélkedések* című munkájának babonás hiedelmekről szóló fejezetébe⁸³ illeszti eme részletet, amelyet később Bongars saját szövegkörnyezetében használ majd fel magyar forrásgyűjteményének előszavában. A forrásgyűjtemény hatását a 17. század során több Magyarországot érintő művön keresztül is lemérhetjük, s talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a *Rerum Hungaricarum* dedikáló sorai hozzájárultak a Magyarországról alkotott külföldi közösségi tudat árnyalásához. Thomas Lansius tübingeni jogtudós 1626-ban (az 1613-as kiadás bővítéseként) terjedelmes szónoki certamen gyűjteményt ad ki, amelyben pro és contra beszédekkel csapnak össze az egyes szónokok.⁸⁴ A magasztaló részben a szónok beéri szerény utalásokkal: éppen csak céloz a nagy ős, Attila villámhoz hasonlítható, egész Európát körülölelő hatalmára.⁸⁵ A *Contra Hungariam* érveket felvonultató orator, Ernest Schafelizki érezhetően Bongars szavait idézi, s ügyes átírással a korábban még Bongars engedékenységből nagynak elismert Attilát fosztogató rablóvá degradálja.⁸⁶

Természetesen a gyűjtemény Magyarországon kapja a legnagyobb figyelmet a 17. század során, amiről szépen tanúskodnak a nemesi könyvtárakban fennmaradt példányok,⁸⁷ azok possessor-bejegyzései,⁸⁸ valamint más szerzők Bongars szavaival párhuzamba állítható gondolatmenetei, esetenkénti teljes szövegegyezései. Szenci Molnár Albert magyar–latin szótárának (1604) ajánlólevelében például nem csak azonos Herberstein-, Seneca- vagy Thuróczy-idézeteket találunk,⁸⁹ hanem „egy nagy férfiú szavait idézve” hosszabban vesz át a minden bizonnyal keze ügyében lévő műből.⁹⁰ A Kárpát-medence népeinek keveredéséről szőtt mondatai Bongars-ból inspirálódnak,⁹¹ s a mindenkit védelmező jószágos Isten – miként egykoron Izrael népét a Vörös-tengeren át – vezeti a magyarokat „Európának erre a leggyönyörűségesebb részére”.⁹² Kétségtelenül már Szenci Molnár hatását mutatja a debreceni kálvinista prédikátor, Kismarjai Veszelin Pál (1612–1645) *Ierusalem veszedelme* (1629) című munkájában a magyar–zsidó nép sorspárhuzamának, s a Bongars-féle „nép-

⁸³ Philipp Camerarius: *Operae horarum succisivarum sive meditationes historicae*. Lochner et Hofmann, Noribergae, 1591. 276.

⁸⁴ Thomas Lansius: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*. Brunnus, Tubingae, 1626.

⁸⁵ Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... Egy szállóige történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 71–72.

⁸⁶ Lansius: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*. i. m. 733–735.

⁸⁷ Pl. Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon. Ld. Kiss Endre József: *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon*. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2006. 28.

⁸⁸ A Bibliotheca Zriniana példányának possessor-bejegyzései Erdődy Péter és Rátkay György nevét is felfedik. Monok István: A Bibliotheca Zriniana története. In: Hausner Gábor – Monok István – Orlovsky Géza (szerk.): *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó, Budapest, 1991. 30.

⁸⁹ *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Magvető, Budapest, 1976. 178., 183.

⁹⁰ Uo. 183–184.

⁹¹ Uo. 177.

⁹² Uo. 178.

vándorlás-elméletnek” a jelenléte.⁹³ Kismarjai Veszelin Pál egyetlen példányban fennmaradt beszéde⁹⁴ a debreceni Szent András-templom felépítése után hangzott el 1629-ben. Jeruzsálem Titus általi elpusztításának körülményeit vizsgálja, Jézusnak a város pusztulására tett kijelentése, jóslata felől értelmezi a történeteket (Lk 19,41-44; Mt 12,25; 23,37). A téma – érthető történelmi okokból – főként a 17. század végen közkedvelt: a „földre tiport nép” számára a helyes erkölcsi magatartást az Istenhez fordulásában, valamint a szent, kegyes élet felmutatásában találja meg. A szövegben explicit formában is jelölt Bongars-féle bevezetőből két citátum van jelen a műben,⁹⁵ s Csorba Dávid kutatásai alapján az is bizonyítást nyert,⁹⁶ hogy később Kismarjai Veszelin Pál szolgál majd forrásként Medgyesi Pál református lelkész (1604–1663) Bongars-átvételeihez.⁹⁷

Amikor a 16–17. század fordulóján, a diplomácia kezdeti szakaszában Jacques Bongars ellátja sokrétű tevékenységét, még a nagyhatalmaknak sincs állandó képviselője minden országban, s a Franciaország által 1588-ban létrehozott „külügyminisztérium” úttörő kezdeményezésnek számít. A küldöttek a tudományos köztársaság kommunikációs csatornáit használják fel, de levelezésükben egymás mellett jól megférnek a politikai tudósítások és a tudományos eszmecserék. A követmesterségről írt elméleti munkák⁹⁸ – amelyek a 16. század első harmadában születtek, de a század végén nagy példányszámban ismét kiadásra kerültek – a „tudós küldöttben” látják az ideális diplomatát, akiknek műveltségre, nyelvtudásra, külföldi tapasztalatokra és legfőképpen jó hírnévre van szükségük. Az 1600-as évek végén a tudományos köztársaság már nem politikailag semleges tér, ahogyan ezt egyértelműen bizonyítja a kor tudós diplomatáinak példája, akik az új típusú külpolitikai és diplomáciai eszközök hiányában a régi struktúrákat és csatornákat használják.⁹⁹ Jacques Bongars, a *par excellence* „tudós küldött” széles kapcsolatrendszerében jól megférnek

⁹³ Ld. *Régi Magyarországi Nyomatványok 1425A* jegyzeteit (Fekete Csaba); Csorba Dávid: Névtelen 'jajj-szó'. Kismarjai Veszelin Pál prédikációja egy 17. század végi kolligátumban. *Magyar Könyvszemle*, 2000. 2. sz. 200–204.

⁹⁴ *Régi Magyar Könyvtár* I. 1349.

⁹⁵ „...múltán állatta egy tudos iambor, Magyar Országnek e' nagy pusztulásán óhajtozván, ez elöt 50. 60. esztendőkkel (hát ha meg mai állapottyában látna) hogy váraskák is alig maradtak e' nagy birodalomból annyik, mint a' mennyi országok régenten ehez tartoztanak! [...] Nagy tsudával emlegetik az Hystoricusok, s-nevezet szerént rerum Hungaricarum scriptores, menyi sok fele lakosi voltanak e' földnek csak keves idő alatt...” 30–31. Ld. *Régi Magyar Könyvtár* I. 1349.

⁹⁶ Csorba: Névtelen 'jajj-szó'... i. m. 203.

⁹⁷ Medgyesi: *Sok jajjokban...* i. m.

⁹⁸ Étienne Dolet: *De officio legati*. Doletus, Lyon, 1541.; Conrad Braun: *De legationibus libri quinque: cunctis in reipb. versantibus, avt qvolibet magistratv fungentibus perutilis, et lectu iucundi*. In: Conrad Braun: *Opera tria*. Behem, Mainz, 1548.; François La Mothe le Vayer: *Legatus seu de legatione*. Roigny, Paris, 1579.; Alberico Gentili: *De legationibus libri tres*. Antonius, Hanau, 1594.; Carlo Paschal: *Legatus*. Parvivallium, Rouen, 1598.; Jean Hotman: *L'ambassadeur*. [S.l.], [s.n.], 1603; Hermann Kirchner: *Legatus. Editione altera emendatus, et plurimum auctus. Cunctis tum in Juris prudentiae, politicarumque artium studiis, tum in Reip. administratione versantibus lectu scitus, et scitu necessarius*. Kezelius, Marburg a.d. Lahn, 1610.; Jean Hotman: *De la charge et dignité de l'Ambassadeur*. Busius, Düsseldorf, 1613.; Frederick van Marselaer: *Legatus*. Janssonius, Amsterdam, 1644. stb.

⁹⁹ Madeleine Lazard: Les ambassadeurs en résidence, une innovation de la Renaissance. In: Françoise Argod-Dutard – Anne-Marie Cocula (szerk.): *La diplomatie au temps de Brantôme*. Presses Universitaires de Bordeaux, Bordeaux, 2007. 28.

egymás mellett kálvinista kötődésű informátorok, a francia királyi udvarban tevékenykedő katolikus politikusok, vagy – miként Justus Lipsius esete is mutatja – a többszörösen hitet váltó tudóstársak. Magyarország a politikai nagyhatalmak szorításában az események elszenvetőjeként eme politikai és tudományos információáramlás gyakori tárgya, szereplője. A tudományos köztársaságba bekapcsolódó humanista magyar tudósok, Zsámboky János, Szenci Molnár Albert, Szántó Arator István, Forgách Mihály szintén jelen vannak Jacques Bongars köreiből, közvetítésükkel Magyarország tudós rétegei sem szakadnak el az európai szellemi élettől. Sőt a magyar akadémiai mozgalom a 16. század végén szerény eredményei ellenére sincs elmaradva Európa többi nemzetétől, s elérkezik a szervezett, szabályos akadémiaalapítás küszöbéig.¹⁰⁰

A fentebb vázolt 17. századi információlánc szép példája az intellektuális eszme terjedési modelljének, amely Bongars szöveggyűjteményének megjelenésétől a 18. századig kimutatható Magyarországon. A 18. század második felében a mű hatását már más formában tudjuk lemérni, nyomdokain elemzőmunkák születnek, újabb kezdeményezések indulnak. Szabadjon e helyütt felekezeti érintettsége révén kiemelnünk Bod Péter erdélyi kálvinista lelkész (1712–1769) kevésbé ismert, kéziratban fennmaradt művét *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia* címmel (1768), amely Magyarország és Erdély történetéről írt munkákat és történetírókat tárgyal, s egy külön fejezetet szán a *Bongarsius-gyűjteménynek*.¹⁰¹ A 18. század elején meginduló protestáns egyháztörténeti adatgyűjtésbe bekapcsolódva Bél Mátyás, a pozsonyi líceum későbbi rektora saját gyűjtéseivel kívülről közreműködik egy köréhez tartozó osztrák történettudós, Johann Georg Schwandner (1716–1791) *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* című, 1746 és 1748 között Bécsben, Bongars munkája nyomán napvilágot látó háromkötetes magyar történeti forrásgyűjtemény megjelentetésében.¹⁰²

„Mindazt – írja Bél Mátyás az előszavában –, amit csak elősegíteni látszott a kiadás javítását, értelmezését, helyreállítását és gyarapítását, szűkszavúan ugyan, de szorgalmasan és megfontolt ítélettel feljegyezték, és közölték ama jegyzetekben, amelyek szinte minden lap szövege alatt láthatóak. Ezek hol az eltérő olvasatoknak adnak helyet, hol pedig a kétes értelmű szöveget próbálják megvilágítani. Nem kétséges tehát, hogy emberünk két legyet ütött egy csapásra, mivel egyrészt a mindeddig rejtőzködő kódexet szerencsés és takarékos módon közkinccsá tette, másrészt a Bongars-féle kiadást ugyanilyen szorgalmasan pontosította és gyarapította.”¹⁰³

Bongars forrásgyűjteményének jelentőségét – számos kritikai megjegyzése ellenére – sosem vitatja Bél Mátyás, s így hívja fel a felejtő utókor figyelmét a „csodás képzettségű követ” munkájára és annak bevezető soraira:

¹⁰⁰ Klaniczay Tibor: *Pallas magyar ivadéka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 30.

¹⁰¹ Bod Péter: *Necessaria ac utilis scriptorum historiae Hungariae notitia*. Teleki-Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, 1510. B. sz., 1768. 96 l.

¹⁰² Johann Georg Schwandner – Bél Mátyás: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Impensis Ioannis Pauli Kraus, Vindobonae – Lipsiae, 1746–1748.

¹⁰³ Tüskés: *Magyarországi gondolkodók...* i. m. 679.

„Kegyes olvasó, kérek, olvasd el és ismét olvasd el s megint csak olvasd el és ismét olvasd el Jacques Bongars előszavát, melyet a Magyar Történetírók elé írt (ez Thuróczi János Magyar krónikájával együtt Frankfurtban jelent meg Andreas Wechelius örököseinél, Frankfurt 1600, fólió). A mi bajainkról kevés helyen olvashatunk hatásosabban; itt találhatók Herberstein szavai is.”¹⁰⁴

Ez az előszó valóban hosszú időn keresztül áthatja a magyarságról alkotott gondolatokat. Sajnálatosnak mondható azonban, hogy Jacques Bongars keveset árul el a szövegekkel folytatott kritikai munkájáról. Gyűjteményét ebből a szempontból külön összehasonlító elemzés tárgyának kell alávetni, ahogyan erre a 20. század elején Gábor Gyula is vállalkozott. Mindazonáltal Bongars legfontosabb eredményének mondhatjuk, hogy Zsámboky János után¹⁰⁵ lerakja azokat a historiográfiai alapokat, amelyekre építkezve közel másfél évszázad múltával Bél Mátyás megalapítja a történettudomány magyar historiográfiáját, s kijelöli az előtte álló feladatokat.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica*. Tomus tertius. Straubius van Ghelen, Viennae, 1737. 240.

¹⁰⁵ Antonii Bonfinii: *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia. His accessere Ioan. Sambuci aliquot appendices, & alia*. Apud Andream Wechelum, Francofurti, 1581.

¹⁰⁶ Tóth: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből... i. m. 616.

KÖVÉR LAJOS

Claude Vanel magyar históriája

A 17. század végének magyar ügyekben minden bizonnyal az egyik legolvasottabb szerzője Claude Vanel volt, akinek a magyar történelemről szóló írásai tulajdonképpen Claude-Louis-Michel de Sacy művének 1778-as megjelenéséig a legrészletesebb magyar történelmi ismereteket kínálják a francia nyelven olvasók számára.¹

Érdemben nem sokat tudunk róla. A magyar történelemről szóló munkásságával legutóbb Bóka Éva foglalkozott.² Magyarországra vonatkozó, név nélkül megjelent egyik legjelentősebb művének (*Histoire des troubles de Hongrie*) különböző kiadásait Hóman Bálint vette számba.³ Az anonimitás apropóján néhányan úgy vélték, hogy valójában Robert Townson, a híres angol utazó az említett mű fel nem tüntetett szerzője, jóllehet ezen állításnak nincs érdemi realitása.⁴ Az „életrajz”, ami jelen esetben néhány sort jelent, a Pierre Larousse-féle *Grand dictionnaire*-ben olvasható. E szerint a 17. század második felében élt és munkássága Montpellier számvevőszékéhez kötötte.⁵ A szócikk szerzője két munkáját említi meg; egyrészt utal az *Histoire du temps, ou Journal galant* címen 1685-ben megjelent írására, valamint jelzi azt, hogy a *Les Galanteries des rois de France* igen olvasott volt a maga idejében.⁶ Ehhez képest a Bibliothèque nationale katalógusának 101. kötetében egy olyan termékeny szerző profilja rajzolódik ki, aki saját korának, azaz a Szent Liga háborújának apropóján tudósításokat, tulajdonképpen népszerű történelmet ír.

¹ Claude-Louis-Michel de Sacy: *Histoire générale de Hongrie depuis la première invasion des Huns jusqu'à nos jours*. 2 k. Demonville, Paris, 1778. Sacyra vonatkozóan ld. Köpeczi Béla: *Egy felvilágosult magyar történelem* című tanulmányát. In: Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 373–402.

² Bóka Éva: Jean de Vanel Magyarországról (Párizs, 1688.). *Történelmi Szemle*, 28. évf. (1985), 4. sz. 591–601.

³ Hóman Bálint: A „Histoire des troubles de Hongrie” kiadásai. *Magyar Könyvszemle*, 1925. XXXII. köt. 134–140.

⁴ Townsonra vonatkozóan ld. Kökény Andrea: Robert Townson utazásai Magyarországon 1793. *Aetas*, 28. évf. (2013), 3. sz. 119–140.

⁵ Pierre Larousse: *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*. Nîmes, 1886–1876. [Reprint 1991.] 24. k. 762. Ld. még <http://www.idref.fr/074002910>, letöltés: 2017. augusztus 12.

⁶ Claude Vanel: *Histoire du temps, ou Journal galant par Monsieur V**** [Vanel], conseiller du roy en sa Chambre des comptes de Montpélier...* Auroy, Paris, 1685.; Claude Vanel: *Galanteries des rois de France depuis le commencement de la monarchie jusques à présent...* Bruxelles, 1694.

Munkássága szerteágazó. Áttekintette saját nemzete históriáját, amelynek utolsó kiadása az 1738-as esztendőből származik. Megírta Nagy-Britannia, illetve Spanyolország történetét. Az egyiknek épp véget ért a polgárháborúja, a másik pedig bizonytalan trónutódlása kapcsán áll a 17. század utolsó évtizedeiben a francia érdeklődés homlokterében. Össze gyűjtötte emellett a konklávék történetét, így ez a kollekció is megért több bővített újrakiadást. Természetesen korának nagy eseménye, a törökellenes harcok eseménysorozata kiemelt helyet kap munkásságában; e tárgykörben a törökök történetét és a magyarok históriáját tanulmányozza. Az említett katalógus öt oldalon keresztül sorolja fel a Vanel-munkákat, melyek közül a fentebb ismertetett tárgykörben az alábbi művek említendők: *Galanteries des rois de France depuis le commencement de la monarchie jusques à présent...* Bruxelles, 1694.; *Galanteries des rois de France depuis le commencement de la monarchie. Nouvelle édition, enrichie de figures en taille-douce de B. Picart, et augmentées des Amours des rois de France sous plusieurs races, tirées de l'Histoire de la ville de Paris par Mr. Henri Sauval...* Suivant la copie imprimée à Paris, chez C. Moette, 1738.; *Abrégé nouveau de l'histoire générale d'Angleterre, d'Ecosse et d'Irlande et des autres païs qui composent le royaume de la Grande Bretagne.* Paris, C. Osmont, 1689.; *Abrégé nouveau de l'Histoire générale d'Espagne, contenant ce qui s'est passé dans les païs dépendans de cette monarchie, depuis son origine jusqu'à présent.* Paris, Osmont, 1689.; *Histoire des conclaves depuis Clément V jusqu'à présent, enrichie de plusieurs Mémoires qui contiennent l'Histoire du Pape et des Cardinaux d'aujourd'hui, et celle des principales familles de Rome, où l'on apprend quantité de particularités de cette Cour, avec un discours qui explique toutes les cérémonies, etc ... , avec additions par le baron de Huyssen.* 3ème éd. augm. du conclave de Clément XI et d'un Traité de l'origine des Cardinaux et des Légats, Cologne, 1703.; *Abrégé nouveau de l'histoire générale des Turcs, où sont décrits les événemens et les révolutions arrivées dans cette vaste monarchie, depuis son établissement jusqu'à présent, avec les portraits des empereurs ottomans...* chez Charles Osmont, Paris, 1689.; *Histoire des troubles de Hongrie,* Paris, Vve C. Blageart, 6 vol. 1685-1688.; *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géographique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées,* Cologne, Chez Pierre le Jeune, 1686.⁷

Ebből a tárgykörök bemutatására hivatott válogatásból nem csak az derül ki, hogy Vanel valóban aktuális és a kor olvasó emberét érdeklő témakörök történetének megírására vállalkozó állami tisztviselő, hanem az impresszumok tanulsága szerint az is, hogy – a török történelemmel foglalkozó munka kivételével – bizony nincsen feltüntetve a szerző neve. A névtelenségbe burkolódzó Claude Vanel életművét – ne feledjük, hogy a kor kedvelte az anonimitást, illetve az álneveket – a 19. század első felében élt híres bibliográfus, Louis-Nicolas Barbier térképezte fel, akinek a névtelenséget, illetve az álneveket feloldó szótára alapján közli a Bibliothèque National katalógusa Vanel összes műveinek listáját.⁸

Jellemzőképp Barbier megemlíti, hogy bár számos esetben a montpellier-i tanácsos nevét nem is tudhatta a kor, munkái annál olvasottabbak voltak, végtére mindig olyan kér-

⁷ *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, tom. CCI. Paris, MDCCCCLXXI. 627–631.

⁸ Larousse: *Grand dictionnaire universel...* i. m. 2. k. 1990. 219–220.

dések történeti feldolgozásához nyúlt, „melyek alapján joggal számíthatott az olvasó kegyelme”.⁹

Első magyar tárgyú munkája 1685-ben *Histoire des troubles de Hongrie* címen jelent meg. Ezzel a címmel Vanel tulajdonképpen arra utal, hogy írását bizonyos értelemben Fumée 16–17. század fordulóján megjelent írásainak folytatása gyanánt is szánja. (Martin Fumée: *Histoire des troubles de Hongrie, contenant la pitoyable perte et ruine de ce royaume et les guerres advenues de ce temps en iceluy, entre les chrestiens et les Turcs, par Mart. Fumée, sieur de Genillé...* Paris, M. Sonnius, 1595., illetve *Histoire générale des troubles de Hongrie et Transylvanie, par Mart. Fumée*, Paris, Fouet, 1608., továbbá Martin Fumée – Nicolas de Montreux: *Histoire générale des troubles de Hongrie et de Transylvanie, contenant la pitoyable perte et ruine de ces royaumes, par Martin Fumée; avec la continuation par N. De Montreux*, Paris, Rob. Fouet, 1608. és ugyancsak e két szerzőtől a *Histoire générale des troubles de Hongrie et Transylvanie, contenant la pitoyable perte et ruine de ces royaumes et des guerres advenues de ce temps en iceux entre les chrestiens et les Turcs... par Mart. Fumée... Tome I. Histoire universelle des guerres du Turc, depuis l'an 1565 jusques à la trefve faite en l'année 1606... Tome II. Par N. de Montreux...* Paris, R. Fouet, 1608.)

Az a tény, hogy Vanel Magyarországról szóló munkái igen sok variációban nagyjából hasonló címen, lényegében a 18. század első harmadáig bezáróan felbukkannak a francia könyvpiacon, arra figyelmeztet, hogy munkái érdemi és valóban fontos szerepet játszottak a magyarságkép történeti rétegeinek vonatkozásában. A magunk részéről az alábbiakban a *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géographique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées...* című munkáját elemezzük, egyrészt azért, mert ez fogja át legteljesebben a magyar históriát, másrészt pedig azért, mert az ekkor egyre divatosabbá váló történeti szótár-irodalom műfaji kritériumai szerint dolgozik. Claude Vanel tehát „klasszikus” szótáríró, akiről minden különösebb túlzás nélkül leírhatjuk: ő az első magyar történeti szótár megalkotója francia nyelven.¹⁰

Narratívája az átfogó, felvezető fejezetek mellett, amelyek az általános tudnivalókat tartalmazzák, a városnevek címszava alatt megírt történelem. Helyenként száraz adatok, máskor anekdotikus történetek és epizódok sajátos együttese magyarságképének letéteményese.

Munkájának szerkezeti felépítése a következő tárgyköröket fogja át: a földrajzi tér behatárolása; Magyarország és lakói; a térség történetének áttekintése a magyarok bejöveteléig; a magyar királyok családfája; a magyar történelem bibliográfiája; a jelenkori Magyarország legfontosabb városainak bemutatása a közelmúlt aktuális történéseinek jegyében. Magyarország általános leírása az ország domborzati viszonyainak és vizeinek ismertetéséből áll, végül áttekinti a Magyar Királyság jelen állapotát, különös tekintettel a társadalmi viszonyokra.

⁹ Louis-Nicolas Barbier: *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes composés, traduits ou publiés en français et en latin, avec les noms des auteurs, traducteurs et éditeurs; accompagné de notes historiques et critiques par M. Barbier*. 4. k. Barrois l'ainé, Paris, 1822–1827. 189.

¹⁰ *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géographique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées*. P. le Jeune, Cologne, 1686.

Magyarország általános leírásánál a folyók kapcsán annyit jegyzünk meg, hogy részletesen bemutatja az ország folyóit, így a Dunát, amely az ország leghosszabb folyója, a Tiszát, a Marost, a Rábát, a Drávát, a Szávát, a Sárvízt, a Garamot és a Vágot. Megemlíti ezek szépségét és a legendás halbőséget. Utal arra, hogy a királyságban a sok folyó mellett számos tó található. Ezek közül legnagyobb a Veszprém és Dráva között elterülő Balaton (Volcea). Lápos és ingoványos világ Magyarország, amelynek előnye a vadvízi világ madárbősége csakúgy, mint az erdők vadgazdagsága, viszont a folyók árterén kialakult hatalmas mocsárvilág kapcsán megemlíti a külföldi számára szokatlanul nehezen elviselhető, egészségtelen (*malfaisant*) környezeti viszonyokat.¹¹

Magyarország jelen állapotának áttekintésekor azt írja, hogy az egész királyság *comté*kra van felosztva, ezek követeket küldenek a diétára, amelyet a királyság törvényei szerint háromévente kell összehívni. Ez a gyűlés mintegy a társadalom tükörképe gyanánt négy rendből áll, úgymint a papságból (*Du Clergés*), a főurakból (*Des Barons*), a nemeségből (*Des Nobles*) és a városok (*Des Villes Royales & Libres*) követeiből.¹² A gyűlések joga a nádorválasztás, a nádor magyar kell legyen, személye döntő befolyással bír a hadsereg és a törvénykezés dolgainak mindenkori alakulásában. A főuraknak hűbéreseik felett akkora a hatalmuk, hogy saját birtokaikon kiskirálynak tekintik őket. Jövedelmük óriási, ami lehetőséget nyújt nekik arra, hogy jelentős csapategységeket állítsanak fel.¹³

A fenti általános megállapítások után – megmaradva a szerző logikájánál – az első fejezet a szótáríró ama hitvallásának szellemében fogant, amely szerint a történelem megértésének a kulcsa az adott országnak és az adott helyszínek az alapos megismerésében rejlik.¹⁴ Így megadja a földrajzi tér koordinátáit, amelyet régen *Pannóniának*, napjainkban a törökök *Madzsarnak (Magiar)*, a szlávok *Wegierskának*, a németek *Hungerlandnak*, az itáliaiak és a spanyolok *Ongariaként*, illetve *Ungariaként*, a franciák *Hongrie-ként* emlegetnek.

Jelenleg a Magyar Királyság az osztrák ház legitimációjának része; Északról Lengyelország és Oroszország, délről Szerbia és Bosznia, keletről Erdély, nyugatról pedig Morávia, Ausztria és Stíria határolják. Itt csak felsorolás szintjén említi a folyókat, melyekről már fentebb szoltunk. Megemlíti, hogy van egy török Magyarország és egy Magyar Királyság, amelyet említett legitimációja Ausztriához köt.¹⁵

A második fejezetben utal Magyarország hőforrásaira, külön kiemeli a bányákat a só, a higany és egyéb ércek kapcsán, elismerően szól a magyar állattenyésztésről, kiemeli a bőséges szarvasmarha-állományt és a nagyszarvú juhok dús, göndör gyapját.¹⁶ A magyarokról azt írja, hogy harcosak, bátrak, ám kegyetlenek. Szerzőnk szerint ezen egyáltalán nem kell meglepődni, végtére a barbárok leszármazottairól van szó. Ennek a többnyire 18. századi francia közvéleménybeli megállapításnak a gyökerei tehát a 17. századig nyúlnak vissza, sőt mi több, Vanelnél konkrét történeti érvelést is találunk a magyarok barbár mentalitásának historiabeli gyökerei vonatkozásában. A szerző végkövetkeztetése ezzel együtt még

¹¹ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 3., 89–98.

¹² Uo. 8–9.

¹³ Uo. 102–106.

¹⁴ Köpeczi Béla: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1966. 407.

¹⁵ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 1–3.

¹⁶ Uo. 4.

nem nevezhető pejoratívnak – a magyarellenes bécsi propaganda, úgy tűnik, Vanel esetében még nem igazán hatásos –, ugyanis a többnyire számos nyelven beszélő és a latin nyelvet is használó, a lovait, a vadászatot kedvelő nemes embert nagyszerűnek tartja („y sont magnifiques”). Hozzáteszi ehhez szabadságszeretetét és kihangsúlyozza németellenességét („ils n’aiment pas les Allemands”). Azt, hogy mégis Ausztriához kötötték a magyarok a sorsukat, véleménye szerint a törökellenes háborúk reálpolitikai kompromisszuma!

Az ország legnagyobb ereje egyébiránt a franciák előtt ez idő tájt ismertté váló magyar könnyűlovas, akit Vanel megcsodál; *cavalière légère*-ként jellemzi a „Hussard”-t, de ugyanilyen elismerően szól a gyalogos fegyvernemet képviselő hajdúról („Heyduques”) is.¹⁷ Úgy tűnik Vanel e megjegyzéséből, hogy tud arról az érdeklődésről, amelyet hazájában ez idő tájt kezdenek tanúsítani a magyar huszár iránt, illetve a magyar huszárról szóló híradása csak tovább erősíti ezt a már meglévő érdeklődést.¹⁸

A mű harmadik fejezetében a magyar történelem kapcsán fontos szerepet játszó fejedelmek és népek történetét veszi számba (*Prince & Nations qui ont fait progrès en Hongrie*). Így a rómaikat említi elsőnek Julius Caesar és utódai Pannoniájának apropóján, majd a gótok és végül számos barbár nép ideiglenes otthona e terület. Az egyre erősebb barbár invázió csúcspontja az Isten ostoraként emlegetett Attila, aki itt halt meg a Tisza táján. Története folytatásában leírja, hogy a hunok még egyszer visszatérnek Pannóniába Álmos (Amé) vezetésével; ennek a vezérnek (*le premier grand-prince des magyars*) leiszármazottai az Árpádok (*Arphad*) és ettől kezdve már a „Huns” helyett „Magyars” néven lesz említve e térség.

A magyarok első, legjelentősebb fejedelmeként Gézát (*Geiza*) jelöli, jóllehet a királyság létrejötté fiának, Szent Istvánnak (*Saint-Etienne*) a műve, akit egyesek szerint 1000-ban, mások szerint 1020-ban koronáztak királlyá. Egészen Nagy Lajos haláláig (*Louis, dit le Grand*) ugyanis, szerencsésen kormányozták ezt az országot, ám Lajos halála után jelentkeznek először a viszály jelei. Példaként hozza erre, hogy sokan nem voltak megelégedve Lajos király vejeinek, Luxemburgi Zsigmondnak 14. század végi uralkodásával, ezért meghívják a trónra Durazzói Károlyt (*Charles de Duras*). Mindez akkor történt, amikor a török veszély már egyre komolyabb fenyegetést jelentett és itt kezdődött a királyság romlása. (*Ce fût commencement des malheurs de ce Royaume, qui depuis l’en 1394 a esté presque toujours le Théâtre de la Guerre.*) Mindez elvezetett Mohácshoz, II. Lajos király (*Louis le Jeune*) halálához. Ezután már kettészakadt az ország, hisz egyesek az osztrák házat tekintették legitimnek, ám a Pártütők (*Infideles*) Szapolyai Jánost (*Jean de Zapol*) ismerték el törvényes uruknak, akinek halála után végül ausztriai Ferdinánd került ki győztesen a trónviszályból, csakhogy addigra odalett az ország a vallási viszályok, cselszövések, pártütések és árulások eredményeképpen.¹⁹

A következő fejezetben közli a szerző a Magyar Királyok névsorát, melyre még visszatérünk, illetve e mű VI. fejezete nem más, mint egy magyar történelmi bibliográfia. E két fejezet külön jelentőséggel bír, mert úgy tűnik, Vanel ezeket a „paneleket” mindegyik Ma-

¹⁷ Uo. 5.

¹⁸ A „könnyűcsapat” francia recepciójára vonatkozóan ld. Tóth Ferenc: *Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l’immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692-1815)*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 2000. 115–134.; 348–350.

¹⁹ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 3–10.

gyarországgal kapcsolatos munkájába belefűzi, hiszen megtalálható a Köpeczi használat Vanel-írásokban csakúgy, mint az itt szóban forgó *Le Royaume de la Hongrie*-ban!

Ezt követően a munka Alsó- és Felső-Magyarország akkor divatos felosztásában áttekinti a magyar városokat.²⁰ Ennek keretében tulajdonképpen a törökellenes harcok és egyéb nevezetességek szempontrendszerében történelmet ír. Az alábbiakban – a Vanel emlegette városokból kiindulva – nézzük, hogyan látja Vanel a magyar történelem némely szeletét.

Nitrie (Nyitra),²¹ Cassovie, Caschaw (Kassa),²² Fillek (Fülek), Epeire, Eperia (Eperjes),²³ Mongacz (Munkács),²⁴ Tokay (Tokaj)²⁵ azok a helységnevek, amelyek alapján a Tököli-mozgalomról kapunk tájékoztatást. Ennek középpontjában kétségtelenül Tököli áll a maga színes egyéniségével. E sajátos keretbe zártan kerül sor lényegében a Tököli Imre vezette mozgalom kialakulásának, lefolyásának és hanyatlásának tudósítás jellegű, regényes ismertetésére. Vanel e könyve megjelenésekor a mozgalom elhalása már nyilvánvaló, a szerző a *Munkács* címszó alatt meg is jegyzi, hogy a sok hamis nagyravágás ma már nem több egy sarokba szorított asszony hősi kitartásánál. A kuruc remények, álmok szertefoszlanak látszanak – írja a szerző 1686-ban megjelent művében, imponálóan friss „híryanag” birtokában.²⁶ A Vanel rajzolta Tököli-kép konklúziója mozaikszerűsége ellenére is sokatmondó, hisz a bátorság hamis célok szolgálatában semmivé lesz, s ez a Tököli által bejárt életpálya tanulsága. A törökkel, az ősi ellenséggel való szövetség, a törvényes uralkodóval történő szembefordulás csak ide vezethet Claude Vanel interpretációjában, ami persze XIV. Lajos Franciaországának is fontos áthallása!

Az „álhatatlan magyarok” toposz születésénél vagyunk, amelyet a hajdúk példáján „modellez” Claude Vanel a *Vicegrade* (Visegrád) címszó alatt, amikor is szerinte a hajdúk követték el a világtörténelem legnagyobb árlását akkor, amikor Ahmed szultánnak visszaszolgáltatták e várat, amelyet Mátyás főherceg csapatai még III. Mohamed uralkodásakor visszafoglaltak.²⁷ Vanel, aki ismeretanyagának tekintélyes részét Brown útleírásából is meríti,²⁸ itt is az angol utazó kommentárját követi; csakhogy ami a brit szigetekről nézvést inkább egy viharos történelem szülte túlélési stratégia magatartásbeli következménye, az egy XIV. Lajos korabeli francia számára az álhatatlanság bélyege, az abszolút uralkodó elleni diverzió büntette lesz!

²⁰ „*La Haute est delà le Danube, vers la Pologne & Transylvanie, La Basse est au delà du même fleuve.*” Ez lényegében a *Cisdanubiana* és *Transdanubiana* elnevezésben gondolkodva azt a felosztást követi, amely szerint Felső-Magyarország a Duna balpartjától északra, illetve keletre eső területeket jelenti Lengyelország és Erdély irányába, míg Alsó-Magyarország a Dunától nyugatra és délre eső területek együttese. Ld. Uo. 1.

²¹ Uo. 15.

²² Uo. 17.

²³ Uo. 18.

²⁴ Uo. 27.

²⁵ Uo. 22–23.

²⁶ Uo. 27.

²⁷ Uo. 82

²⁸ Edward Brown (1644–1708) angol utazó. Műve, amelyet Vanel használ: *A brief account of some travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola, and Friuli. As also some observations on the Gold, Silver, Copper, Quick-silver Mines, Baths, and Mineral Waters in those parts: with the Figures of some Habits and Remarkable places. By Edward Brown ... of the College of London...* Printed by T. R. Benj. Tooke, London, 1673.

A *Vicegrade* címszó sajátos, szemléletes ellentéppáron nyugszik. Fenn a letűnt múlt nagyszerű kövülete, a szép, kecses citadella, amelynek látványa a Dunakanyar vadregényes szépségével nyilván rabul ejti Vanel forrását, az angol utazót. A közelmúlt története, a jelen dimenziója viszont az árulás, a vár „visszajátszása” török kézre. Így aztán Visegrád Claude Vanel interpretációjában a hajdú árulás és az álhatatlan magyar jellem szimbólumává válik. A történeti hűség, amely ebben az összefüggésben persze másodlagos, egészen más. Visegrádot valójában Vincenzo Gonzaga mantovai herceg és Pálffy generális hadai foglalták vissza a töröktől 1595 szeptemberében. Az 1605-ös török támadás alkalmával viszont a várat a vallon zsoldosok kardcsapás nélkül átadták a töröknek. Homonnai Drugeth Bálint, Bocskai fejedelem hajdúinak fővezére meg éppenséggel csak keseregni tud azon, hogy a török „vezír (...) mostan Visegrádot megszállván megvette és tőlünk elidegenítette”.²⁹

A végvári harcokról és a törökellenes aktuálisan meginduló Szent Liga-felszabadító háborúról szóló tudósításoknak ideális kerete a geográfiai szótár testére szabott városcím-szavak adta csoportosítási lehetősége, amely némiképp *ad hoc* jelleggel minden különösebb nehézség nélkül teszi beemelhetővé az épp aktuális eseményeket. Lám, a geográfiai szótár biztosította keretek „a napi tudósítás” eszközévé lesznek Vanel történetírásában!

A végvári harcok kapcsán mind a régebbi, mind az újabb események felbukkannak Vanel történeteiben. Temeswar (Temesvár)³⁰ Losonczy szerencsétlensége által lesz a pogány török szava hihetetlenységének, hamisságának szimbóluma. Nyilván kiemelt helyen szerepel az események között Agria (Eger),³¹ amelyet szerinte németül „Eger”-nek hívnak, magyarul pedig *Erlaw*-nak. Itt nyilvánvaló a csehországi Éger városával történő névcseré, amely a harmincéves háború apropóján a híres zsoldosvezér, Wallenstein megöletése révén vált ismert történelmi helyszíné. (Ez a névcseré visszaköszön még az egy bő évszázaddal későbbi történeti szótárakban is bizonyítva Vanel hatását!) Az 1552-es híres események, amelyet Chalcondile-ra³² hivatkozva részletesen is leír, természetesen Agria-Eger-Erlaw alatt játszódtak le. A helységet egy ugyanilyen nevű patakocská is átszeli, nagyon megerő-

²⁹ Tóth Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenötéves háború*. Belvedere, Szeged, 2000. 176.; Homonnai Drugeth Bálint: *Napló*. In: Csonka Ferenc – Szakály Ferenc (szerk.): *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról 1605. november. 11.* Európa, Budapest, 1988. 113.

³⁰ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 28.

³¹ A magyar Eger és a cseh Éger városát sűrűn összekeveri még a 18. századi szótáriródlalom. Éger a harmincéves háborúban Wallenstein megöletése kapcsán vált híressé, míg Eger az 1552-es török kudarc kapcsán válik Európa ismert városává.

³² Athenien Chalcondile, azaz CHALCONDYLE, Laonicus; ARTUS, Thomas, sieur d'Embry; MALINGRE, Claude; Vigenère, Blaise de; ISAAC, Jaspas: *L'Histoire de la decadence de l'empire grec, et établissement de celui des Turcs par Chalcondile Athenien. De la traduction de B. de Vigenere Bourbonnois, & illustrée par luy de curieuses recherches trouvées depuis son décès. Avec la continuation de la mesme histoire, depuis la ruine du Peloponese jusques à present, 1632 & des considerations sur icelle : a laquelle ont esté adjoütez les eloges des seigneurs othomans: plusieurs descriptions & figures representans au naturel les accoustremens des officiers de l'empereur turc, & des tableaux prophetiques predisans la ruine de la mesme monarchie, par Artus Thomas sieur d'Embry, parisien, avec privilege du Roy.* Chez Claude Cramoisy, rue Saint Jacques au Sacrifice d'Abel, Paris, 1632.

sített hely, püspöki székhely is, a kereszténység egyik legfontosabb védbástyája volt, míg nem a török elfoglalta 1596 októberében.³³

Persze nem ez az egyetlen pontatlanság, félrevezető névcseré Vanelnál. Newsolt (Besztercebányát) például Érsekújvárral (Newhausel, Neuhausel)³⁴ keveri össze, majd a spanyol történelemben egyébiránt igen járatos Vanel – ne feledjük, írt Spanyolország-történetet is – Charles-Bonaventure de Longueval, comte de Bucquoi élettörténetét meséli el Newsol (Vanel szerint ez Érsekújvár) címszó alatt. Bucquoi-ról elmondja: az Aranygyapjas rend lovagja (*Toison d'Or*), Arras és Calais hősi védője a hollandok ellenében, később II. Ferdinánd hadvezéréként a harmincéves háborúban 85 zászlót zsákmányolt az ellenségtől, egyik megállítója Bethlen Gábor 1620-as támadásának és Érsekújvár alatt egy kisebb csetepatéban megölték 1621. július 9-én.³⁵ Ez a rövid szócikk arra jó példa, hogy módszertanilag szinte bármely történeti anyag befogadására alkalmas a geográfiai szótár!

Természetesen a közelmúlt eseményei is fontos szerepet játszanak Claude Vanel írásában. Számára ez azért is fontos, mert „a nemrég volt, hogy is volt” figyelemfelkeltő ereje az új eseményhez kötődő forrás közlésére is sarkallja a szerzőt. Szerzőnk természetesen él ezzel a lehetőséggel. Ezt leginkább a *S. Godarr* (Szentgotthárd) címszó mutatja, amely nemcsak azért érdekes, mert a csata részletes leírását adva glorifikálja a keresztény győzelmet, hanem azért is, mert bölcsen hallgat az ezt követő szégyenletes vasvári béke kapcsán kialakult polémiákról, amelyet főképp a protestáns Európa tolerált nehezen.

Ismét tetten érhető, hogy a történész Vanel a feltétlen királyi hatalom, az abszolút monarchia híve és mellékesen XIV. Lajos Franciaországának engedelmes és jól fizetett „köz-tisztviselő”-je: kell-e több ok a lojalitásra? Tegyük hozzá rögtön: a Napkirály külpolitikája Bécs felszabadítása után éppenséggel nemigen érdeklődik a magyar rebelliók iránt! Az interpretáció, a kommentálás tehát elmarad, ám az adatok büvkörében gondolkodó szótáríró sajátos megoldást választ, a forrásközlést. Nem véletlen, hogy Tököli kapcsán közli a felkelők 1687-es manifesztumát.³⁶ Jelen esetben a vasvári béke szövegét tárja az olvasó elé.³⁷ Itt említendő még, hogy Zrínyi Miklósról elismeréssel ír a *Canisa* (Kanizsa) és főleg az *Esseck et son Pont* (Eszék és hídjá) címszó alatt. Kiemeli a horvát bán katonai zsenijét és emlékeztet arra, hogy legutóbb Zrínyi a híd felégetésével elvágta a Magyarországon harcoló törökök utánpótlási vonalát.³⁸

Természetesen szerepelnek a politikai központok, így mindenekelőtt Presbourg (Pozsony), Bude Offen (Buda) és Pest. Pozsonyt (Presbourg, Posonium, Pisonium, Flexum) bájos (*charmante*) városnak írja, amelyet Buda török általi elfoglalása óta Magyarország

³³ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 19–22.

³⁴ Hajdú-Moháros József: *Magyar településtár*. Kárpát-Pannon, Budapest, 2000. 25.; 57.

³⁵ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 34. Érsekújvárt, azaz Newhauselt meg *Owarral* (Magyaróvár) keveri. Ld. Uo. 16. Charles-Bonaventure de Longueval, comte de Bucquoi vonatkozásában ld. Louis Gabriel Michaud: *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*. 6. k. Michaud Frères, Paris, 1812. 220–221.

³⁶ Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. i. m. 408.

³⁷ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 122–125.

³⁸ Uo. 54.; 81–85. Zrínyi kapcsán itt említjük, hogy 1660-ban Jacobus Tollius németalföldi szerző magyarországi utazásakor járt Csáktornyan, ahol a gróf vendége volt. Ld. Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Franklin-Társulat, Budapest, 1891. 284–287. Tollius útleírása csak 1700-ban látott napvilágot latinul!

fővárosának kell tekinteni, hisz nem csak az országos rendek gyűlésének színhelye, hanem Esztergom eleste óta érseki székhely is. Itt őrzik Szent István király koronáját, amelyet a magyarok különösen tisztelnek. A hagyomány úgy tartja, hogy angyal hozta és egyúttal a korona az ország sorsának letéteményese is. Akkor, amikor a magyar korona részletes leírását adja, szintén Brown alapján dolgozik, aki a korona másolatát személyesen is látta Lipót császár kincstárában.³⁹

Pest (Pesth): „Pest városa után az egész környéket Pest megyének hívják, ugyanis egész Magyarország éppen úgy, mint Anglia, grófságokra (*Comtés*) van osztva. (*Pesth. Elle donne le nom à tout le pais qui est environs & on le nomme à cause de cela Comitatus Pesthiensis, car la Hongrie est divisé en Comtés, aussi bien que l'Angleterre.*)⁴⁰) Vanel ehelyütt szó szerint veszi át Brown 1669–1670-es útleírásának Pestre vonatkozó részleteit, majd megtoldja azt a közelmúlt történéseivel. Így amikor 1684-ben a császári hadak körbezárták Budát, egyúttal Pestet is elfoglalták, de amikor elhagyták e székhelyt, lemondtak Pestről is.⁴¹

Buda (Bude) volt a török invázió előtt Magyarország fővárosa, amelyet a németek *Offen*-nek neveznek. Buda – írja Vanel – felső- és alsóvárosra osztható fel; ez utóbbi a Duna partján elterülő rész, míg a többi Felsőbuda. Pesttel nagyon jól megépített szép hajóhíd köti össze. A város fekvése gyönyörű, még mindig látni a néhai magyar királyok, kiváltképp Corvin Mátyás keze nyomát, ám a hajdan volt szép palotákat a török hagyta lepusztulni. Vanel Buda-képe a közelgő sikeres visszafoglalás történelmi tényének ismeretében egyfajta vihar előtti csend állapotot tükröz, amolyan végnapjait élő katonai támaszpont benyomását kelti akkor, amikor így zárja a Budáról szóló szócikkét: „Ez egy nagy, szép, jól megépített, ám kevés lelket számláló város, lakói szinte csak a szpáhik és a mindig nagyszámú janicsár garnizonbeliek. (*Cette ville est grande, belle & bien bâtie, mais mal peuplé & n'a presque pour habitans que les Spahis & les Janissaires de la Garnison qui est toujours fort nombreuse.*)⁴²)

Claude Vanel történetírásának számos művelődéstörténeti vonatkozása is van. Ezek egy részét azóta már megcáfolta a tudomány, más része viszont vitathatatlan öröksége történelmünknek. Lássunk mindkettőre egy-egy példát! A Vanel rajzolta Várad-kép (*Waradin*) nemcsak arról nevezetes, hogy sokáig ellenáll a töröknek és tulajdonképpen így a legrövidebb ideig török kézen lévő városok egyike, hiszen 1598-ban hiába vonult a török hatalmas sereggel Várad ellen, azt csak 1660-ban tudta bevenni, csakhogy alig negyedszázadnyi török uralom után visszavették a császáriak! Emellett felhívja a figyelmet arra, hogy az 1190-es év táján László király méltán híressé vált „szép Notre Dame-ot” építtetett, továbbá nevezetes a hely még végveszély esetén a magyarok hite szerint megelevenedő harcos szobrairól is, ami nyilván a Szent László-legenda valamiféle áthallására utal.⁴³

Szombathely (Sabarie) több vonatkozásban is itt említendő. Egyrészt Vanel azon kevés szótáríró közé tartozik, aki Szombathely, pontosabban Sabarie neve kapcsán nem keveredik meg. Sabarie-t tudniillik rendszeresen összekeverik Sárvárral (Sarwar)!

³⁹ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 13–15.; Brown leírását ld. Szamota: *Régi utazások Magyarországon...* i. m. 309–310., 319–320.

⁴⁰ Szamota: *Régi utazások Magyarországon...* i. m. 330.

⁴¹ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 42.

⁴² Uo. 45–46.

⁴³ Uo. 28.

Sabarie címszó alatt egyrészt elmeséli, hogy 316 táján itt született Szent Márton püspök, a nyugati kereszténység egyik legnagyobb alakja. (Martin Saint évêque de Tours, fut un des grands hommes de l’Eglise d’Occident, pendant la quatrième siècle: Né à Sabarie, en Pannonie vers l’an 316.) Másrészt ismerteti, akkor még mintegy lehetséges tudományos verzióként számba vett véleményként, hogy úgy tűnik, itt halt meg Ovidius, a római költő-fejedelmek egyike.⁴⁴

Köztudott, hogy a költő nagy valószínűséggel három évvel élte túl Augustust, de nem kapott kegyelmet, s száműzetésben hunyt el. Sírját mind ez ideig nem sikerült megtalálni, ám ennek apropóján közel fél évezreddel ezelőtt megszületett a szombathelyi Ovidius-legenda. 1508-ban ugyanis a város határában találtak egy római kori boltozatos sírt, amelyen arany- és ezüsttáblákra vésvé egy sírfelirat és néhány versrészlet volt olvasható. A síremlék maradványai még a 16. század zűrzavaraiban eltűntek, ám az egykori feljegyzések megőrizték a sírfeliratot, amelyet Vanel is közöl latinul⁴⁵ (a latin nyelvű szöveg Balogh Gyula fordítása).

*Hic situs est Vates, quem Divi Caesaris ira
Augusti, patria cedere jussit humo.
Saepe miser voluit patriis occumbere terris,
Sed frustra: hunc illi fata dedere locum.*

*Itt pihen a költő, kit az isteni Caesar Augustus
Bosszúja honából messzire számkivetett.
Hogy vágyott a szegény édes honi földbe pihenni,
Hasztalan! itt rendelt néki a sors temetőt!*

A szombathelyi Ovidius-legenda lényege, hogy a költő Augustus halála után kegyelmet kapott, Tomiból történő hazautazása közben azonban Savariában meghalt. Mindenesre a 16–17. századi Európában szép számmal akadtak olyanok, akik úgy gondolták, hogy Szombathelyen Ovidius sírját találták meg. Így egészen a 18. századig szinte minden szótár említi Szombathely nevét, hiszen ha az erre vetődő művelt ember tehette, úgy eljött e városba leróni kegyeletét.

Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière szótárában⁴⁶ - közel fél évszázaddal később - természetesen a Szent Márton-történettel együtt szintén szerepel még ez a legenda. Martinière Lazius és Clusius munkáira hivatkozva jelöli meg színhelyül Szombathelyt Ovidius kapcsán.⁴⁷ Megjegyzi, hogy Savaria Claudius császár által alapítottatott. Savaria

⁴⁴ Uo. 59–61.

⁴⁵ Uo. 60.

⁴⁶ Antoine-Augustin Bruzen de La Martinière (1662–1746) korának egyik nagytekintélyű geográfusa és történetiszótár-írója. Fő műve: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique*. 9 tomes en 10 vols. P. Gosse – R.-C. Alberts – P. de Hondt, La Haye, 1726–1739.

⁴⁷ Wolfgang Lazius német filológus (1514–1565) elsőként írja le ezt az „Ovidius-legendát”. Michaud: *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*. i. m. 23. k. 1819. 473–474. Erre utalást tesz botanikai munkájának előszavában a franciák által Charles de l’Écluse néven ismert Carolus Clusius, aki 1583-ban Németújvárott Batthyány Boldizsár vendége volt és megírta *Rairorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provincias observatarum historia* című növénytanát. Vö.

(Stain am Anger) apropóján Martinière figyelmeztet arra, hogy ez nem azonos település Sárvárral (Sarwar), bár ezt mostanság sokan így gondolják. Vanel alapján közli a sírverset és az Ovidius-tisztelők kultikus helyeként emlegeti Szombathelyt, amely ezek szerint afféle Ovidius-zarándokhely volt.⁴⁸ Ennek mit sem von le jelentőségéből az a tény, hogy napjaink tudományos cáfolatában ez nem több újjáéledő legendánál.⁴⁹

Végezetül vessünk egy pillantást a Claude Vanel közlésében ismertté vált magyar királyi családfára! Megjelenésekor nyilván ez volt a legfrissebb és legteljesebb magyar királyi genealógia. A híres Bongarsius-gyűjteményben közölt családfa egyfajta „bővített újrakiadás” ez, amely a maga tévedéseivel együtt meglepő részletességgel tekinti át a magyar királyok névsorát – francia logikában.⁵⁰

Michaud: *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne*. i. m. 23. k. 1819. 519–522. ill. *A magyar irodalom története I.* 498-499.

⁴⁸ Bruzen de La Martinière: *Le Grand Dictionnaire géographique et critique*. i. m. VII. k. 1737. 5. *Sabarie* címszó.

⁴⁹ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 59–60. Brown is emlegeti. „Sokan azt állítják és hiszik, hogy Ovidius, a híres költő Magyarországon, Sabaria városában halt meg. (...) E városban, mint mondják, sírja és a saját maga készítette sírirat mai napig is látható” - jegyzi le 1669-1670-ben az angol utazó. Ld. Szamota: *Régi utazások Magyarországon...* i. m. 311. Az 1998-ban alakult Savaria Légió Egyesület ma is úgy tartja, hogy i. sz. 17-ben Szombathelyen halt meg Ovidius. Véleménye szerint mindaddig, amíg meg nem találják sírját, nincsen érdemi cáfolata ennek az állításnak. Vö. Cseri Péter: Újraéledő Ovidius-legenda. *Népszabadság*, 2000. november 25.

⁵⁰ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 9–11. Az Árpád-ház uralkodóinak tablójára, továbbá a legkorszerűbb Árpád-házi családfára vonatkozóan ld. Kristó Gyula – Makk Ferenc: *Az Árpád-ház uralkodói*. I.P.C Könyvek, Budapest, 2000.

A magyar királyok listája⁵¹

A trónralépés éve	Az uralkodó neve	Az uralkodás időtartama	
		év	hónap
1000 vagy 1020	Saint Estienne (Szent István)	28 vagy 38	0
1038	Pierre d'Allemand (Orseolo Péter)	4	0
1042	Ovon ~ Aban (Aba Sámuel)	2	0
1044	Pierre d'Allemand, az a Némethonbeli Péter (Orseolo Péter)	2	0
1046	André I (I. András)	15	0
1061	Bela I (I. Béla)	2	0
1063	Solomon (Salamon)	11	0
1074	Geiza ~ Gezcza I (I. Géza)	7	0
1077	Ladislav I (I. Szent László)	18	0
1095	Coloman ~ Colan (Könyves Kálmán)	19	0
1114	Estienne II (II. István)	18	0
1132	Bela II (II. Vak Béla)	9	0
1141	Geiza ~ Gezcza II (II. Géza)	20	0
1161	Estienne III (III. István)	11	0
1172	Ladislav Usurpateur, azaz Trónbitorló László (II. László)		6
1172	Estienne IV (István)		5
1173	Bela III (III. Béla)	23	0
1195	Emeri (Imre)	8	
1204	Ladislav II (III. László)		
1205	André II dit Jerosolimitain, azaz Jeruzsálemtjárt II. András (II. András)	30	0
1235	Bela IV (IV. Béla)	25	0
1260	Estienne V (V. István)	12	0
1272	Ladislav III (IV. Kun László)	18	0
1290	André III dit Venezien, azaz III. Velencei András (III. András)	11	0

⁵¹ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 9–11. Vanel mindegyik Magyarországgal kapcsolatos munkájában megtalálható ez az uralkodói lista, amelynek forrása a Bongarsius-gyűjtemény. Készült Joannes Pistorius alapján (Joannes Pistorius: *Illustrium veterum scriptorum, qui rerum a Germanis per multas aetates gestarum historias vel anaes posteris reliquerunt...* Ex bibliotheca Joannis Pistorii Nidani D, Francofurti, apud haeredes Andreae Wecheli, 1583–1584.) és I. Rudolf császár uralkodásakor zárul. Ld. Jacobus Bongarsius: *Rerum Hungaricarum scriptores varii. Historici, geographici.* Apud heredes Andreae Wecheli, Claudium Marnium, & Ioan. Aubrium, Francofurti, 1600. 49–55. Ezt bővíti tovább Claude Vanel.

	Charles I dit Martel, azaz Martell Károly	0	0
1301	Vencelas (Vencel)	0	0
1305	Othon (Ottó)	0	0
1310	Charles Robert ~ Charobert (Károly Róbert)	32	0
1341	Louis I (I. Nagy Lajos)	40	0
1382	Marie (Mária, I. Nagy Lajos lánya)	0	0
1383	Charles III dit le Petit (III. Kis Károly)	0	3
1387	Sigismond (Zsigmond)	51	0
1438	Albert d'Autrich (Habsburg Albert)	2	0
1440	Ladislav IV (I. Jagelló Ulászló)	4	0
1445	Jean Corvin, dit Huniade (Hunyadi János)	8	0
1452	Ladislav V (V. László)	6	0
1458	Matthias Corvin (Corvin Mátyás)	32	0
1490	Ladislav VI (II. Jagelló Ulászló)	25	0
1526	Louis II dit le Jeune, azaz II. Ifjú Lajos (II. Lajos)	11	0
1526	Jean de Zapol (Szapolyai János)	0	0
1540	Jean Estienne ~ Sigismond (János Zsigmond)	0	0
1527	Ferdinand I (I. Ferdinánd)	37	0
1564	Maximilien I (I. Miksa)	12	0
1576	Rodolphe (I. Rudolf)	36	0
1612	Matthias (II. Mátyás)	7	0
1619	Ferdinand II (II. Ferdinánd)	18	0
1637	Ferdinand III (III. Ferdinánd)	20	
1657	Leopold Ignace még apja életében választott meg királynak 1655-ben (I. Lipót)		

Ez a lista a maga tévedéseivel együtt is korrekt ismeretanyagot közöl. Így *Visegrád* címszó alatt leírja, hogy a nápolyi Kis Károly, aki három hónapig volt magyar király, midőn a fején megsebesült egy magyar főúr keze által, Visegrádba vitették, hol sebkezelés ürügyén megfojtották.⁵²

Megjegyzendő, hogy e névsor „leglátványosabb” hibái az Árpád-házi és a vegyes házi királyok névsorában az interregnumok és a trónviszályok kapcsán érhetők tetten. Hibát számosat találni, a tény és időbeli tévedései közül példa gyanánt szabadjon a következőket megemlítenünk: Trónbitorló László és IV. István ellenkirályok voltak, fellépésük tíz évvel korábbra teendő. IV. Béla 1270 májusában bekövetkezett haláláig uralkodott, így fia, V.

⁵² Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 82.

István nem 12, hanem mindössze 2 évig ült a magyar királyi székhelyben. Vencel és Ottó koronás főek voltak. A régensség francia történelmi párhuzamában nem tud mit kezdeni „a király nélküli királyság” magyar megjelenésével. Miután Hunyadi János - Vanel logikájában - az istentől származó királyi jogokkal felruházott kormányzó, személye akadály nélkül illeszthető a magyar királyok névsorába V. László 1452-es trónra lépéséig!

A tévedések lehetőségeit módszertanilag úgy próbálja redukálni, hogy némiképp szokatlan módon a magyar királyok névsorában nem csak azt az időpontot adja meg, amelyik évben trónra lépett az illető uralkodó, hanem azt is, hogy hány évig, illetve hány hónapig uralkodott. Így az esetek zömében a nulla év és nulla hónap együttese lesz hivatott a trónkövetelő nevének beemelésére.

A szótáríró tényközlési igénye láthatóan nem tud viszont mit kezdeni az ellenkirályokkal, illetve azokkal a történelmi helyzetekkel, amikor nem egyenes ági a királyi vérvonallal. Ezt látjuk az Árpádok kihalását követő zürös évtized királynévsoránál éppúgy, mint a Mohács utáni időszak vonatkozásában.

A katolikus Vanel számára nyilvánvaló, hogy Szapolyai János és János Zsigmond nem tekinthető legitim uralkodóknak, végtére XIV. Lajos korában elképzelhetetlen a szabad királyválasztás jogának bármifajta legitimációja – erre a történelemkönyvek lapjain sem ildomos kísérletet tenni. Íme, a magyar romlás gyökerei, amit érzékletesen fejt ki egy másik munkájában.⁵³

A legitim uralkodó mindenhatóságába vetett hit Vanel történelemszemléletének foglalta. A lista tanúsága szerint, ha valaki a legitim uralkodó ellenében kerül trónra és erről szerzőnknek tudomása van, akkor az illető történelmi személyiség még a számozási sorrendbe sem illeszthető be! Ezért Claude Vanel csak három Árpád-házi László királyról ír, mivel II. Lászlót „Trónbitorlóként” tartja számon. Tévedései tehát nem csak ténybeli, időbeli, de ideológiai megfontolásokból is fakadnak. Mindez persze érdemben nem változtat azon a tényen, hogy Vanel munkássága a későbbiekben is a Magyarországra vonatkozó ismeretek egyik meghatározó kézikönyve lesz, hiszen ő volt az első, aki szisztematikusan összegyűjtötte a Magyarországra vonatkozó korabeli híradásokat, szembesítette ezeket az ország korábbi történetére vonatkozó ismeretanyaggal, kiadta a csatákról szóló beszámolókat, és még forrásokat is közölt – szótáríró lévén egy-egy helységnevéhez köteendő címszó apropóján!

Vanel a történelem keresztmetszetében így summázza a magyar jellemet: „E királyság népei inkább mutatnak hajlandóságot a háborúra, mint a kereskedelemre vagy az iparra, keveset törődnek az otthon tisztaságával. A főurakat leginkább kertjeik és fürdőik érdeklik. Egyébiránt megelégszenek azzal, hogy palotáik tágasak legyenek és nem törekednek azokat festményekkel vagy szép bútorokkal díszíteni. A pórnép rosszul épített viskókban lakik; ezek afféle pásztorkunyhóhoz hasonlatosak. A nemesi származású ifjak szőnyegen, a mestereberek szénán alszanak. Olyan mentéket viselnek, mint a lengyelek és a leggazdagabb levantei szövetekből készítették, nagy gombok és hímzések díszítik. Ezek a népek erősek, ügyesek és bátrak, de fukarok, bosszúállók és álságosok.”⁵⁴

⁵³ E felfogás szerint Zrínyi Péternek és társainak a kivégzése arra figyelmeztet, hogy miután a királyokat Isten adta, tisztelni kell őket akkor is, ha uralkodásukat jogtalanak és hatalmukat túl abszolútnak érezzük. Ld. Köpeczi: *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. i. m. 408.

⁵⁴ Vanel: *Le Royaume de la Hongrie...* i. m. 107–108.

Természetesen Vanel Magyarországról írott tudósításában fontos helyet foglalnak el bányavárosok is. A bányavárosokról szóló tudósítása egyébiránt majdhogynem szó szerint a már emlegetett Edward Brown kivonatolása. Az angol utazó pontos, részletező, hosszú műszaki, technikai leírásait elhagyva Claude Vanel – a szótár szócikk kerete biztosította lehetőségéhez képest igen részletesen – két városról ír. Ezek nyilván való módon Schemnits (Selmezbánya)⁵⁵ és Cremnits (Körmöc).⁵⁶

Selme (Schemnits) kapcsán kiemeli, hogy ma ez a legnagyobb magyarországi bányaváros, amely főképpen az ezüstabányászatáról nevezetes. A város nagyon szép, három temploma van és a lakosok nagy része lutheránus. Három vára közül a régi vár a városban van. Itt reggel hat órakor, délben és este hat órakor igen kellemes zene hallható, melyet az általuk föltalált gépezet játszik.⁵⁷

Körmöcbánya (Cremnits) a másik kiemelt bányaváros. A körmöci aranybányákról tudja, hogy ezek a legrégebbiek. Ebben a bányában már többször találtak nagydarab tiszta aranyat. Ezek közül híresek a Bécsben és Szászországban megcsodálható és itt bányászott öklömnyi nagyságú aranyrögök. Körmöc környékén mindenütt sárga a föld. Itt aranymosás folyik. A legegyszerűbb aranykinyerési eljárás a mosás. Ilyenkor az ércet kimossák, vásznakban porrá zúzzák, vizet eresztenek rá és folytonosan rázzák. Így a föld, valamint a könnyebb anyagok kimosódnak, a súlyosabb részek és a fémek visszamaradnak. Hasonló az eljárás a birkabőrrel is. Ekkor a bőroket a bányákból jövő vízbe vagy az aranytartalmú hegyekből fakadó apró patakokba belemártják. Így a víz és egyéb könnyű anyag elsodródik, ám a nehezebb részecskék fennakadnak a gyapjában. Ily módon sokan szereztek már aranygyapjút (*Toison d'Or*) - állapítja meg Brown alapján.⁵⁸

E két városkép idézése bizonyíték arra, hogy Claude Vanel 1686-ban Kölnben *Le Royaume de la Hongrie ou description nouvelle, Chronologique, Géographique de ce Royaume selon d'estat auquel il se trouve à present et des choses les plus memorables y arrivées* (A Magyar Királyság jelen állapotának és legnevezetesebb történéseinek új, kronológiai és geográfiai leírása) címen megjelent könyvecskéje, pontosabban Magyarországról írt geográfiai, történelmi és kronológiai szótára a tévedéseivel, a kompilációival együtt is hasznos információk tárháza. Szinte minden témaköre érdeklődésre tarthat számot. Az éles szemű Edward Brown 1669–1670-es útleírása - az angol utazó nevét természetesen nem említi Vanel - úgy tűnik, az egyik legfontosabb forrása, legalábbis a magyar hétköznapi bemutatásának tárgyában. E forrás korrekt, személyes tapasztalatokon nyugvó és Vanel könyvének kiadásakor még elavultnak semmiképp sem tekinthető. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Vanel művei az épp akkor zajló Szent Liga-háborúról a relatíve friss tudósítás élményét is ígérték a kor olvasójának, érthetővé válik, hogy hasonló címen miért tudta több kiadásban is megjelentetni Magyarországról szóló írásait a montpellier-i számvevőszék tanácsosa, aki ezzel kétségtelenül sokat olvasott, összességében jól megírt, megszerkesztett könyvet hagyományozott a korabeli magyar történések iránt érdeklődő olvasóra.

⁵⁵ Uo. 38–39.

⁵⁶ Uo. 40–41.

⁵⁷ Uo. 38–39.

⁵⁸ Uo. 40.

JENEI MILÁN

A Hmelnyickij-mozgalom és az oszmán kapcsolatok (1648–1654)

Az 1648–1654. évi Hmelnyickij-mozgalom történelmi távlatból meghatározónak bizonyult nem csak Ukrajna története vagy a 17. századi kelet-európai hatalmi átrendeződés, hanem következményei révén a 19–20. századi európai történelem szempontjából is.

Noha 1648 és 1657 között mindvégig valamely szomszédos állam alattvalóinak számítottak, a kozákok a hetman élete végéig önálló külpolitikát folytathattak. Hagyományosan a zaporozsjei kozák hadak muszlim szomszédjaikkal szemben voltak katonailag a legaktívabbak: a Krími Kánságra szárazon, míg a közvetlenül az Oszmán Birodalomhoz tartozó területekre elsősorban vízen támadtak. A magyarországi 16–17. századi végvidéki élethez hasonlóan sosem volt teljes a béke, a határok keresztény oldalán főként az ukrajnai parasztság szenvedte meg a harcokat és a múltban részben emiatt is alakult ki a kozák létforma, mely leginkább a magyarországi hajdúkéhoz hasonlított, ám velük ellentétben a zaporozsjeiek szövetekedtek előbb a tatárral, majd a törökkel is.¹

Ukrajna történetének eme szakaszában mégis a korábbi ellenségeknek volt köszönhető a mozgalom túlélése, a hetman diplomáciájában nyitott Bahcsiszeráj és a Porta felé. Írásom célja utóbbi okainak és mikéntjének bővebb kifejtése.

Előzmények

A Rzeczpospolita és az Oszmán Birodalom 1640 májusában megújította 1621 óta fennálló békéjét, melyhez kénytelen volt csatlakozni a Krími Kánság is, mégis visszatérő problémák maradtak a Fekete-tenger északi medencéjében a kozák és tatár portyák.² IV. Mehmed Girej (1641–1644, 1654–1666) idején folytatódtak az ukrajnai tatár betörések, ezeket lengyel válaszcsepások követték. Az 1644. évi lengyel sikernek is köszönhetően a

¹ Varga Beáta: Magyar hajdúk és ukrán kozákok a „végeken”. In: Csiszár Imre – Novák Ádám (szerk.): *A hajdúk nyomában – Régió kutatás és emlékeztörténet*. Hajdúnánás Város Önkormányzata, Hajdúnánás, 2016, 133.

² Dariusz Kolodziejczyk: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. Brill, Boston, 2000. 458–470.

Porta leváltotta Mehmedet, helyébe III. Iszlám Girejt (1644–1654) ültette.³ Az 1640-es évek elején IV. (Vasa) Ulászló lengyel–litván uralkodó (1632–1648) titokban törökellenes koalíció szervezésébe fogott: terve a tatárok Krímből való kiűzésén túl a Balkán felszabadítása volt a török uralom alól – kancellárján keresztül velencei pénzen zsoldosokat toboroztatott, a kozákokat pedig flottaépítésre utasította. A háborút a török–tatár félnek kellett kezdenie, ezért provokációként a krími kánnak nem küldte el 1644-ben az éves ajándékot és a kozákokat is portyákra bátorította. A *casus belli* az ezekre válaszul érkező török és krími tatár támadás lett volna.

Ulászló 1646-ban a Varsóba kéretett kozák küldötteknek toborzólevelet adott át és az 1638-ban a szejm által megvont kozák jogok visszaadását ígérte, Bogdan Hmelnyickij regiszterkozák ezredest pedig kinevezte a Zaporozsjei Had⁴ hetmanjává. A terv azonban lelepleződött és a szejm felelősségre vonta a királyt, utasításait érvénytelenítette, a zsoldosokat pedig elbocsájtotta.⁵ Az uralkodó mégis folytatta titkos tárgyalásait a kozákokkal 1647 nyarán, hogy a Krím megtámadásával provokáljanak olyan katonai választ a kánságtól, melynek láttán a rendi országgyűlés is jóváhagyná a háborút.⁶

Az eseményeket személyes tragédia gyorsította fel és terelte más mederbe: 1647-ben Daniel Czaplinski csihirini sztarosza a IV. Ulászló megbízólevelével toborzó ezredes távollétét kihasználva elkobozta Szubotivot, a Hmelnyickijek családi birtokát, a későbbi kozák hetman feleségét elrabolta, fiát megölette. A 16–17. századi Ukrajnában nem volt ritka, hogy a lengyel–litván mágnások királyi adománylevél hiányával indokolva elűzték a rutén nemességet és tehetős regiszterkozákokat a birtokaikról.⁷ Hmelnyickij a helyi bírósághoz és a lengyel szenátushoz is hiába fordult segítségért. A király szimpatizált vele, ám a mágnásokkal való szembeszálláshoz nem volt sem katonai ereje, sem pénze. A kozák vezető igazságkeresése felbőszítette ellenségét, ezért 1647 végén letartóztatta. Csak barátainak köszönhetően szabadult ki és a kozákok és ukrán nemesek százainak példájára a Zaporozsjei Szicsbe menekült.⁸

Nyitás a Krím felé

Bogdan Hmelnyickij a Szicsben nagy befolyásra tett szert. A lengyelek elleni harcban a kozákok hátrányát a lovasság csekély száma jelentette, minek orvoslására vakmerő lépésként a krími tatárokhoz, a kozákok hagyományos ellenségeihez fordult.⁹ 1648 januárjában

³ Dariusz Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents.* Brill, Boston, 2011. 150–155.

⁴ A katonai alapon szerveződő kozák állam hivatalos elnevezése, egyszerre jelölve az állam szervezetét, illetve a lajstromos kozák sereget. Varga Beáta: Moszkvától – Kijeven át – Szentpétervárig? Ukrajna orosz kötelékben – az autonóm státusztól az alávetett tartományig (1654–1764). In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései.* Gondolat, Budapest, 2016. 116.

⁵ Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2007. 101–102.

⁶ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* i. m. 157.

⁷ Varga Beáta: *Őnállóság, autonómia vagy alávetettség?* JATEPress, Szeged, 2008. 27–28.

⁸ Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples.* University of Toronto Press, Toronto, 2010. 211.

⁹ Orest Subtelny: *Ukraine. A History.* University of Toronto Press, Toronto, 2000. 127.

felvették a kapcsolatot a Krímmel és kölcsönös segítségnyújtásról egyeztek meg, melynek keretében III. Iszlám Girej kán 6000 harcost küldött segítségül.¹⁰ A szövetség révén elkerülhető volt a kozákok csatlakozása a Krími Kánság ellen tervezett hadjáratához; a háború lehetőséget nyújtott a tatároknak foglyok gyűjtésére, a rabszolgák eladása pedig a krími tatár gazdaság fontos bevételi forrását jelentette,¹¹ márpedig rég nem érkezett adó a Krímbe a környező országokból.¹²

Hmelnickijt személyes okok indították el útján és eredeti célja csupán saját igazságának érvényre juttatása volt, jóvátételért és az 1638 előtti kozák jogok¹³ visszaállításáért még lengyel alattvaló maradt volna. 1648 áprilisában a szicskozákok elismerték Hmelnickijt hetmanjukként, mely tisztségével már több szövetségi tömb között is lavírozhatott: 1. Az ortodox és protestáns államok katolikusellenes tömbjéből (Moszkva, Ukrajna, Moldva, Havasalföld, Erdély és Svédország, a Litván Nagyfejedelemség protestáns elitje) a Rzeczpospolita ellen irányuló szövetséget próbált kovácsolni. 2. Az oszmánellenes (Moldva, Havasalföld, Erdély, Moszkva és a Nemzetközösség) felállás megfelelt a kozák hagyományoknak, az ortodoxia (és egyben a kereszténység) védelmének. 3. A Moszkva és a doni kozákok elleni koalíció (Ukrajna, a Krím és akár a lengyel–litván állam). 4. Az oszmán rendszer, melyben Ukrajna (Krími Kánsághoz, Moldvához, Havasalföldhöz és Erdélyhez hasonló) vazallus jogállást kaphatott volna az oszmán világban. A hetman párhuzamosan tárgyalt szinte mindegyik lehetőségről, ezért meglehetősen kiszámíthatatlan volt egyaránt szövetségesként és ellenfélként is.¹⁴

A kozák–tatár erők a lengyelektől átállt regisztrált kozákokkal megerősödve május 26-án Korszuny közelében tönkrevették a Hmelnickij hetmanságára válaszul indított lengyel büntetőhadjárat főserégét, majd megérkezett Iszlám Girej kán közel 11 ezer harcosa is.¹⁵ A hetman sikereinek hallatán egyre több lengyel szolgálatban álló regisztrkozák, ukrán kisenemes és város csatlakozott, valamint a Dnyeper mindkét partjának parasztsága fellázadt, ezredeket alakítottak és a hetman vagy saját vezetői alatt harcoltak, mozgalmaik pedig 1648 nyarán kapcsolódtak össze.¹⁶ A kozákok hangsúlyozták, hogy nem a király, hanem a hatalmaskodó *szlachta* ellen harcolnak és a szabadságjogaikat biztosító oklevélre¹⁷ hivatkoztak,

¹⁰ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Том II.* Издательство Академии Наук СССР, МОСКВА, 1954. 20.

¹¹ Victor Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit, 1648-1682.* In: Gábor Kármán – Lovro Kuncevic (szerk.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Brill, Boston, 2013. 131.

¹² Mykhailo Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 8. The Cossack Age, 1626-1650.* Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2002. 397.

¹³ A lengyel szejm 1638-ban a „Zaporozsjei Kozák Had Ordinációjával” megfosztotta a kozákságot a vezető választásának jogától, tartózkodásukat Cserkasszi, Kanyev és Korszuny vidékére korlátozta, törvényen kívül helyezte a nem lajstromozott kozákokat, a regisztrerbe csupán 6 ezer fő került. Font Márta — Varga Beáta: *Ukrajna története.* JATEPress, Szeged, 2013. 118–119.

¹⁴ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 128–129.

¹⁵ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 410.

¹⁶ Subtelny: *Ukraine. A History.* i. m. 127–128.

¹⁷ IV. Ulászló a zaporozsjei kozákok megnyerése érdekében 1646-ban megerősítette kiváltságait és jogaikat. Az írásos dokumentum létezése történelmi viták témáját képezi. Norman Davies: *Lengyelország története.* Osiris, Budapest, 2006. 370–371.; Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 370.

céljuk pedig kiváltságaik és a nemességgel való egyenrangúságuk elismertetése volt, ám még a panaszok előadása előtt hunyt el május 20-án az uralkodó.¹⁸

A Porta felszólította a kánt a lengyelekkel kötött fegyverszünet betartására, ám az augusztusi palotaforradalom révén IV. Mehmed lett a szultán és Konstantinápoly megszakította a tárgyalásokat. A lengyelek időhúzó tárgyalásokba kezdtek, ám Adam Kiszél braclavi vajda beszámolója szerint Hmelnickij már saját fejedelemség megteremtésére törekedett, amihez az alapot a csernyigovi, braclavi, kijevi vajdaságok fölötti uralom biztosította. Hiába részesítette ugyan a hetman még a tárgyalást előnyben, a még Bila Cerkvánál táborozó tatár hordára tekintettel a szejm július végén meghirdette a *pospolite ruszeniét* (a nemesi felkelést).¹⁹

A zaporozsjei–krími erőeknek a szeptember 23-án Piljavci melletti győzelmük²⁰ révén lehetőségük nyílt a királyválasztásba való beavatkozásra. A Varsó ellen vonulás helyett azonban a kozák vezető megállította csapatait és a kozák kiváltságok visszaállítását, amnesztiát és a breszti unió eltörlését követelte.²¹ Hmelnickij a nyugati hadjáratával akart megegyezést kikényszeríteni a szejmtől, valamint a Rzeczpospolita centralizált monarchiává alakítását, ennek realitása viszont csekély volt. A zaporozsjei sikerekhez nélkülözhetetlen, tatárokkal kötött egyezség biztosítása érdekében a hetman követői mind gyakrabban megfordultak Konstantinápolyban, ahol a Porta megerősítette a krími–kozák szövetséget, a kozák vezető pedig a Lublinig terjedő területeket ajánlotta fel zsákmányszerzésre a segítség fejében.²²

A Varsóban összeült királyválasztó szejm november 17-én – részben a kozák hetman szimpátiájának köszönhetően – II. (Vasa) János Kázmért választotta meg a „Nemzetközösség” fejének. A szenátus az időhúzás érdekében 15 ezresre növelte a regisztert, ám követelte a fegyverszünetet, a parasztság visszatérését a földekre és a tatár szövetség felbontását. Hmelnickij a Rákócziak lengyel aspirációit továbbra is életben tartotta, a királyt pedig ugyan megválasztották, ám koronázására (január 19.) még nem került sor. A kozák hetman jó helyzete ellenére mégis elfogadta a fegyvernugvást és visszatért a Dnyeperhez – még bízott a kozák jogok elismerésében, de kényszerítő hatása volt a csapatok közt pusztító éhínségnek és járványnak, tatár szövetségesei pedig haza akartak térni: így nem kezdhetett téli hadjáratba.

Kijevi bevonulását 1649 elején ünnepléssel fogadták. Paisziosz jeruzsálemi pátriárka a dunai vajdaságokkal való együttműködést szorgalmazta az egyház oszmán iga alóli felszabadítása érdekében és ostorozta amiatt, hogy a pravoszláv Moszkvai Oroszország helyett a pogány tatárral szövetkeztek a hit kozák harcosai. Mivel a szejm elutasította a kozák követeléseket, ezért a hetman felvette a kapcsolatot a dunai fejedelemségekkel, Moszkvával és a

¹⁸ Gebei Sándor: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)*. EKTF Líceum Kiadó, Eger, 1996. 23–24.

¹⁹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 30.

²⁰ Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 128.

²¹ A breszti unió 1596-ban a katolikus és az ortodox egyház egyesítése helyett az unitus egyházat hozta létre, mely ortodox rítusát megtartva elfogadta a pápai főiséget. Az uniót elutasítók élére álló kozákok felkeléseik során az ortodoxia védelmét tűzték zászlajukra, mígnem III. Zsigmond lengyel–litván uralkodó 1632-ben ismét legalizálta az ortodoxok szabad vallásgyakorlatát. Font – Varga: *Ukrajna története*. i. m. 120–121.

²² Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 28–29.

doni kozákokkal is, külpolitikájának központi eleme mégis a Krími Kánsággal kötött szövetség maradt. Bogdan Hmelnyickij a Rusz autokratájának, Kijev uralkodójának nevezte magát,²³ és míg a nyilvánosság előtt az „örök barátság” jelszavát lebegtette a tatárok felé, a cárral folytatott tárgyalásokat. Eddig ugyan bevált a krími tatár szövetség, mégis számolnia kellett azzal, hogy a kán számára a „hitetlenekkel” kötött szerződés felmondható.²⁴ Az 1648 előtti állapotokhoz azonban már nem volt visszatérés. A lengyelek ugyan hajlandónak mutatkoztak kisebb engedményekre a kozákok felé, de ragaszkodtak a *szlachta* uralma alatt álló Ukrajnához. Hmelnyickij igyekezett a lengyel erők elvonása és a litvánok semlegesítése érdekében meggyőzni a cárt, hogy támadja meg Szmolenszket,²⁵ Alekszej Mihajlovics azonban féltette 1634-ban kötött békéjét.²⁶ Noha az erdélyi kapcsolat felválthatta volna az ingatag lábakon álló krími tatár szövetséget, de már a lengyel–erdélyi viszony kiélezésével is hasznot hajthatott. A Rákócziak azonban trónra juttatásukat várták el Hmelnyickijtól, így a kapcsolat ideiglenesen inaktívvá vált.²⁷

Az 1649. februári perejaszlavi fegyverszüneti egyezmény a kozákok területét a kijevi vajdaságéban határozta meg, ám a kozák vezető még mindig nem akarta kiszakítani Ukrajnát a Rzeczpospolitából. Az egyezmény pontjait nem hajtották végre, mivel 1649 tavaszán a „nemesi köztársaság” támadásba ment át, Hmelnyickij és Iszlám Girej mintegy 80 ezres serege viszont előbb a Jeremi Wisniowiecki mágnás vezette 15 ezer fős erőt vette ostrom alá Zbarazs erődjében, majd a kozák hetman János Kázmér 25 ezres főeregét meglepte és körülzárta Zboriv közelében. A biztos vereség küszöbén Ossolinski kancellár békét ajánlott a kozákoknak és a kánt kérte fel a közvetítő szerepére: az elmaradt „éves ajándékok” kifizetésének ígéretére Iszlám Girejnél visszavonta csapatait és Hmelnyickijtól a megegyezést követelte. A hetman pedig kénytelen volt fejet hajtani.²⁸

Nem volt véletlen a krími „pálfordulás”, hiszen a kán számára a Krímhez közel élő kozákok megerősödése nem volt kívánatos: potenciális riválisként a kánság létét veszélyeztetették, míg szövetségesként Ukrajnát kivonták a zsákmányforrásnak számító területek közül (bár a gyakorlatban mégis kifosztották a tatárok). III. Iszlám Girej biztosította, hogy a hetman folytassa harcát a lengyelekkel, de a teljes győzelmet ne érje el – nélküle a kozák mozgalom vereséget szenvedett vagy kiegyezett volna a lengyelekkel. Ezt felismerve Hmelnyickij Erdély és Oroszország felé puhatólózott, II. Rákóczi Györggyel kötött is egyezséget a katonai segítségről, ám az csak évek múltán valósult meg.²⁹

²³ Magoesi: *A History of Ukraine...* i. m. 218.

²⁴ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 33.

²⁵ Serhii Plokhly: *The Origins of the Slavic Nations Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 238.

²⁶ A poljanovói béke lényegében az 1619-es deulinói megerősítése. A Rzeczpospolita ezzel szerezte meg Szmolenszk és Csernyigov vidékét. George J. Lerski: *Historical Dictionary of Poland, 966-1945*. Greenwood Press, Westport, 1996. 450.

²⁷ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 34–40.

²⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 579.

²⁹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 131.

A krími árusítás következményei

Az 1649 augusztusában kötött zborivi egyezmény a kozák regisztert 40 ezer főre emelte és visszaadta 1638-ban elvett kiváltságait. A szerződés a Lengyel–Litván Nemzetközösségen belüli autonóm, ortodox kozák állam alapjait fektette le Kijev, Braclav és Csernyigov vajdaságokban, ám a csak tatár nyomásra elfogadott megegyezés hírére felzúdulás fogadta Ukrajna-szerte, a szerződés pontjait sosem hajtották végre teljesen.³⁰

A zaporozsjei kozákság az egyezménnyel nyert haladékokat felhasználva megkezdhette a kozák állam szervezeti felépítését. A regiszterbe 50 ezren kerültek, egy 20 ezer fős kontingens pedig „kiegészítő sereg” néven állt fel.³¹ A főváros Csihirin lett, ahonnan Bogdan Hmelnickij folytatta multikvektoriális külpolitikáját. Moldva, Erdély, Litvánia, a Krími Kánság és az Oszmán Birodalom erejének kombinálásával akarta a lengyel urakat az áhított társadalmi változások megvalósítására bírni és a Nemzetközösséget Lengyelország, Litvánia és Ukrajna egyenjogú föderációjává alakítani – élén Rákóczi Györggyel.³² Az erdélyiek azonban lengyel támogatóik elvesztésétől tartva és a zaporozsjeiek megbízhatóságában kételkedve a gyakorlatban továbbra sem támogatták a „kozák ügyet”. A korábbi győzelmekben a krími tatárok bizonyították harcértéküket, ezért a mozgalom folytathatóságának érdekében Hmelnickij fenn kívánta tartani a szövetséget a Krímmel, hiszen nem mellékesen közel 10 ezer krími tatár telelt Csihirin közelében.³³ Az ukrán nép viszont gyűlölte őket, mivel a hetman megengedte szövetségeseinek a *jaszirt* (foglyok gyűjtését), a tatárok pedig rutének ezreit is elragadták.

Az 1650. év a felek diplomáciai háborújával telt. A „*ljahok*” a cár és a hetman barátkozását igyekeztek sabotálni, Konstantinápoly pedig a kozák–tatár szövetségtől tartott, ugyanis a hetman tervet kovácsolt, mely szerint a kánnal és a dunai fejedelemségekkel az oszmánok ellen indul vízen és szárazon.³⁴ Hmelnickij a törököktől való függetlenedésre bátorította a krímieket és közös szövetségükre hivatkozva felajánlotta, hogy a szultánnal szemben is megvédi a Krímet.³⁵ A szoros viszony látszatát erősítette, hogy Tyimofej Hmelnickij (a kozák hetman fia) 6 ezer kozák élén segítette a kánt a kánság belső ellenállásának letörésében is.³⁶

Az oszmán félhold árnyékában

1648 júliusában palotaforradalom zajlott le Isztambulban, melynek révén az oszmán trónra IV. Mehmed szultán került és kormányzatának elsődleges érdeke – a Velence ellen folytatott háború elhúzódása miatt – a belső stabilizáció volt, ehhez pedig meg kellett őrizni a viszonylagos békét a szomszédos államokkal. Ezt azonban veszélyeztette vazallusa, a krími kán, aki a Lengyel–Litván Nemzetközösség ellen lázadó kozákokkal kötött szövetséget, ami felért egy *casus bellivel*, így a Portán tarthattak a lengyel háborútól. Mivel már IV.

³⁰ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* i. m. 159–161.

³¹ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 40.

³² Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 218–220

³³ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'...* i. m. 613.

³⁴ *Воссоединение Украины с Россией.* i. m. 274.

³⁵ Uo. 277.

³⁶ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 48–50.

Ulászló is oszmánellenes hadjáratot tervezett, nem számított jóra a portai kormányzat II. János Kázmér megválasztásának hírére sem. Az elgondolást erősítette Ossolinski lengyel kancellár szultánhoz címzett levele 1648 végén, melyben követelte a tatárok okozta károk megtérítését.³⁷

A tatár szövetséggel Hmelnickij lényegében „belépett” az oszmán vazallus államok körébe, aminek legnagyobb előnye az lehetett, hogy „kéznél volt”: megvoltak a kapcsolatok.³⁸ A fenyegetés tükrében a törökök nem utasították el a kozák hetman közeledését: a követjárás eredménye pedig egy kereskedelmi egyezmény lett, mely szabad hajózást és vámmentességet biztosított „Kozák-Ukrajna” kereskedőinek a Fekete-tenger medencéjében, cserébe Bogdan Hmelnickij vállalta a török területek elleni doni kozák portyák megakadályozását. A szerződés jelentőségét az adta, hogy egyrészt visszatarthatta a kozákokat az oszmánellenes koalícióhoz való csatlakozástól, másrészt a Zaporozsjei Hadat szerződőképes félként ismerte el. A kereskedelmi egyezményről felmerült, hogy hamisítvány, a történeti szakirodalomban Pritsak a létezése mellett érvelt,³⁹ Abrahamowicz szerint azonban erre nincs kellő bizonyíték.⁴⁰ A kozák hetman a szultánon keresztül kívánta elérni a feltétlen krími támogatást, végső soron pedig az aktív oszmán szerepvállalást, de legalább a vazallus moldvai, havasalföldi és erdélyi csapatok Rzeczpospolita elleni mozgósítását. Lehetetlennek tűnt a béke, ezért a hetman és vezető társai egy kvázi független kozák állam létrehozásában kezdtek gondolkodni, azonban az uralkodó dinasztia hiánya gyenge pontnak számított a legitimáció vonatkozásában. Csábítónak tűnhetett a hasonló kultúrájú, bizonyos fokú autonómiával bíró Moldva és Havasalföld modellje, melyekben az elit akadálytalanul gyakorolhatta hatalmát a Porta védelme alatt. A moldvai vajdai cím megszerzése így hamar felmerülhetett Bogdan Hmelnickijben.⁴¹

A Fényes Porta nem engedte Hmelnickijnek befolyása kiterjesztését Moldva fölé, ezért a kozák hetman legidősebb fiát, Tyimofejt akarta a moldvai vajda lányával összeházasítani, ezáltal dinasztikus úton legitimációt nyerni és befolyása alá vonni Moldvát. A krími tatárok sikerrel használták fel a kozák felkelést Lengyelország gyengítésére, ezért a kán ugyanazt az erőt akarta Moszkva ellen fordítani és új zsákmányszerzési lehetőségekre is szüksége volt. A kozák hetman a potenciális orosz segítségben bízva viszont nem akart Oroszországra támadni, így inkább közös támadást javasolt Moldva ellen, mely könnyebben elérhető zsákmánynak ígérkezett.⁴² Előbb 1650 őszén tatár, majd még a télen a kozák erők is betörték a lengyelbarát Lupu moldvai vajdaságába, Hmelnickijnek pedig ezáltal sikerült kicsikarnia Luputól lánya, Roxanda kezét fia, Tyimofej számára.⁴³ A kozák vezér kísérletet tett a kozák–tatár szövetséghez hasonló egyezség megkötésére Erdéllyel, azonban a Rákócziak portai jóváhagyást, Erdély Habsburgoktól és lengyelektől való kozák védelmét várták el, valamint Krakkót is a zaporozsjei erőknek kellett volna elfoglalniuk.⁴⁴

³⁷ Akti, *otnoszjascisjeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji Szpb.* III. 1861–1869. 245.

³⁸ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*... i. m. 524.

³⁹ Omeljan Pritsak: Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). *Oriens*, 1953. 266–298.

⁴⁰ Zygmunt Abrahamowicz: Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651). *Harvard Ukrainian Studies*, 1990. 1–2. sz. 138.

⁴¹ Ostapchuk: Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit... i. m. 132–133.

⁴² Subtelny: *Ukraine. A History*. i. m. 131.

⁴³ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 41.

⁴⁴ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája*... i. m. 51–52.

Gyakori volt a követjárás 1648 ősze és 1651 tavasza közt Csihirin és Isztambul között és a kozák hetman képviselői szívélyes fogadtatásban részesültek Konstantinápolyban, lévén a Porta szívesebben tudta a zaporozsjeieket barátainak. Mivel a kán 1649. évi hadjárat miatti távollétében a doni kozákok több krími és török városon rajtaütöttek, a török–tatár–zaporozsjei diplomácia egyik sarokköve a doni kozák támadások megszüntetése lett, amire emlékeztették is a kozák vezért. Bogdan Hmelynickij 1650 áprilisában levélben tett panaszt a kánra, mert a háború döntő perceiben hagyta magára,⁴⁵ az oszmán kormányzat pedig nyomást gyakorolt a krími kánra, valamint ígéretet tett a Csihirin áhította katonai segítségére.

Az 1650 nyarán Ukrajnába érkezett török követség hozta levél alapján a hetman és a kán szövetségének a Porta felé való demonstrálása határozott politikai fenyegetésként hatott a díván számára. 1650 júliusában a Csihirinbe visszatérő Hmelynickijt egy oszmán küldött várta. Azon túl, hogy a padisah nevében gratulált az addig elért kozák sikerekhez, tájékoztatta a hetmant, hogy a szultán megkapta leveleit és várja, hogy kozák követ érkezzon Isztambulba. IV. Mehmed megígérte, hogy a kozákokat bármilyen ellenséggel szemben segíti, ha egyik kozák szics sem támad oszmán alattvalókra és területekre. A jövőre nézve a szoros kozák–krími tatár barátság fenntartását kérte, valamint hogy közös megegyezéssel működjenek együtt és együtt küldjék követeiket is a Portára.

A hazatérő török követtel, Oszmán agával tartottak Hmelynickij követei – Anton Zsdanovics kijevi ezredes, a hetman unokaöccse, Pavlo Janenko és Bila Cerkva századosa – egy levéllel, mely sajnos csak a moszkovita követ, Vaszilij Unkovszkij részére készült hibás másolatban maradt fenn. A hetman a Zaporozsjei Had nevében ígéretet tett, hogy mindig kész a szultánt szolgálni a kánnal barátságban és testvériségben. Megtiltotta a kozákoknak az oszmán területek támadását és értesíti a Portát és III. Iszlám Girejt a lengyel, moszkvai és erdélyi szervezkedésekről is. Elsősorban segítséget kért a várhatóan kiújuló harcokhoz, másrészt pedig panaszt tett a lengyelekhez húzó Lupu vajdára és kérte leváltását, helyére a kijevi metropolita unokatestvérét javasolta. A levél végén pedig biztosította a padisahot, hogy mindig kész őt szolgálni és lábaihoz borulni. Ettől kezdve egyre gyakoribb volt a tiszteletlenség a lengyel követekkel szemben, sőt, János Kázmért is nyilvánosan becsmérelték Csihirinben. A lengyel követek előtt az audiencián már hangot adott egyik legfőbb sérelmének is: nem mutat semmilyen jóindulatot a király és a Nemzetközösség felé, amíg át nem adják neki Daniel Czaplinskit, vagy legalább a fejét. Szabad ember, annak veti alá magát, akinek csak akarja.⁴⁶

Több levelében is kérte Hmelynickij, hogy a szultán tekintse alattvalójának,⁴⁷ a padisah pedig elismerte ezen kérését. A Porta viszont aggódott a vazallusait érintő kozák katonai beavatkozások kapcsán és kifejezetten ellenezte Tyimofej és Roxanda házasságát. A kozák–török tárgyalások az oroszok és a lengyelek szemében is aggasztóak voltak, hiszen tudták, hogy a Konstantinápolyba induló kozák követnek a kölcsönös segítségnyújtási

⁴⁵ Mykhailo Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 9. Book 1. The Cossack Age, 1650-1653.* Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2005. 51.

⁴⁶ Uo. 56–61.

⁴⁷ Riedlmayer András – Victor Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckij and the Porte: A Document from the Ottoman Archives. *Harvard Ukrainian Studies*, 1984. 3–4. sz. 453–454.

egyezményen kívül katonát is kérnie kellett a szultántól, ráadásul el kellett érnie a lengyel-barát moldvai fejedelem leváltását.⁴⁸

1650 őszén indult az oszmán válasszal követ Ukrajnába a korábbi kozák küldöttség egy részével együtt. A szultán megbocsájtott a moldvai kozák–tatár betörés miatt, ráadásul a dunai fejedelmeknek parancsba adta, hogy szükség esetén segítsék a Zaporozsjei Hadat, emellett számos ajándékot is küldött Csihirin urának. A hetman a szultáni kegyre levelek sorával válaszolt, melyekben egyrészt szabadkozott, hogy csak a szejm döntéséről szerzett pontos ismeretek birtokában akarta tájékoztatni a padisahot, s ígéretét adta, hogy megbízható vezető, a szultán ne higgyen annak, aki mást mond. Az ezt követő, a Portának küldött négy levele hasonló tartalmú, egyébiránt a következő főbb pontokból épültek fel: 1. Köszönet a Zaporozsjei Had behódolását hírül vivő kozák követ meleg fogadtatásáért. 2. Sürgős kérés a nagyvezír felé katonai erőért a lengyelek ellen, a tatár segítség biztosításáért, valamint hogy a moldvai vajda ne segítse a lengyeleket. 3. A hetman a teljes győzelemig harcol. Ha békekötésre kerül sor, akkor sem bízik meg a „*ljahokban*”, akiknek minden döntéséről és lépéséről azonnal értesíti a Portát. 4. Az egész „Ruszt” felszólította, hogy ne támadják a szultán területeit.

Nem alaptalan kételkednünk a kozák vezér oszmán vazallusi terveiben, hiszen már 1648 óta az orosz cárt próbálta meggyőzni, vegye védelmébe és fogadja fennhatósága alá. Egyszerre több vasat is tartott a tűzben, zsarolta is az uralkodókat a másikkal folyó tárgyalások felfedésével és továbbra is a multivektoriális külpolitika eszközeivel élt.⁴⁹ Elsődleges az orosz szövetség elérése volt, a török tárgyalásokkal Moszkvát akarta kimozdítani semlegességéből. Az elutasítás miatt az erdélyi szálakat is igyekezett szorosabbra fűzni, ám ez a kapcsolat sem jelentett gyakorlati segítséget. 1651 februárjában–márciusában végül szultáni dekrétum zárta le a tárgyalásokat,⁵⁰ majd július végén újabb ígéretekkel érkezett török követ Csihirinbe: segítség Dobrudzsából, parancs a dunai fejedelemségeknek a katonai felkészülésre és a már említett *ahdname* kiadása.⁵¹ Viszonylag biztos pontnak tűnt a krímiekkel kötött szövetség, ám rossz hír volt, hogy az alternatívák egyelőre nem valósulhattak meg.

Bécs portai követe, Johann Rudolf Schmidt báró 1651. márciusi beszámolója alapján a kozákok az adó ügyét kivéve mindenben engedelmességet fogadtak a szultánnak. Isztambul látta a lehetőséget a kozákok erejében, mellyel nemcsak hogy biztosíthatta északi határait, hanem akár a megfelelő időben bővíthette volna a birodalmat. A szultán Hmelnickijt fejedelemmé nevezte ki, különféle privilégiumokkal ruházta fel, cserében a hetman vállalta, hogy a padisahot annak kérése esetén katonával segíti és a Fekete-tenger melléki területek biztonságát megőrzi, a Portára pedig állandó követet küld. A hetman fényűző kaftánt is kapott ajándékba, a kán pedig kaftánon és szablyán kívül parancsot is – segítse a kozákokat Lengyelország ellen.⁵²

⁴⁸ Adam Zamoyski: *The Polish Way*. Murray, London, 1988. 167.

⁴⁹ Беата Варга: Спорные вопросы украинской государственности в середине XVII века (1648–1654) в зеркале внешней политики Богдана Хмельницкого. In: Gyula Szvák – Zsuzsanna Gyimesi (szerk.): *The role of the state in the historical development of Russia. Materials of the international historical conference at the Centre for Russian Studies in Budapest, 17–18 May, 2010*. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 186–187.

⁵⁰ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 9. i. m. 50.

⁵¹ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 133–135.

⁵² Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 9. i. m. 138–142.

Kozák kudarcok

A szejm döntött a háború folytatásáról, meghirdette a nemesi felkelést⁵³ és 1651 elején János Kázmér ismét offenzívába kezdett. A rendi országgyűlés aggódott a kozákok moldvai beavatkozása miatt, az új hadjárat ezért megelőző csapást jelentett, 1651 februárjára már szét is verték a braclavi vajdaság határát őrző kozák ezredet.⁵⁴ Hmelnyickij kétségbeesetten fordult előbb Moszkvához, majd Gyulafehérvárhoz. A cárnak ismét felajánlotta a Zaporozsjei Had szolgálatait, minden oroszok cárja azonban csak diplomáciai nyomást gyakorolt János Kázmérral szemben.

A kozákság már nem bízott II. Jánosban és a helyzet javulását várta a Rákócziaktól, az Erdélyi Fejedelemség csapatainak kellett volna megosztani a lengyel–litván erőket. A lengyel főerők távolléte miatt az erdélyieknek jó esélye nyílt Krakkó elfoglalására, Gyulafehérvár azonban ismét lehetetlen feltételekhez kötötte a katonai támogatást: a Porta jóváhagyásához, valamint a kán barátságához. Azonban Konstantinápolyban elutasításra találtak a Rákócziak királyi ambíciói, a krími kán sem volt hajlandó *ahdnáme* kiadására, ugyanis egy esetleges kozák–lengyel–erdélyi koalíció létrejöttétől tartva nem akarta a „magyar uralkodót” a lengyel trónra, ezért nem is adott segítséget a hetmannak.⁵⁵

A IV. Mehmed szultánnak írt káni levél alapján „a kozák hetman felajánlotta behódolását” a szultánnak és a padisahon keresztül kérte Iszlám Girej katonai erejét segítségül. A kán küldött is csapatokat, levélben pedig a doni portyák megakadályozására kérte Bogdan Hmelnyickijt.⁵⁶ A júniusi beresztyecki csata Hmelnyickij súlyos stratégiai vereségét jelentette, a tatárok ugyanis a kritikus szakaszban elhagyták a csatateret, majd a visszatérésükért könyörgő hetmant is elrabolták,⁵⁷ ráadásul augusztus elején Janusz Radziwill litván tábori hetman elfoglalta Kijevet is.⁵⁸ A lengyel győzelem viszont pürrhoszi volt, ezért Bila Cerkvánál tárgyalásokat kezdeményeztek. Az 1651 szeptemberében kötött egyezmény a regisztert 20 ezer főre csökkentette, a hetman fennhatóságát a kijevi vajdaságra korlátozta és a lengyel korona-hetman alá rendelte, ráadásul megtiltották a tatár kapcsolat fenntartását és úgy tűnt, végrehajtják a szerződést. Az általános vélekedés szerint a tatár kán kezdetől fogva csak az összecsapás végén akart beavatkozni és Zborivhoz hasonlóan a közvetítő szerepet eljátszva kívánt nyerni az új szerződéssel. Abrahamowicz kutatása alapján a kán a tatárok belső viszályai miatt távozott a harcmezőről, majd a kozák hetman és a kán közt a haditervekről támadt vita miatt nem tért vissza utóbbi a kozák seregekhez.⁵⁹ Hmelnyickij elhurcolását azonban ez sem indokolja.

A Bila Cerkva-i pontok nem oldották meg a problémákat, a kozák hetman helyzete is ingatagabbá vált. A regiszterből kimaradtak helyzetét enyhítendő Hmelnyickij kérte a szejmtől a fekete-tengeri portyák engedélyezését,⁶⁰ a megalázó békefeltételeket pedig nem

⁵³ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 57.

⁵⁴ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 41.

⁵⁵ *Воссоединение Украины с Россией.* i. m. III. k. 97.

⁵⁶ Chantal Lemerrier-Quelquejay: *Three Ottoman Documents Concerning Bohdan Xmel'nyc'kyj.* *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. 3. sz. 350.

⁵⁷ Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'. Vol. 9.* i. m. 305–307.

⁵⁸ Uo. 356.

⁵⁹ Abrahamowicz: *Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte...* i. m. 139.

⁶⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 58–62.

állt szándékában elfogadni. Már a kozák vezetők 1652. áprilisi találkozásán döntöttek a harcok folytatásáról. Lupu vajdától csak erővel lehetett kikényszeríteni Roxanda és Tyimofej házasságát, a völegény májusban megsemmisítette Batognál a feltartóztatására érkező lengyel sereget. A győzelem hírére ismét fellángolt parasztfelkelések révén a kozákok hamarosan ismét elfoglalták a Beresztyecko előtt birtokolt területeik javát. 1653. januári levelében Hmelnyickij a közlgő lengyel támadástól tartva a krími támogatás sürgetését kérte IV. Mehmedtől,⁶¹ mivel erői még mindig Moldvában voltak lekötve: Tyimofej apósát támogatta Erdély és Havasalföld ellen, 1653 májusában Havasalföldre vonult, kisebb győzelmek után viszont Tergovisténél vereséget szenvedett és visszavonulásra kényszerült.

A súlyos helyzetre tekintettel – a kozákok beavatkoztak az oszmán vazallus államok ügyeibe, a zaporozsjeiket is beleszámolva immár négy vazallus közt dúlt a harc – a Porta jóváhagyta (!) Erdély és Moldva János Kázmérral való szövetezését a kozák fenyegetéssel szemben, miután Csihirin elutasította 40 ezer tallérnyi adó megfizetését. A korábbi években megromlott viszony ellenére jó oka volt a lengyel királynak a kibékülésre Erdéllyel, ugyanis 1653 nyarán híre ment egy török delegáció csihirini látogatásának, majd pedig a cár jelezte a kozák hetman felé, hogy kész pártfogásába venni a Zaporozsjei Hadat. A Rzeczpos-politának tehát mielőbb el kellett fojtania a felkelést. Októberre az új koalíció egy 14 ezer fős kozák erősítés érkezése ellenére is elfoglalta a szucsavai erődöt, ráadásul Tyimofej Hmelnyickij is elesett a harcokban.⁶²

A kozák hetman a krími csapatok és doni kozákok támogatásával szeptember végén körülzárta a király táborát Zsvanyecnél, ám decemberben ezúttal is a győzelem küszöbén egyezett meg a krími kán János Kázmérral: a király vállalta az elmaradt éves ajándékok megfizetését és szabad zsákmányszerzést engedett a krímieknek Lublinig.⁶³ A kozákok szempontjából hozzávetőleg a zborivi szerződés pontjait állította vissza, azonban nem kerülhetett sor a megvalósításra. Világossá vált 1653 végére a kozák vezér számára, hogy nem érkezik oszmán katonai segítség, ezt követően a kapcsolat is inaktívvá vált Konstantinápolyal. A tatárokkal kötött szövetség is tovább lazult, miután a kán ismét a kozákokat megkerülve egyezett meg a lengyel királlyal. A Krím célja ugyanis egyaránt a Lengyel–Litván Nemzetközösség és „Kozák-Ukrajna” gyengítése volt annak érdekében, hogy a területet a tatár hordák birtokba vehessék. Tyimofej meghalt, a dunai fejedelemségek pedig szembehelyezkedtek Hmelnyickijjal az 1652–1653. évi moldvai kozák katonai akciók miatt.

„Orosz–ukrán újraegyesülés”

Hmelnyickij már az 1648-as győzelmeket követően is számos levelében ajánlotta fel a cárnak a kozákok szolgálatait, akkor viszont Alekszej cár a svéd és tatár fenyegetettség tükrében nem akart a lengyelek ellen háborúzni. Változott azonban a helyzet, mire 1653-ban a kozák vezető ismét Moszkva urához fordult: a változáshoz vezető döntő okot Ostapchuk szerint a cári udvar „Kozák-Ukrajna” oszmán alattvalóvá válásától való félelme

⁶¹ Riedlmayer – Ostapchuk: Bohdan Xmel'nyckyj and the Porte... i. m. 469.

⁶² Hrushevsky: *History of Ukraine-Rus'*. Vol. 9. i. m. 650., 655.

⁶³ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 65–66.

szolgáltatta⁶⁴ és közelebb hozta egymáshoz Moszkvát és Csihirint, de jelentősen közrejátszott Lengyelország számottevő meggyengülése is az 1648 óta tartó harcokban.⁶⁵

Október 1-jén a *zemszkij szobor* elfogadta Hmelnickij kérelmét,⁶⁶ az 1654. január 8-ára összehívott perejaszlavi Hadsereg Radán pedig a kozák vezér felhívására válaszul a megjelent kozákok a török szultán, a krími kán, a lengyel király és az orosz cár közül Alekszej Mihajlovicsot választották uralkodójuknak.⁶⁷ A kozák vezetők azonban hiába esküdtek fel új uralkodójukra, Buturlin semmilyen ígéretre sem volt hajlandó Alekszej cár nevében.⁶⁸

A kozák *sztarsina* ki akarta terjeszteni a krímiekkel kötött szerződését Oroszországra, tehát továbbra is tatár részvétellel harcolni Lengyelország ellen, a *poszolszkij prikáz* Bahcsiszeráj vonakodása esetén a Krím megtámadásával kívánta rákényszeríteni a magára maradt Rzeczpospolita elleni hadjáratra. A tatárok lengyelek elleni szövetségbe való bevonásának elgondolása valószínűleg Bogdan Hmelnickijtől származott,⁶⁹ aki azonban az első moszkovita egységek érkezése után, nem alaptalanul tartva „Kozák-Ukrajna” függetlenségének megszüntétől, már csak lengyel támadás esetére kért több katonát.⁷⁰

Alekszej cár három adománylevelet nyújtott át márciusban a zaporozsjei követeknek: a Zaporozsjei Hadnak, az ukrán nemességnek és a hetmannak szólót, utóbbiban ajándékozta Csihirint Hmelnickijnek. Az orosz uralkodó megerősítette a Zaporozsjei Had önkormányzatát, a szabad hetmanválasztást, a független kozák bíróságok működtetését és a kozák szabadságjogokat, valamint a 60 ezer fős regisztert, ráadásul a hetman szabadon tárgyalható a Moszkvával baráti országokkal.⁷¹

Ukrajna nagyobb része orosz fennhatóság alá került, de megmaradt a katonai alapon szerveződő közigazgatás, a legfőbb törvényhozó továbbra is a Hadsereg Rada volt, Moszkvától független maradt az igazságszolgáltatás, a városok privilégiumai sem veszték el, a Zaporozsjei Had pedig Hmelnickij vezetése alatt maradt.⁷² A cár az adománylevelekben foglaltakat ajándéknak tekintette, tehát bármikor elvehette a kozákoktól és az ukrán nemesektől. Moszkva és a kozákok is másképp értelmezték a szerződést és ez a későbbiekben még összeütközésekhez vezetett,⁷³ a megfogalmazott alapelvek 1657-ig nem is érvényesültek. Néhány év alatt a viszony sokat romlott „Kozák-Ukrajna” adójának és a kozákok zsoldjának kérdése, a cári vajdák betelepítése⁷⁴ és az 1654 májusában kezdett közös orosz–kozák hadjárat sikerei révén elfoglalt Belorusszia területi hovatartozása miatt. A szövettek-

⁶⁴ Ostapchuk: *Cossack Ukraine In and Out of the Ottoman Orbit...* i. m. 135–136.

⁶⁵ Gebei Sándor: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében (1656–1657). *Századok*, 134. évf. (2000), 4. sz. 808–809.

⁶⁶ *Воссоединение Украины с Россией*. i. m. III. k. 406–414.

⁶⁷ Uo. 460–461.

⁶⁸ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 49.

⁶⁹ Геннадий Александрович Санин: *Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века*. Наука, Moszkva, 1987. 46.

⁷⁰ Gebei: *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája...* i. m. 74–77.

⁷¹ *Воссоединение Украины с Россией*. i. m. III. k. 560–565.

⁷² Varga Beáta: *Önállóság, nemzeti identitás és külpolitika Ukrajnában a 17. század közepén. Világtörténet*, 33. évf. (2011), 3–4. sz. 157.

⁷³ Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 230.

⁷⁴ Varga: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség?* i. m. 52–53.

zés hírére a fenyegetett helyzetben lévő Varsó és Bahcsiszeráj követváltásba kezdett, melynek eredményeképpen novemberre lengyel–krími szövetség született.⁷⁵

Összegzés

Az Ukrajnával a 17. század közepén határos országok ereje meghaladta a kozák felkelés kapacitását, Bogdan Hmelnyickij ezért volt kénytelen kijátszani a kelet-európai hatalmakat a mozgalom folytatása és a formálódó kozák állam túlélése, illetve helyzetének javítása érdekében.

Noha 1648-ban elsőként és egyedül a „krími alternatíva” segítségével került el a kozák mozgalom a bukást, a kozák hetman már a kezdetektől több potenciális szövetséges után kutatott, így felvette a kapcsolatot a IV. Mehmedet a szultáni trónra emelő oszmán kormányzattal is. Célja eme lépésével kettős volt: egyrészt a szultáni kegy elnyerésével és az oszmán vazallitás 1651. évi formális elismerésével III. Iszlám Girej támogatását biztosítani, másrészt a konstantinápolyi kapcsolat ütőkártyát is jelentett, ugyanis nyomást gyakorolhatott Alekszej Mihajlovics Romanovra. Az „oszmán alternatíva” azonban jórészt csak ígéretekkel szolgált, ráadásul a kozákok moldvai és havasalföldi tevékenysége 1653-ra szembefordította a Portát és dunai vazallusait Csahirinnel, Konstantinápolyban kifejezetten elleneztek Tyimofej és Roxanda házasságát és a Hmelnyickij-befolyás kiterjesztését Moldvára, még inkább nemtetszésre talált a II. Rákóczi György lengyel trónért folytatott hadjáratába való kozák bekapcsolódás.⁷⁶

A cár – nem engedhette az Oszmán Birodalom Ukrajnával való megerősödését, valamint a „Kozák-Ukrajna” kínálta katonai és gazdasági potenciál figyelembe vétele mellett a Kijevi Rusz területének egy kézben való egyesítéséhez is közelebb kerülendő – védelmébe fogadta a Zaporozsjei Hadat 1654-ben. Hmelnyickij a perejaszlavi egyezményt követően mégis folytathatta önálló külpolitikáját, ugyanis Alekszej Mihajlovicsnak egyelőre elsősorban a kozákok katonai erejére volt szüksége. A kozák–orosz szövetség annak ellenére is túlélte a hetmant, hogy a viszony megromlott egyrészt mindkét fél Belorussziára támasztott igénye miatt, másrészt mivel a cár nem segítette az ukrajnai kozák csapatokat a lengyel–tatár erőkkel szemben, ezt pedig árulásként fogta fel a Zaporozsjei Had.

Bogdan Zinovij Hmelnyickij történelmi jelentősége abban áll, hogy a szomszédos, expanzionista hatalmak között is sikerrel növelte „Kozák-Ukrajna” területét és a nominális lengyel, oszmán, majd orosz polivazallitás ellenére is megőrizte fiatal állama gyakorlati függetlenségét.

⁷⁵ Kolodziejczyk: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* i. m. 164–167.

⁷⁶ Gebei: II. Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita felosztási kísérletében... i. m. 835.

VARGA BEÁTA

Az orosz közigazgatási rendszer bevezetése Ukrajnában 1654–1835 között

Az Ukrán Hetmanátus intézményrendszerében bekövetkezett változások 1654–1764 között

Az 1654. évi perejaszlavi egyezmény¹ eredményeképpen az ukrán területek feletti lengyel–litván fennhatóságot az orosz kötelék váltotta fel, de az Ukrajna birtoklásáért kirobbant orosz–lengyel háborút lezáró 1667. évi andruszovói szerződés² értelmében Nyugat-Ukrajna átmenetileg visszakerült a Rzeczpospolitához. Az Ukrajna „befogadását” megfogalmazó ún. „Márciusi cikkelyek”³ 1654-ben nem határozták meg hivatalosan a Hetmanátus jogi státuszát Oroszország keretein belül, így mindkét fél saját érdekeit szem előtt tartva értelmez(het)te az új viszony jellegét. Az orosz–ukrán szerződés orosz interpretációja szerint Ukrajna integrált, alávetett része lett Oroszországnak, a kozák vezetők értelmezésében ugyanakkor 1654-ben mindössze patrónusi viszony jött létre a két fél között, amelyben Ukrajna mint gyengébb és egzisztenciájában veszélyeztetett állam belement abba, hogy az orosz uralkodó védnökségét elismerje, annak adót fizessen és cserébe fegyveres segítséget kapjon a lengyel–litván állam ellen. A cár részéről adománylevélnek tekintett „Márciusi cikkelyekben” 60 ezer főben maximálták a lajstromozott kozákok számát, akik teljes önkormányzati joggal rendelkeztek. A hetman önálló belpolitikai jogkörrel rendelkezett és a külügyi hatáskörét is csupán annyiban korlátozták, hogy a cári kormányzat ellenségeivel csak Moszkva hozzájárulásával tarthatott fenn kapcsolatot.

¹ A perejaszlavi egyezmény megnyitotta az utat Ukrajna Oroszországhoz való csatlakozásához, de máig is vitatott kérdés a historiográfiában, hogy önálló államként csatlakozott-e a Romanovokhoz, alávetett tartományi helyzetbe került, esetleg vazallusi viszony vagy konföderáció jött létre Oroszország és Ukrajna között.

² A 34 cikkelyből álló dokumentum értelmében Oroszország visszakapta Szmolenszket, Ukrajnát pedig a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztották. A bal parti területek a Romanovok birtokában maradtak, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült a Rzeczpospolitához. A szerződés alapján Kijev átmenetileg orosz kötelékbe került, de két év múlva lengyel birtokba kellett volna kerülnie. *Akti, otnoszjascziszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji*. Szanktpeterszburg, 1861–1869. III. 173–176.

³ *Vosszjoegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i materiali v trjoh tomah*. Moszkva, 1954. III. 560–570.

Az 1654-ben orosz kötelékbe került ukrán területekből kialakult *Hetmanátus* az 1667-es andruszovói békéig nem rendelkezett szilárd politikai határokkal.⁴ Az autonóm Ukrajna hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő, szabadon választott hetman irányítása alatt álló *Zaporozsjei Had* lett, amely formula *egyszerre jelölte a cár szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és az államszervezetet. A hetman elméletileg mint egyeduralkodó*⁵ *kormányzott*, valójában hármaskötöttség is jellemezte: hatalmát korlátozta a kozákság a *Hadsereg Radán*⁶ és a *Sztarsina Radán*⁷ keresztül, hűséggel tartozott a Romanovoknak, akikre felesküdt, valamint az ortodox egyház befolyása is meghatározó jelentőséggel bírt a hetman politikájában. A korabeli források nem határozták meg pontosan a hetman hatáskörét,⁸ akit 1722-ig⁹ minden esetben a Hadsereg Rada választott, és akinek a személyét 1665-től¹⁰ kezdve a cári kormánynak is jóvá kellett hagynia. A hetmanválasztással egy időben ún. „Hetmani cikkelyeket”¹¹ is megfogalmaztak, amelyek nem csak ukrán „alkotmányként”, hanem új vagy felújított orosz–ukrán szerződésnek is funkcionáltak. 1722–1727 és 1734–1750 között az orosz uralkodók nem is engedélyezték Ukrajnában a hetmanválasztást és az ukrán területek fokozatosan teljesen Moszkva befolyása alá kerültek.

Orosz kötelékben a korábbi lengyel közigazgatási felosztás alapját képező vajdaságok megszűntek Ukrajna területén és helyükbe a kozákezredek¹² léptek mint katonai és adminisztratív egységek, amelyek a hetman főparancsnoksága alatt az 1649. évi zborivi egyez-

⁴ Az 1649. évi zborivi egyezmény értelmében az autonóm jogokkal felruházott ún. „Kozák-Ukrajna” területe 312 ezer km²-t foglalt magában. Az 1667. évi andruszovói béke után az orosz fennhatóság alá került Kelet-Ukrajna területe 208 ezer km²-re csökkent.

⁵ A hetmanok jelképe a *bulava* (buzogány) és a *bunczuk* (lófarokkal díszített katonai zászló) volt. Az előbbi hatalmi szimbólum nyugati, az utóbbi keleti eredetre vezethető vissza.

⁶ A Hetmanátus meghatározó szerveként funkcionált a Hadsereg Rada, amely intézmény hatásköre mind az államot, mind a kozákságot érintő valamennyi ügyre kiterjedt. Kezdetben ezek a gyűlések évente összeültek, az Oroszországhoz történő csatlakozás után azonban a hetmanok egyre ritkábban hívták össze.

⁷ A hetmanok hatalmát gyakorlatilag az ún. Sztarsina Rada korlátozta leginkább, amely a 17. század közepéig a lengyel Haditanácshoz hasonlóan a kozákok középső katonai vezető rétegének egyenlő rangú, kollektív egységeként funkcionált. Ez a hatalmi szerv tömörítette magában a legmagasabb rangú katonai vezetőket, akiknek a hetmani szék megüresedése esetén kollektíven jogukban állt Ukrajna kormányzását a kezükbe venni.

⁸ A hetman feladatai közül a hadsereg és a külkapcsolatok irányítása emelkedett ki, de ezenkívül széleskörű közigazgatási, törvényhozói és bírói hatáskörrel is felruházták. Ő hívta össze a kozákok általános gyűlését és a Sztarsina Radát, elnökölt azok ülésein, ő nevezte ki a kozák tisztikart. Nem utolsósorban ő rendelkezett a fölbirtokok adományozásának, illetve elosztásának jogkörével is.

⁹ A svédekhez átállt Ivan Mazepa utódját a cár személyesen nevezte ki hetmannak, megsértve ezáltal a kozákok szabad hetmanválasztási jogát.

¹⁰ *Izstocsnjiki Malorosszjszkoj izstoriji, szobrannije D. N. Bantis-Kamenszkim (1649–1687)*. Moszkva, 1858. 5–8.

¹¹ 1654 – Márciusi cikkelyek; 1659 – Perejaszlavi cikkelyek; 1665 – Moszkvai cikkelyek; 1669 – Gluhovi cikkelyek.

¹² 1667-től kezdve a Hetmanátus területe tíz ezredkörzetre (nyizsini, csernyihivi, sztarodubi, prilucki, kijevi, perejaszlavi, ljubenyii, hadjacsi, mirgorodi, poltavai) oszlott. Arkusa (szerk.): *Nariszi izstoriji derzsavnoj szluzsbi v Ukrajini*. Kijev, 2009. 92.

mény¹³ alapján az autonóm Hetmanátus létrehozásához az alapvető területi egységet szolgáltatták. A hadi szükségleteknek megfelelően az ezredek további századokra¹⁴ lettek felosztva, a legkisebb katonai közigazgatási egységként pedig a *kurennyek*, szolgáltak.¹⁵

Az ezredeseket¹⁶ a Hadsereg Rada választotta meg, vagy a hetman közvetlenül nevezte ki őket.¹⁷ Az utóbbi lehetőség ellen a kozákok gyakran tiltakoztak, mert ez sértette a „demokratikus” tradícióikat. A 18. század elejéig a hetmani kormányzat nem minden esetben tekintette véglegesnek az orosz fennhatóságot, hanem kísérletet tettek a szomszédos államok támogatásának megnyerésére. Ivan Vihovszkij (1657–1659)¹⁸ például a lengyel–litván államhoz történő visszacsatlakozás híveként lépett fel, Petro Dorosenko (1665–1676)¹⁹ a Hetmanátus törökbarát politikáját szorgalmazta, Ivan Mazepa²⁰ pedig kényszerhelyzetben a svéd orientációt választotta. Így szinte természetes, hogy ezen „áruló” kozák vezetők távozásával a cári kormányzat szorgalmazta az egész tisztikar – köztük az ezredesek – leváltását. Ivan Mazepa átállását kihasználva I. Péter cár drasztikusan leszűkítette a kozákság önkormányzati jogát. Hamarosan bevett gyakorlattá vált, hogy az ezredeseket Moszkvából nevezték ki, általában orosz származású katonatisztek személyében, aminek következtében a hetmanokat fokozatosan elszigetelték a kozák tisztikartól.

¹³ Az ukrán mozgalom vezetői 1649. augusztus 9-én kötötték meg a lengyel kormányzattal a zborivi egyezményt, amelyben az állami jegyzékbe foglalt kozákok számát 40 ezer főre növelték, akik egyben visszakapták az 1638-ban elveszített kiváltságaikat. Az 1648–1654. évi ukrán mozgalom lényeges eredményének fogható fel a kijevi, braclavi és a csernyihovi vajdaságot magában foglaló, autonómnak nyilvánított „Kozák-Ukrajna” kialakulása, ahová a lengyel hatóságok hatásköre nem terjedt ki. Ezenkívül Csihirinben kiépült a hetmani adminisztratív szervezet, melyben egy lehetséges ukrán állam körvonalai sejlettek fel. *Vosszjoegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej...* i. m. I. 299–306.

¹⁴ Míg 1649-ben a századkörzetek száma 124 volt, addig a 17–18. század fordulójára elérte a legmagasabb 163-as számot. N. A. Markevics: *Isztorija Malorossziji*. V. Moszkva, 1843. 109.

¹⁵ Arkusa (szerk.): *Nariszi isztoriji...* i. m. 89.

¹⁶ Az ezredesek elsődleges feladata a katonai irányításra terjedt ki, de egyben ők voltak az ezredek, mint közigazgatási és területi egységek kormányzói, ezenkívül szükség esetén bírói feladatkört is elláttak.

¹⁷ A Hetmanátus északi területein általában a hetmani kinevezés tendenciája érvényesült vagy a Kozák Tisztek Tanácsában szavaztak az ezredesek személyét illetően, délen pedig – közel a Zaporozsjei Szicshez – megőrződtek a választás hagyományai. *Dokumenty Bogdana Hmelnyickovo (1648–1657)*. Kijev, 1961. 178–179.

¹⁸ A hetmani és a lengyel–litván kormányzat közötti titkos egyezmény megkötésére 1658-ban került sor Hadjacsban, melynek értelmében a Rzeczpospolita három önálló állam (Lengyel Királyság, Litván és „Rusz” Nagyfejedelemség) föderációjává alakult volna át. A trialista alapokon működő államközösség egyenrangú tagjaként a hetman és a kozák sztarsina jóval kiterjedtebb előjogokat élvezhettek volna, mint az orosz kötelékben. *Akti, otmoszjascsijeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji*. i. m. V. 141–144.

¹⁹ A jobb parti Ukrajnában Petro Dorosenko (1665–1676) szerezte meg a hetmani címet, akinek nem titkolt célja a szuverén ukrán állam megteremtése volt saját fősége alatt. Török–tatár segítséggel először a nyugat-ukrán területeket akarta függetleníteni a lengyel fennhatóság alól, majd a Dnyeper bal partján is megszüntetni az orosz befolyást.

²⁰ Mazepa szemszögéből az orosz uralkodó volt az, aki megszegte a szerződéses elvet 1708-ban a XII. Károly svéd király elleni katonai segítségnyújtás megtagadásával, Péter állampárti szemszögéből nézve pedig a hetman lelken száradt, hogy Oroszországot veszélybe sodorta az „árulásával”.

Megállapítható tehát, hogy az ezredesi címhez többféle módon is hozzá lehetett jutni a 17–18. század fordulójáig: *választás* útján, amely esemény vagy a Hadsereg Rada, vagy a Sztarsina Rada gyűlésein keresztül realizálódott; valamint a hetman vagy – a 18. század elejétől – a cár által történő *kinevezéssel*. Fennállt még egy ritka lehetőség az ezredesi rang elnyerésére: az *örökítés*, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ezredesi méltóság apáról fiúra szállt, feltéve, ha az utód is vállalta az állami katonai szolgálati kötelezettséget. Az örökletes ezredesi rang elterjedését a cári kormányzat is támogatta annak reményében, hogy ezáltal szorosabbra fűzheti a kapcsolatait a kozák tisztkarral, és rajtuk keresztül korlátozhatja a hetmanok hatalmát.²¹ Ezen törekvését Moszkva azáltal is megpróbálta elérni, hogy minden lehetséges eszközzel megakadályozta az ezredesek hetman általi leváltását.

Ez a kérdés legkorábban az 1659. évi Perejaszlavi cikkelyekben²² merült fel, amelyek 7. pontja arról rendelkezett, hogy *a hetman önhatalmúlag nem távolíthatja el hivatalából az ezredeseket*, hanem előzetesen a Hadsereg Rada jóváhagyását kell kérnie. Ugyanakkor ebben a dokumentumban az is megerősítést nyert Moszkva részéről, hogy *a kozákok szabadon választhatják maguk közül az ezredeseket*.²³ Az 1666. évi Konotopi cikkelyek²⁴ alapján a hetmannak már csak a Sztarsina Rada véleményét kellett kikérnie az ezredesek esetleges leváltása ügyében. 1674-ben először rendelkeztek az ezredeseknek a hetman általi kinevezéséről, ugyanakkor nem tettek említést az esetleges leváltásokról.²⁵ Ivan Mazepa hetmansága (1687–1708) idején általános gyakorlattá vált ugyan az ezredesek eltávolítása posztjukról, de ezt már a cár jóváhagyásától tették függővé.²⁶

A Hetmanátushoz tartozó városok és falvak saját önkormányzattal rendelkeztek, a kozák adminisztratív szervezet hatásköre elméletileg nem terjedt ki ezekre a területekre.²⁷ A kozák vezetők azonban túllépve hatáskörüket, gyakran érezték feljogosítva magukat arra, hogy beleszóljanak a polgári igazgatásba is.²⁸ Az ukrán *adminisztrációs szervezetre* tehát *a kettősség volt jellemző: együtt élt a hagyományos helyi önkormányzat és a Bogdan Hmelnickij idején kiformalódó kozák intézményrendszer*. Felépítése alulról felfelé a következőképpen alakult. Legalsó szinten a falu (*szelo*), azaz a paraszti közösség (*hromada*) helyezkedett el választott vezetőjével, a *vojttal* az élen. Ha egy faluban a parasztok és a kozákok együtt éltek, külön közösségi szervezetbe tömörültek. A kozákok vezetője, az *atamán* polgári, katonai és igazságszolgáltatási jogkörrel is rendelkezett. Egy város körül elhelyezkedő több falu alkotta a katonai körzetet, vagyis a *századot*, amelyen belül szintén egymás mellett működött a polgári és kozák közigazgatás. A harmadik szintet a *tartományi adminisztráció* jelentette, amelynek a vezetését az ezredes látta el. Ukrajna irányítását leg-

²¹ Például az Ivan Mazepa keménykezű politikájával szembeszálló és magát a hetmant árulással vádoló Kocsubej bíró kivégzése, illetve Mazepának a svédekhez történő átállása után a bíró utódai következetesen mindig megkapták a Romanov uralkodóktól a poltavai ezredesi rangot.

²² *Iztočnyiki Malorosszijszkoj isztoriji...* I. i. m. 5.

²³ Arkusa (szerk.): *Narisi isztoriji...* i. m. 119.

²⁴ Uo. 8.

²⁵ Uo. 253.

²⁶ Mazepa hetmansága után a kozák tisztkar tagjait kizárólag a moszkvai vezetés válthatta le, az 1730-as évektől pedig az ezredesi rang elveszítette „élethossziglani” jellegét.

²⁷ *Vosszozjegyinyenije Ukraini sz Rosszijej...* i. m. III. 464.

²⁸ 1709 után a kozák sztarsina befolyása annyira megerősödött a városlakók körében, hogy tömegesen kezdték elhagyni a lakóhelyüket és vagy vidéken telepedtek le, vagy beálltak a kozákok közé.

felső szinten a *hetmani kormányzat* látta el a hetmannel, a Hadsereg és a Sztarsina Radával az élen. Az egyértelműen megállapítható, hogy a Hetmanátus irányítása a katonai vezetés, a kozák sztarsina kezében összpontosult. A *Zaporozsjei Had szervezetében* – kihasználva az 1657–1687 közötti „zavaros időszakot”, amikor Ukrajna két, majd három részre szakadt – egyfajta *önállósulási folyamat indult el a középső vezetői rétegen belül*. Az ezredek – esetenként a századosok is – egyre kevésbé tartották magukat a hetmani kormányzattól függőnek és a hatáskörük alá rendelt közigazgatási és katonai egységekben mint szuverén vezetők léptek fel. Ezen törekvések gyakran találkoztak az orosz kormányzat támogatásával, ugyanis *Moszkvának kezdettől fogva érdekében állt a hetmanok hatalmának, illetve jogkörének csökkentése*.

Az orosz közigazgatási rendszer fokozatos kiépülése az Ukrán Hetmanátus területén

A cári vajdák intézménye

Oroszország számára létfontosságúnak tekinthető a vajdák ukrainai telepítése, hiszen rajtuk keresztül Moszkva mintegy előkészítette a talajt a Zaporozsjei Had teljes alávetése számára. A cári vajdák Ukrajnába telepítésének ügye először az 1654. évi Perejaszlavi Radát²⁹ követő orosz–ukrán tárgyalásokon merült fel, ahol a kijevi és a csernyihovi vajda kérdése³⁰ vetődött fel, de a Márciusi cikkelyeket előkészítő egyeztetések során Bogdan Hmelnyickij csak a kijevi hivatalnok kiküldetésébe egyezett bele. A Kijevbe kinevezett vajdák megbízatása arra irányult, hogy Ukrajnában a cári kormányzat érdekeit képviseljék és nem legálisan, de lehetőség szerint kontrollt gyakoroljanak a hetmani kormányzat tevékenysége felett. Az adószedési kötelezettség mellett felügyelték az erődök építését, visszaküldték Oroszországba az Ukrajnába szökött orosz lakosokat. Így *1654-től Kijev lett a cári hatalom bázisa a Hetmanátus területén*, ahonnan a vajdák révén Moszkvában értesülhettek minden fontosabb ukrainai eseményről.

A későbbiekben Moszkva makacsul törekedett a cári vajdák létszámának kibővítésére Ukrajnában. 1657 augusztusában Alekszej Mihajlovics küldöttséget indított a Hetmanátusba azzal a megbízatással, hogy végezzen felmérést az ukrán lakosságnak a kijevi vajdával kapcsolatban kialakított véleményéről.³¹ A cári hivatalnokok és a helyi lakosság közötti viszony kezdettől fogva ellenségesen alakult, ezért a vajdák közül csak kevesen tudták tartósan megvetni a lábukat a Hetmanátusban. Annak ellenére, hogy a „közvéleménykutatás” eredménye egyértelműen negatív jellegű lett, a cári kormányzat megpróbálta rábírní a Sztarsina Radát az újabb vajdák Ukrajnába történő telepítésének szükségességére. Moszkva amellet érvelt, hogy az ukrán területek fokozott védelme érdekében feltétlenül szükség lenne Kijeven kívül más nagyobb városokba is vajdákat és velük együtt cári helyőrségi csapatokat kiküldeni. Ebben a kérdésben azonban – Bogdan Hmelnyickijhez hasonlóan – Ivan Vihovszkij hetman is hajthatatlannak bizonyult: tudatában voltak annak, hogy

²⁹ 1654. január 8-án a Perejaszlavi Radán a hetman azon kérdésére, hogy az ukrán nép – ezen belül is elsősorban a kozákság – kit választ uralkodójának, a török szultánt, a krími kánt, a lengyel királyt vagy az orosz cárt, a jelenlévők az Oroszországhoz történő csatlakozás mellett döntöttek. *Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej...* i. m. III. 3.

³⁰ *Aktí, otnoszjascsijeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji*. i. m. X. 440–475.

³¹ I. B. Rozenfeld: *Priszojegyinyenyije Malorossziji k Rossziji (1654–1793)*. Petrograd, 1911. 101–102.

az orosz hivatalnokok ukrainai jelenléte és számuk növekedése a Hetmanátus autonóm jogait sértené, illetve ásná alá.

Az 1659. évi Perejaszlavi cikkelyekben³² a cári kormányzat részéről ismét napirendre került az ukrán részről többször is vitatott cári vajdák kiküldetésének kérdése a Hetmanátusba. A dokumentum 5. pontja elrendeli, hogy Kijeven kívül öt további ukrán városba, Perejaszlavba, Nyezsinsbe, Csernyihovba, Braclavba és Umanyba is vajdákat telepítsenek „*az ellenségtől való védelem*” ürügyén.³³

Ivan Vihovszkij és Jurij Hmelnyickij átállása lengyel oldalra, a Zaporozsjei Hadon belüli szakadás, illetve az 1659–1663 közötti anarchikus időszak lehetővé tette, hogy orosz részről újravizsgálják az ukrainai vajdák hatáskörének kérdését, lehetőség szerint kiterjesztve tevékenységüket az egész Hetmanátus területére. Az első jelentősebb változás abban nyilvánult meg, hogy *a vajdákat közvetlenül alárendelték az 1663-ban alapított Kisoroszországi Prikáznak* és legfőbb feladatuk arra irányult, hogy megerősítsék Oroszország és Ukrajna egységét, valamint megszervezzék a Zaporozsjei Had védelmét a „közös” ellenségtől. Kibővített hatáskörüknek eleget téve, a vajdák állandó kapcsolatot tartottak fenn a hetmani kormányzattal, az ezred- és század-közigazgatással, valamint a városi vezetéssel.

Az 1665. évi Moszkvai cikkelyek³⁴ 5. pontja értelmében valamennyi nagyobb ukrán városba telepítettek „*cári embereket*”, akik itteni jelenlétének tényét az sem enyhítette, hogy kompetenciájuk a kozák közigazgatásra továbbra sem terjedt ki.

A fenti rendelkezések alapján megállapíthatjuk, hogy *a Zaporozsjei Had számára 1665-re „bezárult a kör”*: a Hetmanátus egész területét elárasztó vajdák tevékenységének köszönhetően az orosz kormányzat mindenhol éreztetni tudta a hatalmát és gyakorlatilag egyre inkább blokkolni tudta a korábban széleskörű önkormányzaton alapuló ukrán, illetve kozák autonómia zavartalan működését. Ukrán részről komoly felzúdulást váltott ki a Hetmanátusba rendelt vajdák és velük együtt az orosz katonák létszámának növekedése. A városokban a cári vajdák, az ezred-közigazgatás és a városi magisztrátusok egymás melletti működése következtében immár „*három hatalom*” jött létre, amelyek érdekeit egyre kevésbé lehetett összeegyeztetni.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a vajdaság intézménye mintegy kibővített formában valójában a Moszkvával jó kapcsolatokat ápoló Metód kijevi érsek tervezete alapján került bevezetésre. Az ukrainai ortodox egyházfő 1665-ben a cárhoz benyújtott memorandumában a Moszkva és Csihirin közötti jó kapcsolatok megerősítése érdekében a vajdai intézmény megreformálását sürgette a következő változtatások révén: a vajdák segítségével szedjék be a Moszkvának fizetendő adókat és azokat maradéktalanul és késedelem nélkül az orosz kincstárba juttassák; növeljék meg a vajdák számát, akik egyrészt kötelesek megvédeni a városlakókat a hetmantól, ugyanakkor a csihirini kormányzattal együtt kollektívan felelősek legyenek az adók Moszkvába juttatásáért.³⁵

A cári hivatalnokok ukrainai tevékenysége – elsősorban egyre erőszakosabb adószedési módszereik – végül a helyi lakosság haragját váltotta ki. Az 1668. évi felkelés³⁶ során az

³² *Akti, omoszjascsijeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji*. i. m. III. 236.

³³ Ez utóbbi megjegyzés azért lehet érdekes, mert ezen polgári hivatalnokok hatásköre hivatalosan a katonai ügyekre nem terjedt ki, így Ukrajna védelme érdekében valójában sokat nem tudtak tenni.

³⁴ *Iisztocsnyiki Malorosszjszkoj isztoriji...* I. i. m. 5–8.

³⁵ Létopisz G. Grabjanki. Kijev, 1854. 190–191.

³⁶ V. P. Sevcsuk – M. G. Taranyenko: *Isztorija ukrajinszkoj derzsavnosztyi*. Kijev, 1999. 122.

ukrán lakosság kiűzte a vajdákat a Hetmanátus területéről, majd az újabb hetmanválasztás során Demjan Monohohresnij – a népharagra hivatkozva – határozott nemtetszését fejezte ki a cári hivatalnokok újbóli betelepítésével kapcsolatban. Ebben a feszült helyzetben a cári kormányzat engedni kényszerült: beleegyezett a vajdák számának csökkentésébe és hatáskörük korlátozásába: az 1668. évi Gluhovi cikkelyek értelmében Kijev mellett csak Perejaszlavban, Nyezsínben és Csernyihovban képviselheték a vajdák Moszkvát a Hetmanátuson belül.³⁷ Ezentúl elsősorban az ukrainai adók begyűjtéséért voltak felelősek, míg közigazgatási jogkörük jelentősen csökkent.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon a Romanovok miért ragaszkodtak olyan kitartóan a vajdák „kisoroszországi”³⁸ telepítéséhez és ukrán részről miért próbálták ezt olyan makacsul megakadályozni. Orosz részről természetesen nem a védelem kérdése számított elsődlegesnek, amire állandóan hivatkoztak, hanem ezen hivatalnokokon keresztül akartak legálisan beavatkozni a Hetmanátus belügyeibe, amely törekvésükhöz jó ürügyet szolgáltattak a hetmanok „árulásai”. A Zaporozsjei Had számára pedig a vajdák számának csökkentése és hatáskörük korlátozása azért bírt döntő jelentőséggel, mert az autonóm jogkörrel rendelkező hetmani kormányzat számára 1663-ig, a Kisoroszországi Prikáz megalapításáig kizárólag a vajdák ukrainai jelenléte és ténykedése szimbolizálta a cár legfelsőbb hatalmát a Hetmanátus felett.

Az „áruló” hetmanok „külön utas” politikájából okulva Moszkva számára egyre nagyobb jelentőséggel bírt az újonnan megválasztandó hetmanok személye, ezért *1668-tól kezdve a vajdák feladatköréhez az is hozzátartozott, hogy kötelező jelleggel részt vegyenek a hetmanválasztó gyűlésen és előzetesen informálódjanak a jelöltek politikai beállítottságával kapcsolatban.* Az 1660-as évektől a vajdák mellé katonai helyőrségeket is telepítettek az egyes ukrainai városokba, úgymond a „katonai védelem” ürügyén, ami katonai jogkörrel is felruházta ezen cári hivatalnokokat. A katonai helyőrségek pontos létszáma először a Moszkvai cikkelyekben lett meghatározva, miszerint a városok nagyságától és stratégiai jelentőségétől függően 2000 és 300 fő között állapították meg az ott állomásozó orosz csapatok létszámát.³⁹ A felsorolásból Kijev emelkedik ki, ahol 5000 fős helyőrség védte és képviselte a fővajda mellett Moszkva érdekeit, valamint az ukrán autonómia nyílt korlátozásaként értelmezhető az a rendelkezés, hogy a cári kormányzat a hetman mellé is rendelt egy 100 fős orosz csapatot.

A moszkvai vezetés – a vajdák elleni ismételt panaszokra és feljelentésekre tekintettel – 1677. évi rendeletében⁴⁰ megtiltotta ezen „cári embereknek” a Zaporozsjei Had önkormányzati jogkörébe történő mindenféle beavatkozást. Ettől kezdve a Kisoroszországi Prikázba a Hetmanátus területéről állandóan delegálhattak 5-6 képviselőt, akik összegyűjtötték és benyújtották a cári hivatalnak a vajdák elleni bejelentéseket.

A fentiek alapján összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy *a kezdetben csak adószedési joggal felruházott, Ukrajnába kirendelt cári vajdák száma és hatásköre az 1660-as évekre jelentősen kibővült, aminek következtében az orosz államszervezet meghatározó részét képező vajdai intézmény szinte egész Ukrajna területét behálózta.* Valójában a vajdák tevő-

³⁷ *Izstocsnjiki Malorosszjszkjoi isztoriji...* I. i. m. 217.

³⁸ A cári kormányzat nem hivatalosan ugyan, de a Hetmanátust „Kisoroszországnak” tekintette, ezzel is jelezve annak alávetett helyzetét.

³⁹ Uo. 10.

⁴⁰ *Akti, otmoszjascsisjeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji.* i. m. XIII. 10.

kenységéhez fűződő eredeti elképzelések orosz részről hosszú ideig nem valósultak meg. A Márciusi cikkelyek rendelkezései szerint ugyanis a hetmanoknak – a vajdák közreműködésével – be kellett volna szolgáltatniuk Moszkvának az ukrán lakosságot terhelő adókat, amiből a cár a Zaporozsjei Had katonai kiadásait fedezte volna, az Ukrajnában állomásozó cári helyőrségeket pedig a hetmani kormánynak kellett volna finanszíroznia, de a Romanovok egyik törekvése sem járt sikerrel I. Péter uralkodásáig. Ettől függetlenül, *jóllehet a vajdák hivatalosan nem avatkozhattak bele a Zaporozsjei Had belügyeibe, tevékenységükkel megerősítették a cári kormányzat pozícióit Ukrajnában és jelenlétükkel eleinte burkolt, majd egyre nyíltabb fenyegetést jelentettek az autonóm jogaihoz következetesen ragaszkodó és önállósodási törekvésekkel fellelő Zaporozsjei Had számára.*

Kisoroszországi Prikáz

1654-től a „kisoroszországi” ügyek a *Külügyi Prikáz* hatáskörébe kerültek, amely intézmény közvetítésével küldte a moszkvai udvar Ukrajnába a küldötteit és a cári rendeleteket, ukrán részről pedig ezen hivatalon keresztül tartották fenn a kapcsolatot Moszkvával. *Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az orosz kormányzat azon eljárással, hogy az általában idegen államokkal történő kapcsolattartást bonyolító hivatalon keresztül érintkezett a Zaporozsjei Haddal, ezáltal valójában mintegy különálló területek tekintette a Hetmanátust.* A Külügyi Prikázon belül fokozatosan kifermálódott egy speciális kancellária, illetve alosztály, amely kizárólag a Zaporozsjei Had ügyeire szakosodott és az alapját képezte egy később létrehozandó különálló hivatal, a Kisoroszországi Prikáz létrehozásának.

Az 1659–1663 közötti „zavaros” időszak azzal a tanulással szolgált Moszkva számára, hogy elodázhatatlanná vált a Romanovok pozícióinak megerősítése a Hetmanátuson belül. Ezen törekvéséhez *a cári kormánynak szüksége volt egy olyan állami intézményre, amely közvetlenül fenntartja az állandó kapcsolatot a moszkvai és a csihirini kormányzat között.* Jóllehet az 1663-ban alapított *Kisoroszországi Prikáz*⁴¹ különálló államhatalmi szervként funkcionált, 1722-ig – a Kisoroszországi Kollégium létrehozásáig – hivatalosan a Külügyi Prikáz részét képezte. Az új hivatal feladatköréhez tartozott a cári és a hetmani kormányzat közötti levélváltás lebonyolítása és a Hetmanátus területére kiküldött vajdák és cári helyőrségek tevékenységének ellenőrzése, illetve koordinálása azt a célt követve, hogy az orosz hivatalnokok a lehető legzökkenőmentesebben működjenek együtt a helyi intézményrendszerrel. Nem hivatalosan ugyan, de *Moszkva a gyakorlatban ezen hivatalt mintegy hídfőállást használta fel a hetmani kormányzat feletti fokozott ellenőrzés megvalósításában.* A hetman és a kozák sztarsina ugyanis kizárólag ezen prikázon keresztül fordulhatott a cári udvarhoz; ez a hivatal adta ki a cár nevében a hetmanválasztásra feljogosító ukázt; az új hetman megválasztása kizárólag a Kisoroszországi Prikáz tudtával és jóváhagyásával mehetett végbe; a hivatalból szigorúan figyelemmel kísérték, hogy a kozák sztarsina jogtalanul ne válthassa le a Zaporozsjei Had legfelsőbb vezetőjét. *A Hadsereg Radán a cár parancsára a Kisoroszországi Prikáz megbízottja nyújtotta át – mintegy az orosz uralkodót képviselve – az újonnan megválasztott kozák vezetőnek a hetmani jelvényeket.* Szoros kapcsolat alakult ki a Sztarsina Rada „felsőházát” alkotó magas rangú katonai

⁴¹ Sz. Bogojavlenszkij: *Prikaznije szudji XVII veka.* Moszkva, 1946. 48.

tisztviselők és a Kisoroszországi Prikáz között. A hetmanok korlátlan hatalomra törő törekvései arra készítették a Zaporozsjei Had vezetőségét, hogy egyre barátságosabb és közvetlenebb kapcsolatot építsenek ki a moszkvai kormányzattal és a prikáz mellett a Romanovok támogatásával kontrollt gyakoroljanak a Hetmanátus legfőbb vezetője felett.

*Az 1663–1722 között működő Kisoroszországi Prikáz legfőbb küldetése egyértelműen arra irányult, hogy támogassa a Hetmanátust az ukrán területek – beleértve a Zaporozsjei Szicsset is – egyesítésében és cári fennhatóság alá vonásában, egyúttal előkészítse Ukrajna fokozatos ütemű integrációját az orosz államba oly módon, hogy összhangba hozza és koordinálja az ukrainai intézményrendszer együttműködését a cári bürokráciával.*⁴² 1722-es fennállásáig a Kisoroszországi Prikáz meghatározó szerepet játszott az ukrainai cári centralizációs törekvések elősegítésében és ebben a minőségében egyúttal akadályozta a Zaporozsjei Had önállósodási törekvéseit.

Kisoroszországi Kollégium

A cári kormányzat tudatában volt annak, hogy Ukrajna mennyire érzékeny és sebezhető pontja az orosz államnak, ezért Ivan Mazepa „árulása” után elérkezettnek látta az időt az ukrán autonómia maradványainak teljes felszámolásához.⁴³ 1708 végén a Gluhovba összehívott Hadsereg Rada a svéd király oldalára állt Mazepa helyére Ivan Szkoropadskijt (1708–1722) ültette a hetmani székbe, akit valójában I. Péter nevezett ki, megsérte ezáltal a Zaporozsjei Had sarkalatos privilégiumát, a szabad hetmanválasztás jogát. Az orosz uralkodó intézkedései következtében a Zaporozsjei Had önkormányzati joga romokban hevert, I. Péter az ellenőrzése alá vonta a teljes ukrainai közigazgatási rendszert, így Kelet-Ukrajna lakosságának betagozódása az orosz társadalmi és adminisztrációs struktúrába az 1710-es évektől jelentősen felgyorsult. 1722-ben a Hetmanátust érintő ügyeket a Külügyi Kollégium hatásköre alól az Orosz Birodalom legfelsőbb belügyi szerve, a Szenátus irányítása alá rendelte arra hivatkozva, hogy a bal parti Ukrajna csupán alávetett tartománya Oroszországnak, nem pedig megkülönböztetett jogokkal rendelkező terület. Majd ugyanebben az évben I. Péter cár kiadta rendeletét⁴⁴ az 1. *Kisoroszországi Kollégium* (1722–1727) felállításáról, amely intézmény teljes körű ellenőrzési jogot kapott a hetmani kormányzat tevékenysége felett.⁴⁵ I. Pétert hármas cél vezérelte: *tovább korlátozni az ukrán önkormányzatot, megakadályozni a hetman és a kozák sztarsina megerősödését, kiterjeszteni az általános adóztatást valamennyi ukrán társadalmi rétegre.*⁴⁶

I. Péter halála után azonban Kelet-Ukrajna szerves beolvasztásának folyamata az Orosz Birodalomba átmenetileg lelassult, mert egyrészt Péter utódai nem központosítottak olyan elszántan, mint a reformer cár, másrészt a szentpétervári kormányzat az egyre gyakoribbá váló háborús időszakokban még mindig rászorult a kozákok fegyveres erejére.

⁴² K. A. Szofronyenko: *Malorosszjszkij prikáz Russzkovo goszudarsztva vtoroj polovini XVII veka i nacsala XVIII veka*. Moszkva, 1957. 177.

⁴³ Serhii Plokhly: *Ukraine and Russia. Representations of the Past*. Toronto, 2008. 66.

⁴⁴ N. A. Voszkreszenszkij (szerk.): *Zakonodatelnije akti Petra I.: Szbornyik dokumentov*. Moszkva – Leningrad, 1945. 251.

⁴⁵ Rozenfeld: *Priszozjegyinyenije Malorossziji k Rossziji...* i. m. 125.

⁴⁶ Paul Robert Magocsi: *A History of Ukraine. The Land and its Peoples*. University of Toronto Press, Toronto, 2010. 287.

I. Katalin (1725–1727) létrehozta a *Legfelsőbb Titkos Tanácsot*, amely hatásköre alá rendelte a kisorosz ügyeket is. Egy újabb török háborútól fenyegetve az orosz vezető körök végül kénytelenek bizonyultak engedményeket tenni a Zaporozsjei Hadnak. A birtokai révén Ukrajnában is érdekelt cári tanácsadó, Alekszandr Mensikov közbenjárására *I. Katalin 1727-ben felfüggesztette a Kisorozsországi Kollégium működését és a Hetmanátus érintő ügyek visszakerültek a Külügyi Kollégium hatáskörébe*. Látszólag tehát minden visszatért a Péter előtti status quo-hoz, hiszen a fenti intézkedések jelképesen azt jelentették, hogy a Romanovok – kénytelen-kelletlen – újra elismerték a Zaporozsjei Had megkülönböztetett státuszát az Orosz Birodalmon belül. Ki kell ugyanakkor azt is emelni, hogy valószínűleg 1724–1727 között a *hetmani tisztség nem lett betöltve*.

I. Katalin halálát követően II. Péter (1727–1730) került az orosz trónra, aki ismét *engedélyezte a kozákok számára, hogy hetmant válasszanak* Daniel Aposztol (1727–1734) személyében, de az ő halála után Anna cárnő (1734–1740) kormányzata elérkezettnek látta az időt, hogy folytassa I. Péter centralizációs politikáját Ukrajnában, ami egyértelműen a Hetmanátus megszüntetésére irányult. Az orosz uralkodónak *nem engedélyezte a hetmanválasztást*, hanem a Zaporozsjei Had kormányzását három orosz és három ukrán hivatalnokot magába foglaló ún. „*Hetmani vezetés kormányzata*”⁴⁷ elnevezésű testületre bízta, miközben ismét szünetelt a hetmani hivatal 1734–1750 között. A Zaporozsjei Had következő és egyben utolsó hetmanja Kirill Razumovszkij (1750–1764) lett, akit Erzsébet cárnő utasítására 1750 márciusában Gluhovban hetmanná „választottak” és a kormányzása alatt a *Hetmanátus ideiglenes újjáélesztésével úgy tűnt, hogy elérkezett a kedvező alkalom a megnyirbált ukrán autonómia helyreállítására*. 1763 szeptemberében Razumovszkij Gluhovba Hadsereg Radát hívott össze, amely gyűlés a II. Katalinhoz benyújtott kérvényben⁴⁸ azt indítványozta, hogy a cárnő újítsa fel azt a korábbi szokást, miszerint a Romanov uralkodók minden új hetman választásakor megerősítik az 1654-es perejaszlavi egyezményt és egyben biztosítékot kértek az azonnali hetmanválasztás engedélyezésére Razumovszkij esetleges halála esetén, valamint Razumovszkij felvetette az *örökletes hetmanátus* bevezetésének a lehetőségét is.⁴⁹ A hetman dinasztiaalapítási kísérletét azonban mind a kozák sztarsina, mind a cári kormányzat kategorikusan elutasította. A gluhovi eseményekről értesülve II. Katalin 1764 januárjában magához kérte a hetmant a cári udvarba, ahol a cárnő a személyes audiencián Razumovszkijt lemondatta a hetmani címéről.

A Hetmanátus likvidálása

1764. november 10-én II. Katalin több dekrétumot adott ki:⁵⁰ az elsőtben *elrendelte a hetman megfosztását a hivatalától*, a második dekrétum *kimondta a Hetmanátus megszüntetését és a bal parti Ukrajna területén az orosz közigazgatási rendszer bevezetését*, majd az orosz fennhatóság alatt álló ukrán területek élére kormányzót nevezett ki Pjotr Rumjancev

⁴⁷ Orest Subtelny: *Ukraine. A History*. University of Toronto Press, Toronto, 2000. 168–169.

⁴⁸ Proscsenyije malorosszijszkovo sljahetsztva i sztarsin, vmesztye sz getmanom, o vossztanovlenyiji raznih sztarrinnih prav Malorossziji, podannoje Jekatyerine vtoroj v 1764 godu. In: *Kijevszkaja Sztarina*, No. 6. 1883. 317–345.

⁴⁹ O. I. Putro: Getman Ukrajini Kirillo-Rozumovszkij. In: *Ukrajinszkij Isztoricsnij Zsurnal*, 2002. 5. sz. 105–118.

⁵⁰ Z. E. Kohut: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy (1760-1830)*. London, 1988. 102.

személyében,⁵¹ akinek *elsődleges feladatául Ukrajnának az Orosz Birodalomba történő fokozatos ütemű beolvasztását tűzte ki a cári kormányzat.*⁵²

A Hetmanátus intézményrendszerének felszámolása és Kelet-Ukrajna beolvasztása az Orosz Birodalomba két fázisban ment végbe. Az 1764–1783 közötti periódusban fennmaradt ugyan az ukrajnai közigazgatási szervezet, de – autonómiájától megfosztva – teljesen a birodalmi kormányzatnak lett alárendelve. Ezt követően az 1783–1835 közötti időszakban, az 1775. évi orosz kormányzósági reformnak Ukrajnára történő kiterjesztése következtében ment végbe az egykori Hetmanátus teljes integrálása az Orosz Birodalom kereteibe.

Jelentős változások mentek végbe az ukrajnai közigazgatási rendszerben, ugyanis a Hetmanátus megszüntetése után a bal parti ukrán területek az újonnan felállított *Új Kisoroszországi Kollégium* (1764–1786)⁵³ fennhatósága alá kerültek Rumjancevvel az élen. 1764 után a kozák ezredek közvetlenül a Kisoroszországi Kollégium hatáskörébe kerültek és az ezredeseket Szentpétervárról nevezték ki. 1779-ben az új adminisztratív rendszer sikeres oroszországi kipróbálását követően II. Katalin elrendelte, hogy készítsék elő annak bevezetését az egykori Hetmanátus területén is. A közigazgatási reform életbe léptetésével párhuzamosan leépítették a katonai alapon szerveződő, ezredekre és századokra tagolódo ukrán adminisztrációt, eltörölték továbbá az ukrán kincstárat is, a kozákokat az alsóbbrendű bíróságok hatásköre alá rendelték, eltörölték az ukrán városok jogait, az egykori Hetmanátus területén minden földet állami tulajdonnak nyilvánítottak. A Kisoroszországi Kollégium mint legfelsőbb fellebbezési fórum még egy ideig működött a kormányzóságban és ítéleteit csak a Szenátus vétózhatta meg, de 1786-ban végleg felfüggesztették a működését el nem végzett ügyhátraléakai miatt. Az új tartományi közigazgatás kombinálta a kormányzó személyes hatalmát a bürokratikus rendszerrel: az abszolút monarchia helyi képviselőjeként Kisoroszország kormányzója közvetlen kapcsolatban állt II. Katalinnal és közvetett viszonyban a Szenátussal és más orosz intézményekkel; vissza tudta vonni a helyi közigazgatás bármely döntését és kiadhatott kötelező érvényű utasításokat minden hivatalnak.

A Hetmanátus intézményeinek eltörlését és a birodalmi adminisztráció bevezetését az *ukrán elit és az orosz társadalmi struktúra fokozatos összeolvadása* kísérte.⁵⁴ 1781-ben a kozák sztarsina még helytelenítette a reformokat, de II. Katalin 1785-ös *Nemesi Adománylevele* következtében lényegesen megváltozott a helyzet: az ukrán vezető rétegek nemesi címet és testületi önkormányzatot kaptak.⁵⁵ Ezentúl az *ukrán nemesség* mindent elkövetett, hogy betagozódjon az orosz birodalmi elitbe, ezért többségük Szentpétervárra költözött.⁵⁶ Igazi sikerüket végül az 1835-ös *cári rendelet* jelentette, amelyben a *Romanovok minden*

⁵¹ G. A. Makszimovics: *Gyejatjelnoszty Rumjanceva Zadunajszkovo po upravlenyiji Malorosszijej*. Nyizsin, 1913. 25.

⁵² Magocsi: *A History of Ukraine...* i. m. 275.

⁵³ Centralnij gozsudarsztvennij isztoricsezskij arhiv Ukraini. fond. 54. Vtoraja Malorosszizskaja Kollegija Kol. gyel. 17978, 1764-1786 gg.

⁵⁴ Z. E. Kohut: *Ukrajinszka elita u XVIII. szt. ta jiji integracija v roszijszke dvorjansztvo*. In: *Korinnja identsznosztvi: Sztudiji z rannomodernoji ta modernoji isztoriji Ukrajini*. Kijev, 2004. 47.

⁵⁵ Robert E. Jones: *The Emancipation of the Russian Nobility (1762-1785)*. Princeton University Press, Princeton, 1973. 272–299.

⁵⁶ Egy 1795-ös felmérés alapján az ukrajnai orosz kormányzó, Krescsetnyikov szerint a volt Hetmanátus területén 12 597 személy számított „kétséget kizáróan nemesnek”. Ezenkívül még megközelítőleg ugyanannyi nemes volt azokkal a perekkel elfoglalva, hogy elismerjék nemesi jogukat.

katonai és polgári ukrán rangot elismertek automatikusan és örökletesen orosz birodalmi nemesi rangként.

Összegzés

Az orosz cár, Alekszej Mihajlovics, miután „hatalmas uralkodói keze”⁵⁷ alá vette az ukrán területeket, gyakorlatilag egyáltalán nem szólt bele a Hetmanátus szervezeti felépítésébe. Ennek elsődleges oka abban keresendő, hogy az Ukrajna birtoklásáért 1654-ben ki-robbant orosz–lengyel háború idején Moszkva nem akarta kiélezni a viszonyt a hetmani kormányzattal, ezért a fokozatosság elvét követve törekedett az autonóm ukrán intézményrendszer leépítésére. Jóllehet az orosz udvar elismerte és tolerálta a Hetmanátus önkormányzati jogát, minden lehetőséget felhasznált az ukrán autonómia legális korlátozására. Moszkva ez irányú törekvéseihez kiváló lehetőséget nyújtott a vajdák Ukrajnába telepítése és a Kisoroszországi Prikáz létrehozása, amely cári reformok – figyelembe véve a két intézmény kiterjedt hatáskörét – nyílt hadüzenetet jelentettek a Zaporozsjei Had megkülönböztetett jogai és privilégiumai ellen.

A hetmani kormányzat számára 1663-ig, a Kisoroszországi Prikáz megalapításáig kizárólag a vajdák ukrainai jelenléte és ténykedése szimbolizálta a cár legfelsőbb hatalmát a Hetmanátus felett, majd ezen cári hivatalnokokat közvetlenül alárendelték az 1663-ban alapított Kisoroszországi Prikáznak, így ettől kezdve az orosz államapparátus szerves részét képezték a vajdák a Hetmanátusban. A Kisoroszországi Prikáz – rendkívül kiterjedt jogkörének köszönhetően – teljes kontrollt tudott megvalósítani a hetmani kormányzat tevékenysége felett, szinte teljesen behatárolva annak nem csak külpolitikai, hanem belpolitikai mozgásterét.

A 17–18. század fordulójától kezdve a hetmani kormányzat kompetenciája – s ezáltal az ukrán–kozák autonómia – látványosan szűkülni kezdett. A 17. század közepétől egyre gyakrabban érvényesült ugyan a katonai rangok betöltése a hetman általi kinevezés útján, de a század végétől – az ukrán autonómia szűkítésére irányuló törekvés részeként – bekerült a gyakorlatba az ezredesek és „segítőtársainak” Moszkvából való kinevezése,⁵⁸ ami nem csak a kozákok önkormányzati jogát sértette, hanem fokozatosan orosz származású hivatalnokokkal töltötték fel a hetmani kormányzat tisztii állományát. Ezen utóbbi cári kezdeményezés eredményeképpen az 1730-as évekre az ukrainai intézményrendszer szinte teljes egészében az orosz kormányzat ellenőrzése alá került. A cári vezetés névlegesen nem szüntette meg ugyan Ukrajnában a demokratikus választás elvét, csak éppen minden lehetséges eszközzel akadályozni próbálta annak gyakorlását.⁵⁹

A 17. század közepétől kezdve tehát nem csak a cári centralizációs politika hatására veszítettek erejükből a választás elvén alapuló kozák tradíciók, hanem egyre gyakrabban maguk a hetmanok is alkalmazták a kinevezés formáját a tisztikar feltöltésében. Vagyis a hagyományos kozák önkormányzat szűkítése egyszerre két irányból indult el: Moszkvából

⁵⁷ *Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej...* i. m. III. 406–414.

⁵⁸ Arkusa (szerk.): *Nariszi isztoriji...* i. m. 96.

⁵⁹ A 18. században Oroszország egyre növelte a befolyását az ukrainai kormányzat felett: a Hetmanátus területén orosz bürokratikus eljárásokat vezettek be, a helyi kozák közigazgatási szerveket ezred-kancelláriák váltották fel, amelyeket a Kisoroszországi Kollégiumon keresztül Moszkvából, majd Szentpétervárról irányították.

és a hetmani rezidenciából. Azon ellentmondásos helyzet állt elő, hogy miközben a hetmanok oly módon törekedtek hatalmuk megerősítésére, hogy mindeközben megsértették a kozák hagyományokat, ezzel egyúttal a növekvő hatalmukra féltékeny sztarsinát a cári kormányzat felé közelítették. A hetman és egyes ezredek közötti feszült viszonyt kihasználva az orosz kormányzat nem egyszer az utóbbiakat támogatva tett kísérletet a hetman hatalmának korlátozására.⁶⁰ Moszkva egyelőre a be nem avatkozás politikáját választotta a hetmanok és a sztarsina közötti, egyre feszültebbé váló kapcsolatokba, az orosz kormányzat számára ugyanis valójában mindegy volt, hogy melyik fél gyengüljön meg a másik rovására, hiszen mindkét lehetőség a cár pozícióit erősíthette Ukrajnában.

A Hetmanátus 1764. évi megszüntetését követően a közigazgatási rendszert az 1770-es évektől kezdték kiépíteni Ukrajnában, de az csak az 1830-as évekre érte el végleges formáját. A bal parti Ukrajnából, ahol a kozák tradíciók a legerősebbek voltak, a csernyihovi, poltavai és harkovi provinciákat alakították ki, amelyek később a kisoroszországi kormányzásban olvadtak össze. A jobb parti ukrán régióban, amelyet a Romanovok csak részben szereztek meg és ahol a lengyel nemesek még mindig gazdasági függésben tartották az ukrán parasztjaikat, a városokat pedig egyre nagyobb számban népesítették be idegen – elsősorban orosz és zsidó – etnikumok, a kijevi, podóliai és volhíniai provinciát hozták létre. Az újonnan megszerzett déli területeken – a zaporozsjei kozákok és a krími tatárok egykori szállásterületein – a jekatyerinoszlávi, herszoni és tavrijai tartományok formálódtak ki.

⁶⁰ Példaként Ivan Vihovszkij hetmannak és a poltavai ezredesnek, Martin Puskarnak a feszült viszonyt lehetne megemlíteni.

PALOTÁS ZSOLT

Dokumentumok az Amerikai Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzáság korai kapcsolatainak történetéből, 1796–1824 Forrásközlés*

III. Muhammad szultán (1757–1790) és állama, a Marokkói Szultánság volt az első nem európai uralkodó és állam, mely szerződést kötött az Amerikai Egyesült Államokkal 1786. június 28-án.¹ Ezt a megegyezést követték a többi Barbár Állammal, azaz az Algíri, a Tuniszi és a Tripoliszi Kormányzásággal kötött szerződések, melyek az Oszmán Birodalom adófizető/vazallus tartományai voltak.² Az Egyesült Államok először 1795-ben Algírral,

* A forrásközlés az Új Nemzeti Kiválóság Program 2017/2018. évi „Nemzeti Felsőoktatási Kiválóság Ösztöndíj – Felsőoktatási Fiatal Oktatói, Kutatói Ösztöndíj”, UNKP-17-4 keretében és az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával valósult meg.

* Jelen forrásközlés az Új Nemzeti Kiválóság Program 2017/2018-as évi „Nemzeti Felsőoktatási Kiválóság Ösztöndíj – Felsőoktatási Fiatal Oktatói, Kutatói Ösztöndíj”, UNKP-17-4 keretében és az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával valósult meg.

¹ Ulane Bonnel: Les Etats-Unis et les Etats Barbaresques: diplomatie, commerce et course en Méditerranée, fin XVIIIe – début XIXe siècle. In: Christiane Villain-Gandossi – Louis Durteste – Salvino Busuttill (szerk.): *Méditerranée, mer ouverte. Actes du colloque de Marseille (21-23 septembre 1995)*. 2. k. International Foundation, Malte, 1997. 518.; Ray Watkins Irwin: *The Diplomatic Relations of the United States with the Barbary Powers, 1776–1816*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1931. 32–33.; Luella, J. Hall: *The United States and Morocco, 1776–1956*. Scarecrow Press, Metuchen, 1971. 45–55.; Priscilla H. Roberts – James N. Tull: Moroccan Sultan Sidi Muhammad Ibn Abdallah's Diplomatic Initiatives toward the United States, 1777–1786. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 143. évf., 2. sz. (1999. június) 233–265. A szerződés teljes szövegét ld. Richard Peters (szerk.): *The Public Statutes at Large of the United States of America, from the Organization of Government in 1789 to March 3, 1845*. 8 vols., Charles C. Little and James Brown, Boston, 1845., 1846., 1848. 8: 100–105.; Worthington C. Ford (szerk.): *Journals of the Continental Congress, 1774–1789*. 34 vols., Government Printing Office, Washington, 1904–1937. 32: 357–364.

² A régebbi szakirodalomban általában az ún. vazallus állam (*vassal state*) megjelölés olvasható, melyet a közelmúlt kutatásai egyre inkább az adófizető (*tributary state*) terminussal váltottak fel. Mindkét fogalom lényegében azt jelenti, hogy ameddig az adott terület rendszeresen fizette az adót a szultánoknak, addig azoktól védelmet kaptak, és belső függetlenséget élveztek. Taoufik Bachrouch az oszmán Magreb-államok, így például Tunézia esetében az *eyalet mumtaze*, vagyis a kiváltságos tartomány elnevezést tartotta helyes terminológiának. Kármán Gábor – Lovro Kunčević (szerk.): *The*

majd ezt követően 1796-ban Tripolival és végül 1797-ben Tunisszal kötött békeszerződést.³ Az egyezmények egyik eredményeképpen az Egyesült Államok a *konzuli szolgálat* keretei között több konzult, *chargé d'affaires*-t, azaz ügyvivőt és állami megbízottat is kinevezett a Magrebbre, akik diplomáciai tapasztalatot szereztek ott.⁴ A 18. század végén megkötött kontraktusokat további öt – Tripoli (1805), Algír (1815, 1816), Tunisz (1824) és Marokkó (1836) – követte egészen 1836-ig.

Jelen forrásközlés célja, hogy az Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzóság között 1797/1799-ben és 1824-ben megkötött szerződéseket, illetve a két állam közötti korai kapcsolat tekintetében meghatározó dokumentumokat elérhetővé tegye magyar nyelven. A közölt források mind kéziratban, mind nyomtatott formában rendelkezésünkre állnak. A korai tunéziai–amerikai kapcsolatok kéziratoss forrásaihoz a tunéziai Nemzeti Levéltárban, az *Archives Nationales de Tunisie*-ben is hozzájuthatunk. Itt található az 1797/1799-es tunéziai–amerikai békeszerződés francia nyelvű változata és az 1824-es konvenció egyik angol nyelvű példánya is. Ezen szerződések másolatban maradtak fenn, az előbbi dokumentum eredeti, oszmán-török példánya az Egyesült Államok Külügyminisztériumának levéltárában található, míg az utóbbi eredeti példánya nem maradt fenn. A tunéziai levéltár az évek során több kiadványában is elérhetővé tette állományának anyagát. 2011-ben jelent meg például a *Cahiers des Archives* című forráskiadvány Mehdi Jerad, a Szúszai Egyetem (Université de Sousse) adjunktusának szerkesztésében, mely az 1626 és az 1955 közötti időszak államközi szerződéseit közölte.⁵

Az Egyesült Államokban évtizedekre visszamenő hagyománya van az állami dokumentumok nyomtatásban történő megjelentetésének. A Richard Peters szerkesztésében megjelent nyolckötetes *The Public Statutes of Large* tartalmazza többek között az Egyesült Államokban kiadott összes törvényt és rendeletet az 1789 és 1845 közötti időszakból. A nyolcadik kötetben található a különböző nemzetekkel, így a Tuniszi Kormányzósággal

European tributary states of the Ottoman Empire in the sixteenth and seventeenth centuries. Brill, Leiden – Boston, 2013.; Taoufik Bachrouh: *Fondements de l'autonomie de la Régence de Tunis au XVIIe siècle.* *Revue tunisienne de sciences sociales*, 40/43. évf. (1975) 173.

³ Irwin: *The Diplomatic Relations of the United States...* i. m. 69–91.; Ali Tablit: *U.S. Maghreb Relations (1776–1800).* *Revue d'histoire maghrébine*, 89/90. évf. (1998) 150.; Peters (szerk.): *The Public Statutes at Large...* i. m. 8: 133–137., 154–156., 157–161.

⁴ Az Egyesült Államok konzuli szolgálatához ld. William Barnes – John Heath Morgan: *The Foreign Service of the United States. Origins, Development, and Functions.* Historical Office, Bureau of Public Affairs, Department of State, Washington, 1961. 3–65.; Walter Burges Smith: *America's Diplomats and Consuls of 1776–1865. A Geographic and Biographic Directory of the Foreign Service from the Declaration of Independence to the End of the Civil War.* Foreign Service Institute, U.S. Department of State, Washington, 1986.; Wilbur J. Carr: *The American Consular Service.* *The American Journal of International Law*, 1. évf., 4. sz. (1907. október) 891–913.; Emory R. Johnson: *The Early History of the United States Consular Service, 1776–1792.* *Political Science Quarterly*, 13. évf., 1. sz. (1898. március) 19–40.

⁵ Mehdi Jerad (szerk.): *Cahiers des Archives. Traités et accords conclus entre la Tunisie et les puissances occidentales (1626–1955).* Archives Nationales de Tunisie, Tunis, 2011. A tuniszi intézmény másik forráskiadványa 2014-ben jelent meg *Archives et Histoire* címmel. *Archives-Histoire No. 1.* „Sources – Preuves – Souveraineté”. *Publication annuelle des Archives Nationales de Tunisie.* Les Archives Nationales de Tunisie, Tunis, 2014.

kötött szerződések angol nyelvű változatai.⁶ Emellett a Hunter Miller által kiadott szerződésgyűjtemény emelhető ki, mely a forrásközlés mellett hasznos információkkal szolgál – a dokumentum nyelve, elfogadás, kihirdetés stb. – nem csak a Barbár Államokkal, hanem egyéb államokkal 1776–1863-ban kötött szerződésekről is.⁷

Az *American State Papers* kiadványsorozat is jelentős az amerikai állami dokumentumok publikálásával kapcsolatban. A dokumentumok különböző kategóriák szerint vannak csoportosítva a kiadványokban, mint például pénzügyek (*Finance*), indián ügyek (*Indian Affairs*), haditengerészeti ügyek (*Naval Affairs*) stb. Az államközi kapcsolatok dokumentumai az első kategóriában, azaz a *Foreign Relations*-ben vannak összegyűjtve. Ezen sorozat második (1797–1807), illetve ötödik (1818–1826) kötetében található a tunéziai–amerikai kapcsolatok forrásainak nagy része.⁸ További forráscsoportot jelentenek az Egyesült Államok flottájával, annak katonai aktivitásával és a flotta tisztjeinek diplomáciai tevékenységével kapcsolatos kiadványok. A Tripoli elleni amerikai háború, valamint a korai tunéziai–amerikai kapcsolatok tanulmányozásához tartalmaz forrásokat a Dudley W. Knox által szerkesztett *Naval Documents Related to the United States Wars* című hatkötetes forrásgyűjtemény.⁹

Végül kiemelendő az amerikai Yale Egyetem jogi karának könyvtára, a *Lillian Goldman Law Library* is. Kezdeményezésének köszönhetően („*Avalon project*”) több jogi, történelmi és diplomáciai vonatkozású dokumentum is elérhetővé vált az interneten az egyetemi hallgatók és a kutatók számára. A 18. századra vonatkozó állomány tartalmazza az Egyesült Államok és a Barbár Államok között megkötött szerződések szövegeit az 1786-tól 1836-ig terjedő időszakból.¹⁰

Az Egyesült Államok és a Magreb a 18. század végén

A Kongresszus 1781 januárjában nevezte ki Thomas Barclayt (1728–1793), Franciaországban tartózkodó philadelphiai kereskedőt az Egyesült Államok első európai konzuljává. Barclay volt szintén az a diplomáciai megbízott, aki tárgyalta a marokkói vezetőkkel a fentebb említett béke- és kereskedelmi szerződés megkötésével kapcsolatban 1786-ban. Barclay nagy tapasztalatra tett szert a tárgyalás során, aminek köszönhetően a Kongresszus megbízta, hogy tárgyaljon a többi Magreb-állammal is. Az amerikai diplomata-kereskedő

⁶ Peters (szerk.): *The Public Statutes at Large*... i. m.

⁷ Hunter Miller (szerk.): *Treaties and Other International Acts of the United States of America, 1776–1863*. 8 vols., Government Printing Office, Washington, 1931–1948.

⁸ Walter Lowrie – Matthew St. Clair Clarke (szerk.): *American State Papers, Class I: Documents, Legislative and Executive, of the Congress of the United States. Foreign Relations, 1789–1828*. 6 vols., Gales and Seaton, Washington, 1833–1859.; Walter Lowrie – Walter S. Franklin (szerk.): *American State Papers, Class VI: Documents, Legislative and Executive, of the Congress of the United States. Naval Affairs, 1794–1836*. 4 vols., Gales and Seaton, Washington, 1834–1861.

⁹ Dudley W. Knox (szerk.): *Naval Documents Related to the United States Wars with the Barbary Powers*. 6 vols., Government Printing Office, Washington, 1939–1944.

¹⁰ http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/barmenu.asp, letöltés: 2013 decembere.

azonban, mielőtt meg tudta volna kezdeni küldetését az Algíri Kormányzóságban, 1793-ban Portugáliában elhunyt.¹¹

A marokkói–amerikai szerződés rendkívül kedvező volt az Egyesült Államok számára, mivel a felek úgy kötötték meg, hogy Marokkó a békéért nem követelt éves adót az amerikaiaktól.¹² Emellett a szerződés részletesen szabályozta az amerikai konzulok feladatait és jogait a muszlim államban.

„Az Amerikai Egyesült Államok konzuljai úgy tartózkodhassanak az uralmunk alatt álló bármilyen tengeri kikötőben, ahogyan azt jónak gondolják. És [a helyiek] tartásuk tiszteletben őket, és azok élvezzék mindazon kiváltságokat, mint bármilyen másik állam konzuljai élveznek [...]”¹³

Az amerikai politikusok alapjában véve bizakodók voltak a többi muszlim állammal való tárgyalások eredményeit illetően. Például a Kongresszus csupán 80 ezer dollárt szavazott meg a tárgyalások lefolytatására és a béke megkötésére Algírral, Tunisszal és Tripolival. 1787. május 23-án John Adams későbbi amerikai elnök (1797–1801) is nagy optimizmusnak adott hangot ebben a kérdésben John Jaynek (1745–1829) írt levelében. Adams szerint ugyanis

„ha nem tévedek, [Barclay] felhívta rá a figyelmem, hogy körülbelül ötezer font sterling, amely összeg jóval több, mint nyolcvanezer dollár negyed része, és amelyet a Kongresszus előirányozott, elegendő a négy hatalommal való szerződésekhez [megkötésére], habár mindig várható volt, hogy az algíri költségesebb lesz, mint az összes többi háromé együtt”.¹⁴

1795-ben a Kongresszus végül David Humphreys-t (1755–1818), aki ekkor az Egyesült Államok Portugáliába küldött megbízottja volt, bízta meg, hogy irányítsa az észak-afrikai muszlim államokkal folytatott tárgyalásokat és nevezze ki a szükséges személyeket, akik megkötik majd a szerződéseket. Humphreys igen komoly diplomáciai, sőt katonai gyakorlattal is rendelkezett, s később is a kormányzat bizalmát élvezte. 1796 és 1801 között meghatalmazott miniszter volt Spanyolországban, majd az 1812-es brit–amerikai háborúban önkéntes ezredet vezetett.¹⁵

¹¹ Debra J. Allen: *Historical Dictionary of U.S. Diplomacy from the Revolution to Secession*. Scarecrow Press, Lanham, 2012. 37.

¹² L. Carl Brown: The United States and the Maghrib. *Middle East Journal*, 30. évf., 3. sz. (1976. nyár) 277.

¹³ Peters (szerk.): *The Public Statutes at Large...* i. m. 8: 103.

¹⁴ John Adams levele John Jaynek, 1787. május 23. Francis Wharton (szerk.): *Revolutionary Diplomatic Correspondence of the United States*. 6 vols., Government Printing Office, Washington, 1889. 6: 253. Az algíri béke költségeit illetően hasonló állásponton volt Abdurrahám tripoliszi nagykövet is. Adams levele Jaynek, 1786. február 22. Uo. 4: 497. A Kongresszus 1785. február 14-én szavazta meg a 80 ezer dollár összeget. Ford (szerk.): *Journals of the Continental Congress...* i. m. 28: 65–66.

¹⁵ Allen: *Historical Dictionary of U.S. Diplomacy...* i. m. 131.

Az amerikaiak optimista várakozása hamar szertefoszlott, amikor kiderült, hogy az oszmán kormányzóságokkal kötött szerződések költségesebbek lesznek, mint ahogy azt gondolták.¹⁶ A marokkói–amerikai szerződéssel ellentétben ugyanis az amerikai diplomatáknak, Joël Barlow-nak (1754–1812) és ifj. Joseph Donaldsonnak (1744 körül–?) 1795-ben bele kellett egyezniük abba, hogy az Egyesült Államok az Algíri Kormányzóságnak 642 500 dollár értékben váltságdíjat, ajándékokat és egyéb összegeket fizessen a békéért. Emellett a megbízottak azt is elfogadták, hogy az Egyesült Államok 21 600 dollár éves adót fizet különféle tengerészeti eszközökben a kormányzóságnak. A Tripoliszi és a Tuniszi Kormányzósággal kötött szerződések külön-külön 56 ezer és 107 ezer dollárba kerültek, azonban a szerződésekben nem volt utalás semmilyen éves adó fizetésére.¹⁷

Az Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzóság az 1790-es években

Az Oszmán Birodalom észak-afrikai tartományai közül mind gazdasági, mind politikai tekintetben a legstabilabb államnak a Tuniszi Kormányzóság tekinthető a 18–19. században, mely II. Hammúda pasa bej uralkodása alatt (1782–1814) virágkorát élte.¹⁸ A bej uralkodása alatt élénk diplomáciai, kereskedelmi és katonai kapcsolatban állt nem csak a muszlim, de a keresztény államokkal, így az Amerikai Egyesült Államokkal is. Tunézia először 1795-ben került kapcsolatba az 1783-ban függetlenné váló országgal.

A fentebb említett Donaldson volt az a személy, akit azzal a feladattal bízott meg Humphreys, hogy tárgyaljon a Tuniszi Kormányzóság vezetőivel egy szerződésről. Donaldson már 1795 novemberében javaslatot tett fegyverszünet megkötésére a két állam között. Végül a fegyverszünetet nem ő, hanem Barlow kötötte meg 1796. június 15-én, melyben Ham-

¹⁶ Brown: *The United States and the Maghrib*. i. m. 277.

¹⁷ Barnes – Morgan: *The Foreign Service of the United States...* i. m. 61. Az amerikai történészek nagy része a Magreb-államokkal kötött szerződések ilyen módon történő megváltását az amerikaiak gyengességének tartotta. Ezzel szemben Hannah Farber arra a következtetésre jutott, hogy miután a békekben meghatározott összegek megérkeztek Észak-Afrikába – mivel annak előteremtése komoly feladatot jelentett – az Egyesült Államok kereskedelmi tekintélye és hitele jelentősen növekedett a nemzetközi politikában. Hannah Farber: *Millions for Credit. Peace with Algiers and the Establishment of America's Commercial Reputation Overseas, 1795–96*. *Journal of the Early Republic*, 34. évf., 2. sz. (2014. nyár) 216–217.

¹⁸ Szinán pasa foglalta el a Fényes Porta számára 1574-ben Tunéziát. A kormányzóság politikai vezetése jelentős átalakuláson ment keresztül a 16–18. században. Egyrészt a pasai hivatal idővel veszített jelentőségéből, másrészt a 16–17. században a hatalom az ún. *dejek*, majd *bejek* kezében összpontosult. A Huszainida-dinasztia alapítója, Huszein ibn Ali (1705–1735) volt az, aki felszámolta a dejek uralmát, és uralkodói titulusai közé felvette a beji és a pasai címet. Robert Mantran: *L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire Ottoman du XVIe au XIXe siècle*. *Cahiers de Tunisie*, 26/27. évf. (1959) 319–333. Hammúda uralkodásához ld. Mohamed Hédi Chérif: *H'ammúda Pacha Bey (c. 1759–1814) et l'affermissement de l'autonomie tunisienne*. In: Charles-André Julien (szerk.): *Les Africains*. Tome 7. Editions Jeune Afrique, Paris, 1977. 102–127.; Asma Moalla: *The Regency of Tunis and the Ottoman Porte, 1777–1814. Army and government of a North-African Ottoman eyalet at the end of the eighteenth century*. Routledge Curzon, London, 2004.

múda pasa bej együttműködéséről és a jó viszony fenntartásáról biztosította az amerikaiakat.¹⁹ (I. dokumentum)

Barlow ezt követően vette fel a kapcsolatot Joseph Étienne Famin Tuniszban tartózkodó francia kereskedővel (1762–1806), akit már a fegyverszünetben is néven említettek. Az amerikai diplomata megbízta a francia kereskedőt, hogy mint speciális diplomáciai ügynök tárgyaljon, s kösse meg a béke- és kereskedelmi szerződést a Tuniszi Kormányzósággal. Nem ez volt az első alkalom, hogy az amerikaiak egy külföldi állampolgárt azzal a feladattal bíztak meg, hogy a nevükben intézkedjen és eljárjon Barbáriában. 1780-ban például Étienne d’Audiber Caille, aki francia kereskedő volt, levelet fogalmazott meg a Kongresszus számára, melyben kifejtette, hogy a marokkói szultán szeretne szerződést kötni az Egyesült Államokkal.²⁰

Étienne Famin tárgyalások során végzett tevékenységének megítélése meglehetősen elmentmondásos kortársai és szakirodalom részéről. Ugyanis mind a kortársak, mind a modernkor történészei megkérdőjelezték Famin motivációját és indítékait. Mehdi Jerad például azon a véleményen volt, hogy a francia kereskedőt elsősorban saját és családjának kereskedelmi érdekei motiválták. Emellett a megbízott állama iránt is szolidaritást mutatott, azaz elsősorban francia alattvaló volt, csak másodsorban amerikai ügynök.²¹

Tény, hogy a szerződésben számos olyan cikkely található, amely alapján véve előnyösebb a helyi kereskedőknek, mint az amerikaiaknak. Emellett Hammúda pasa bej is részletesen kifejtette igényeit, amelyek teljesülésével volt csak hajlandó megkötni a békeszerződést.²² Az amerikai politikusok ezek ellenére először beleegyeztek a szerződés és az abban foglalt cikkelyek elfogadásába 1797. augusztus 28-án.²³ (II. dokumentum)

A Kongresszus, melynek joga volt felülvizsgálni egy szerződést annak elfogadása előtt, azonban kifogást emelt számos cikkellyel kapcsolatban. Barlow korábban azt írta a Kongresszusnak, hogy a Famin által neki áprilisban elküldött szerződéstervezetben nem voltak leírva olyan formában a nevezett cikkelyek, mint amelyeket most kifogásolnak az Egyesült Államokban.²⁴ Az amerikai diplomata azon a véleményen volt, hogy Famin abban a reményben változtatta meg például a 14. cikkelyt, hogy az ebből származó előnyökből kedvezően tudjon majd kereskedelmet folytatni az Egyesült Államokban.

¹⁹ A Tuniszi Kormányzóság és az Egyesült Államok között korábban egy másik fegyverszünet is létrejött Algírban. 1795-ben a városban tartózkodó James Leander Cathcart ugyanis arról számolt be, hogy az algíri dejjel és a tunéziai követtel folytatott tárgyalás eredményeképpen sikeresen megkötött egy nyolc hónapra szóló fegyverszünetet, melynek betartását Algír garantálta. Miller (szerk.): *Treaties and Other International Acts of the United States of America...* i. m. 2: 426.; James Leander Cathcart: *The Captives. Eleven Years a Prisoner in Algiers*. Herald Print, La Porte, 1899. 233.

²⁰ D’Audiber Caille kinevezésének másolata, 1780. április 21. Wharton (szerk.): *Revolutionary Diplomatic Correspondence of the United States*. i. m. 4: 172.

²¹ Mehdi Jerad: Étienne Famin, „chargé d’affaires américain” à Tunis. Entre jeu identitaire et logique clientéliste (fin XVIIIe - début XIXe siècle). *Cahiers de la Méditerranée*, 94. sz. (2017. július) 285–304. Famin tevékenységéről a Tuniszi Kormányzóságban ld. még Henry de Gérin-Ricard: Étienne Famin et son vrai rôle diplomatique à Tunis (1795–1802). *Revue tunisienne*, 12. sz. (1905) 177–193.

²² Lowrie – St. Clair Clarke (szerk.): *American State Papers, Class I...* i. m. 2: 125.; Knox (szerk.): *Naval Documents...* i. m. 1: 323.

²³ Irwin: *The Diplomatic Relations of the United States...* i. m. 87.

²⁴ Uo. 89.

1798. december 18-án a Kongresszus ezért felhatalmazta és megbízta James Leander Cathcartot (1767–1843), William Eatont (1764–1811) és Richard O'Brient (1758–1824), hogy vagy távolítsák el, vagy módosítsák az egyezmény 11-es, 12-es és a 14-es paragrafusát. (III. dokumentum)

Mind Cathcartnak, mind O'Briennek voltak már tapasztalatai a Barbár Államokkal kapcsolatban. Mindkét diplomata ugyanis fogoly volt Algírban az 1790-es években. Sőt mi több, Cathcart az algíri dej első titkáráként tevékenykedet algíri fogsága idején. Cathcart a kiváltását követően az Egyesült Államok konzulja is volt Tuniszban és Tripoliban 1802-ben. O'Brien szintén rab és titkár volt Algírban és 1795-öt követően nevezték ki főkonzulnak Észak-Afrikába (1800).²⁵

A Magrebben szerzett tapasztalataiknak köszönhetően az utóbbi két megbízott volt a legalkalmasabb személy a kérdéses cikkelyek módosítására. A 11. cikkely azért képezte vita tárgyát, mert előírta, hogy az Egyesült Államok köteles minden alkalommal annyi hordó löportot fizetni a Tuniszi Kormányzóságnak, ahány ágyúlövéssel a tunéziai erődök az amerikai hadihajóknak tisztelegnek a kikötőkben. Emellett a 12. cikkely is hátrányosan érintette az amerikai hajósokat, hiszen a paragrafus lehetővé tette a bejnek, hogy amerikai hajók felett szabadon rendelkezzen, és hogy azokat arra használja, amire csak akarja. A legkifogásolhatóbb cikkely azonban mégis a fentebb említett 14. volt, melyet mindenképpen módosítani kellett az utasítás értelmében.²⁶

Végül Cathcart és Eaton számára – O'Brien nem utazott el Tunéziába – a kérdéses cikkelyek felülvizsgálata nem volt egyszerű feladat és csak hosszú tárgyalások után módosították azokat. Hammúda pasa bej ugyanis csak 1799. március 26-án egyezett bele a korábbi szerződés megváltoztatásába.²⁷ (IV. dokumentum)

A szerződés megkötése után William Eaton konzuli feladatkörrel felruházva a Tuniszi Kormányzóságban maradt. Eaton „*novo homus*”-nak számított a Földközi-tengeren, hiszen korábban nem került kapcsolatba a Barbár Államokkal. Elsősorban katona volt, aki a függetlenségi háborúban is harcolt, míg diplomáciai karrierje csak 1797-ben vette kezdetét. Az amerikai konzul leginkább a Tripoli elleni háborúban (1801–1805) betöltött szerepe, különösen az 1805-ben Derna városa ellen indított támadás miatt nevezetes az amerikai történetírásban.²⁸

Az Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzóság a 19. században

Az Egyesült Államok kapcsolata az összes észak-afrikai kormányzósággal igen törékeny volt a Tripolival folytatott háború időszakában. 1805 nyarán ez a törékeny viszony került veszélybe a Tuniszi Kormányzósággal, amikor is Hammúda pasa bej háborúval fenyegette meg az Egyesült Államokat. A konfliktus a bej és az amerikai kapitányok, illetve diplomaták között végül megegyezéssel ért véget a Földközi-tengeren, amelynek köszönhe-

²⁵ Allen: *Historical Dictionary of U.S. Diplomacy...* i. m. 55., 197.

²⁶ Irwin: *The Diplomatic Relations of the United States...* i. m. 88.

²⁷ Uo. 89–91.

²⁸ Louis B. Wright – Julia H. Macleod: *The First Americans in North Africa. William Eaton's Struggle for a Vigorous Policy against the Barbary Pirates, 1799–1805.* Princeton University Press, Princeton, 1945.

tően indult el Szidi Szulejmán Mellimelli diplomáciai útjára az Egyesült Államokba 1805 őszén.²⁹

Az Egyesült Államok kevés érdeklődést mutatott mind Algír, mind Marokkó, mind Tripoli iránt a 19. század második felétől egészen a 20. század közepéig. Ezt az időszakot nevezte Carl L. Brown tanulmányában a „hosszú közbjáték” periódusának. Az algíri, a marokkói és a tripoliszi diplomáciai pozíciók ugyanis alapvetően zsákutcát jelentettek az amerikaiak számára ebben az időszakban. A tunéziai–amerikai kapcsolatok szintén nagymértékben veszítettek jelentőségükből a 19. század húszas éveiben és főleg a század második felében.

Az amerikaiak részéről meglévő érdektelenség egyik legfontosabb tényezője a nemzetközi politikában végbement változások voltak az 1830-as években. Egyrészt a francia monarchia éppen 1830-ban foglalta el az Algíri Kormányzóságot, jobban mondva kezdte el kiépíteni gyarmatbirodalmát Észak-Afrikában, és vetett véget egyszer és mindenkorra a földközi-tengeri muszlim kalózkodásnak. Másrészt 1835-ben a Tripoliszi Kormányzóság is megszűnt önálló politikai tényezőnek lenni a Mediterráneumban, mivel II. Mahmud oszmán szultán (1808–1839) sikeresen visszaállította a közvetlen szultáni hatalmat a mai Líbia területe felett.

A Tuniszi Kormányzóság amerikai mércével mérve pedig elhanyagolható gazdasági tényező és piac volt a 19. század második felében. Ekkora az Egyesült Államok hatalmas belső gazdasági rendszert hozott létre, így a kereskedelmi kapcsolatok Észak-Afrikával, különösen Tunéziával, jelentőségüket veszítették. 1824. január 24-ei levelében Samuel D. Heap (1781–1853), aki a Tuniszi Kormányzóságba delegált *chargé d'affaires* és megbízott volt, felhívta a külügyminiszter figyelmét arra, hogy a tunéziai uralkodó, Mahmud ibn ar-Rasíd bej (1814–1824) csodálkozását fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy nem lát mostanában amerikai kereskedőket kormányzósága kikötőiben. Heap azon a véleményen volt, amit a bejvel is közölt, hogy ez elsősorban az 1799-ben az Egyesült Államok és Hammúda pasa bej által megkötött szerződés cikkelyeinek tudható be. (V. dokumentum)

Tény, hogy a tunéziai uralkodók folytatni kívánták a kereskedelmi és politikai kapcsolatokat a két állam között. Egyrészt az említett Mahmud bej jelentős engedményeket biztosított az Egyesült Államoknak az 1824-ben megkötött konvencióban, mely immáron véglegesen rendezte az 1797 óta még fennálló vitás kérdéseket a két állam között. A 14. cikkely például az Egyesült Államok kereskedelmét a legkedvezőbb feltételekkel támogatta a kormányzóságban. (VI. dokumentum)

Az amerikai hivatalnokok ennek ellenére egyre inkább felismerték és úgy gondolták, hogy Észak-Afrika stratégiaiilag a francia érdekszférához tartozik, miközben az Egyesült Államok érdekeltségei a világ más részein vannak. Az Egyesült Államok gazdasági és politikai prioritásai ugyanis nem Európában vagy a nagyhatalmak gyarmatain, hanem sokkal inkább a Csendes-óceán térségében voltak a 19. század második felében.³⁰ Amikor az Egyesült Államok haditengerészete ütőképes lett, kiterjesztette az amerikaiak politikai és gazdasági befolyását a Fülöp-szigetekre, Koreára, Japánra, a Hawaii-szigetekre és Kubára.

²⁹ Magyar nyelven az 1801–1805-ös eseményekhez ld. Palotás Zsolt: Az 1805-ös krízis az Amerikai Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzóság között a források tükrében. *Mediterrán Világ*, 27–28. (2013) 89–111.; Szidi Szulejmán Mellimelli tevékenysége az Amerikai Egyesült Államokban, 1805–1806. *Aetas*, 30. évf. (2015), 2. sz. 44–56.

³⁰ Brown: The United States and the Maghrib. i. m. 280.

Észak-Afrika, beleértve a Tuniszi Kormányzóságot, ezzel szemben nem képezte az Egyesült Államok érdeklődésének tárgyát ebben az időszakban.

Habár az amerikaiak kevés figyelmet szenteltek az észak-afrikai régió iránt az 1800-as évek második felében, mégis számos konzuli tisztségviselő töltött be különféle pozíciókat, mint például Morecai Manuel Noha (1785–1851) vagy Amos Perry (1812–1899) a Tuniszi Kormányzóságban egészen a francia protektorátus elöestéjéig, 1881-ig.

I. dokumentum

*Fegyverszünet a Tuniszi Kormányzóság és az Egyesült Államok között, 1796. június 15.*³¹
Eredeti oszmán-törökül az Egyesült Államok Külügyminisztériumának levéltárában.

Jelen dokumentum megírásának indíttatása a következő. Az 1210-es esztendő dzul-hiddza hónapjának 11. napja a görög naptár szerinti június 15-e [a kronológiai táblázatok szerint 1796. június 17-e].³² [George] Washington, a kereszténység fejedelmeinek dicsősége, Jézus közösségéből választott vezető, jelenlegi vezére Amerikának [Egyesült Államok] – érhessenek véget életének napjai áldással – azon óhajból és vágyból kíván tárgyalni a békeszerződésről, hogy lerakja a barátság alapjait, és hogy erősítse az őszinte egyetértést a szent háború védőbástyájával, a jól őrzött Tunisz győzedelmes helyőrségével hasonlóképpen, ahogyan barátaink, más keresztény kormányok ezt megtették győzedelmes helyőrségünkkel. [Washington] megbízta Barlow-t, Algírban tartózkodó konzulját a nevezett szerződés megkötésére, és a nevezett konzul szintén megbízta Joseph Famint, a jól őrzött Tuniszban tartózkodó francia kereskedőt a szerződés megkötésére. A nevezett kereskedő megjelent szíнем előtt és röviden kifejtette és kijelentette vágyát és óhaját a megkötendő szerződés iránt az amerikai vezető és a jól őrzött Tunisz kormánya között. Miután a nevezett kereskedőt rögtön értesítettük és biztosítottuk arról, hogy milyen feltételek mellett egyeznénk meg a békéről, a nevezett kereskedő ismertette a szerződés feltételeit a nevezett konzullal, és a nevezett konzul közölte azt kormányával. Legyen oltalom biztosítva [a feleknek] a válasz megérkezéséig és jelen dokumentum kiadását követő hat hónapig. Következésképpen, ha a nevezett időszak alatt jól őrzött helyőrségünk hadihajói a tengeren találkoznak a nevezett amerikai hajóival, akkor azok semmilyen módon se akadályozzák és zaklassák azokat, hanem kezeljék őket barátként, és közvetlenül utasítjuk tisztjeinket, hogy hagyják őket haladni útjukon. A két kormány megegyezett abban, hogy ha amerikai hajók találkoznak jól őrzött helyőrségünk tulajdonában álló hajókkal, akkor azok bánjanak barátságosan egymással. Jelen egyezményt aláírtuk és pecséttel elláttuk, továbbá a nevezett kereskedőnek átadtuk, annak érdekében, hogy elküldje azt a megfelelő helyre. Mindkét

³¹ Knox (szerk.): *Naval Documents...* i. m. 1: 158–159.; Miller (szerk.): *Treaties and Other International Acts of the United States of America...* i. m. 2: 426.; *The Barbary Treaties 1786–1816 – „Tunis 1797: Truce of June 17, 1796”*. http://avalon.law.yale.edu/18th_century/bar1797a.asp, letöltés: 2013 szeptembere.

³² A muszlimok a *hidzsrától*, azaz Mohamed Mekkából Medinába való átköltözésétől (622) kezdték el számolni a holdhónapokból álló időszámításukat. Az iszlám év 12 holdhónapból, pontosabban 354 vagy 355 napból áll. Miller (szerk.): *Treaties and Other International Acts of the United States of America...* i. m. 2: xxi–xxii

kormány tartsa be jelen egyezményt a válasz megérkezéséig; mindkét fél eszerint cselekedjen, és ne lehessen annak semmilyen módon ellenszegülni.

Üdvözet

Kelt az 1210. évben, dzulhiddza hónap 11. napján és június 15-én.

HAMMÚDA TUGRÁJA [aláírása] a Szent Háború védőbástyájának, a jól őrzött Tunisznak parancsnoka (mir miran)³³

II. dokumentum

*Béke- és barátsági szerződés a Tuniszi Kormányzóság és az Egyesült Államok között, 1797. augusztus 28. Eredeti oszmán-törökül. Hivatalos fordításai angolul és franciául. Az Egyesült Államok Szenátusának betervezve, 1798. február 21. Javaslat és jóváhagyás határozata, feltétellel, 1798. március 6.*³⁴

Isten határtalan

A leghatalmasabb pártfogása alatt, aki az oszmán állam minden fejedelme között a legerősebb, aki a földön uralkodik, legdicsőségesebb és legfenségesebb császáruk, aki két kontinens és tenger felett parancsol, Szelim kán,³⁵ a győzedelmes Musztafa szultán fia,³⁶ akinek birodalmát virágoztassa Isten egészen az idők végezetéig, királyok megsegítője, az igazság védelmezője és a császárok császára.

A legelőkelőbb és legfenségesebb fejedelem Hammúda pasa bej, aki a tuniszi odzsának³⁷ parancsol, mely a boldogság lakhelye, és a legtisztéletreméltóbb Ibrahim dej és Szulejmán, a janicsárok agája és a díván vezetője, s az odzsak minden idősebb tagja és a legelőkelőbb és legmegbecsültebb Adams, az Amerikai Egyesült Államok Kongresszusának elnöke, aki a legkiválóbb azok között, akik a Messiás vallását követik, és akik végül boldogok lehetnek.

Joseph Stephen Famin, Tuniszban tartózkodó francia kereskedő és az Amerikai Egyesült Államok *chargé d'affaires*-jének közbenjárásával megkötöttük egymással jelen béke-

³³ *Mir-i-mirán* vagy *mir-mirán* perzsa eredetű szó, további használatos alakja a *váli*. A *mir mirán* oszmán-török megfelelője a *beglerbég* vagy *bejlerbej*, aki az Oszmán Birodalom közigazgatásának egyik tisztségviselője. A *beglerbég* a több szandzsákból álló tartományok (ejálet, vilajet) katonai kormányzója és főparancsnoka volt. F. A. K. Yasamee: *Mir-I Miran*. In: *Encyclopedia of Islam*. New edition. 13 vols., E. J. Brill, Leiden, 1986–2004. 7: 95–96.

³⁴ Lowrie – St. Clair Clarke (szerk.): *American State Papers, Class I...* i. m. 2: 123–125.; Miller (szerk.): *Treaties and Other International Acts of the United States of America...* i. m. 2: 386–415.; *The Barbary Treaties 1786–1816 – „Treaty of Peace and Friendship, Signed at Tunis August 28, 1797”*. http://avalon.law.yale.edu/18th_century/bar1797t.asp, letöltés: 2013 szeptembere.

³⁵ III. Szelim (1761–1808), III. Musztafa első fia, 1789 és 1808 között az Oszmán Birodalom szultánja.

³⁶ III. Musztafa (1717–1774) 1757-től, unokatestvére, III. Oszmán halálától az Oszmán Birodalom szultánja.

³⁷ *Az odzsak*, azaz „tűzhely, szív, kémény” a legkülönbözőbb jelentéssel bír a török nyelvekben és nyelvjáráásokban. A fogalom jelentett különleges jogállású tímárbirtokot, illetve jelentett félig független *szandzsákok* is. Továbbá az odzsak az oszmán katonai adminisztráció toborzási egysége is volt. A janicsárok összességének elnevezése is ez volt, emellett a török katonákat a Magrebben és Egyiptomban is így nevezték. K. Kreiser: *Odjak*. In: *Encyclopedia of Islam*. i. m. 8: 161.

és barátsági szerződést és az összes cikkelyt, melyet az tartalmaz. A megállapodásokat és szabályozásokat huszonhárom cikkelybe foglaltuk, melyeket olyan módon fogalmaztunk meg és fejeztünk ki, hogy azok ne hagyjanak semmi kétséget tartalmukkal kapcsolatban, továbbá, hogy azoknak ne lehessen ellentmondani.

1. cikkely

Legyen örök és állandó béke az Amerikai Egyesült Államok és a fenséges Pasa, a tuniszi bej között. Szintén legyen maradandó barátság, mely egyre jobban és jobban erősödjön.

2. cikkely

Ha a két állam valamelyikének hadihajója olyan ellenséges hajót zsákmányol, melyen a szerződő felek ingósága, tulajdona és alattvalói vannak, akkor azok legyenek mind visszaadva. A bej adja vissza az Egyesült Államok tulajdonát és alattvalóit, és az utóbbi szintén szolgáltatassa vissza azokat, azzal a mindkét fél irányába történő megkötéssel, hogy a követelések jogosságát bizonyítani kell.

3. cikkely

Ha az egyik szerződő féllel háborúban álló, bármilyen állam tulajdonában lévő árut beakodtak a másik fél hajójának fedélzetére, akkor az a hajó vitorlázhasson mindenféle zaklatás, illetve arra vonatkozó próbálkozás nélkül, hogy elfogják vagy visszatartsák.

4. cikkely

Mindkét részről adjanak ki megfelelő menleveleket a hajóknak, azért, hogy tudni lehessen azokról, hogy barátok, és hogy ekképpen bánhassanak azokkal. Továbbá figyelembe véve a két ország között lévő távolságot, tizennyolc hónapos határidő legyen biztosítva, mely időn belül legyenek tiszteletben tartva a nevezett menlevelek, mindenféle *congé*³⁸ vagy dokumentum igénylése (melyet Tuniszban testának neveznek) nélkül, azonban a nevezett időszak leteltét követően a *congét* be kell mutatni.

5. cikkely

Ha tuniszi korzárók³⁹ az Egyesült Államok hadihajóival találkoznak a tengeren, melyek védelme alatt államuk kereskedőhajói vannak, akkor ne lehessen átkutatni vagy zaklatni a kereskedőhajókat. Továbbá ilyen esetben mindig hitelt kell adni a parancsnokok szavának

³⁸ A *congé* itáliai eredetű szó, melynek jelentése „fej”. A szerződés esetében a *congé* az év elejét (fejét) jelenti. Jerad (szerk.): *Cahiers des Archives...* i. m. 105.

³⁹ A földközi-tengeri megfelelője az angol *privátérnak*. A privatér egyrészt jelent felfegyverzett hajót, amelynek tulajdonosa és felszerelője magánszemély, akit a kormány kalózként által azzal bíz meg, hogy részt vegyen egy ellenséges nemzet elleni háborúban azzal, hogy elfogja a kereskedelmi hajóit a nyílt tengeren. Másrészt olyan valakit, aki részt vesz kalózkodásban, továbbá ilyen hajó tisztje vagy legénységének tagja.

azért, hogy mentesek legyenek hajóik az átkutatástól és a karanténba helyezéstől. Az amerikai hadihajók hasonló módon cselekedjenek azon kereskedőhajók esetében, melyek a tuniszi korzárók védelmét élvezik.

6. cikkely

Ha egy tuniszi korzáró amerikai kereskedőhajóval találkozik és felkeresi azt csónakjával, akkor szigorú büntetés terhe mellett ne követelhessen attól semmilyen dolgot. Hasonlóképpen, ha az Egyesült Államok hadihajója tuniszi kereskedőhajóval találkozik, akkor az tartsa be szintén a fenti szabályt. Abban az esetben, ha egy rabszolga menedéket kap egy amerikai hadihajón, akkor a konzul köteles őt visszajuttatni. Továbbá, ha azok bármilyen hadifoglya egy tuniszi hajó fedélzetére szökik, akkor őket szintén szolgáltatassák vissza. De ha bármilyen rabszolga menedéket kap bármilyen amerikai kereskedőhajón, és bizonyosságot nyert, hogy a hajó elhajózott a nevezett rabszolgával, akkor vissza kell őt küldeni vagy ki kell fizetni kiváltásának díját.

7. cikkely

Egy amerikai állampolgár, miután zsákmányolt hajót vett odzsakunktól, hajózhasson menlevelünk védelme alatt, melyet egyéves időszakra adtunk ki. Továbbá annak hatálya által korzáróink, akik ezzel a hajóval találkoznának, tartsák tiszteletben azt. A konzul a maga részéről lássa el adásvételi szerződéssel ezt a hajót. Továbbá figyelembe véve a két állam között lévő távolságot, ennek az időszaknak elegendőnek kell lennie, hogy megfelelő menlevelet szerezzen be magának. De ezen időszak leteltét követően, ha korzáróink úgy találkoznak ezzel a hajóval, hogy nem rendelkezik az Egyesült Államok menlevelével, akkor meg lehet állítani és a hajót, csakúgy, mint a rakományt és a legénységet, jogos zsákmánynak lehet tekinteni.

8. cikkely

Ha az egyik szerződő fél hajója arra kényszerül, hogy a másik fél kikötőjébe hajózzon, és ha annak ott szüksége lenne élelmiszerre vagy egyéb árucikkekre, akkor tegyék lehetővé azok megvásárlását a helység árai szerint mindenféle akadály nélkül. Emellett, ha ilyen hajó a tengeren kárt szenvedett és javításra van szüksége, akkor szabadon rakodhassa ki és be rakományát mindenféle kötelezettség nélkül arra vonatkozóan, hogy bármilyen illetéket ezért fizetni kelljen. Továbbá a kapitány csak arra kötelezhető, hogy kifizesse azoknak a bérért, akiket a rakomány kirakodására és berakodására felfogadott.

9. cikkely

Ha baleset vagy Isten akaratából a szerződő felek egyikének hajója vihar következtében a másik fél partjaira sodródik és hajótörést szenved, vagy bármilyen más módon károsodik, akkor a helység katonai előljárója minden lehetséges segítséget adjon meg megmentésére anélkül, hogy megengednék bármilyen személynek, hogy ezen intézkedéssel szem-

ben bármilyen módon ellenálljon. Emellett az ingóságok tulajdonosa fizesse ki a megmen-tés árát azoknak, akiket ezen feladat elvégzésére alkalmaznának.

10. cikkely

Abban az esetben, ha a szerződő felek egyikének hajóját az ellenség megtámadja a má-sik fél erődjei ágyúinak lőtávolságában, akkor azt a hajót, amennyire lehetséges, védeni és oltalmazni kell. Továbbá amikor kihajózik onnan, ne legyen megengedve az ellenségnek, hogy abból a kikötőből vagy bármilyen másik szomszédos kikötőből üldözőbe vegye azt negyvennyolc órán belül azt követően, hogy a nevezett hajó elhajózott onnan.

11. cikkely

Amikor az egyik fél hadihajója a másik fél kikötőjébe hajózik, akkor az erődök [ágyú-lövéssel] tisztelegjenek annak, és a hajó viszonzza a tisztelegést, nem több és nem kevesebb ágyúlovéssel, mint amennyiben az részesült. Azonban a felek mindegyike adjon minden egyes ágyúlovésért egy hordó löport, mely szükséges a tisztelegéshez.

12. cikkely

Amikor az Egyesült Államok állampolgárai tuniszi uralom alatt álló területekre men-nek, hogy ott kereskedelmet folytassanak, akkor ugyanaz a tisztelet illesse meg őket, hason-lóan ahhoz, mint amit más államok kereskedői ott élveznek. Továbbá, ha azok le kívánnak telepedni a kikötőinkben, akkor ennek ne legyen semmilyen akadály. Emellett szabadon élhessenek olyan módon, ahogy szükségesnek látják mindenféle akadály nélkül, összhang-ban más államok szokásaival. Ha tunéziai alattvaló óhajtana letelepedni az Egyesült Álla-mok területein, akkor azzal hasonló módon járjanak el.

Ha bármilyen tunéziai alattvaló bérbe vesz egy amerikai hajót, árut helyez annak fedél-zetére és ezt követően azt akarja, hogy rakodják ki, vagy hogy másik hajó fedélzetére száll-lítsák, akkor nem fogjuk megengedni ezt mindaddig, amíg az ügyet nem engedélyezte a kereskedők társasága, akik ebben az ügyben dönteni fognak. A döntést követően a határozat legyen megvalósítva.

Egyetlen kapitányt se lehessen visszatartani a kikötőben annak hozzájárulása nélkül, kivéve akkor, amikor kikötőnk zárva van minden egyéb nemzet hajói előtt is. A fenti ren-delkezés csak a kereskedőhajók és nem a hadihajók esetére vonatkozik.

A két szerződő hatalom alattvalói legyenek a fejedelem védelme és azon helység veze-tőjének joghatósága alatt, ahol azok éppen tartózkodnak, és semmilyen más személynek ne legyen joghatósága felettük.

Abban az esetben, ha a tuniszi kormánynek amerikai kereskedőhajó szolgálatára lenne szüksége, akkor a kapitányt rakodja meg hajóját, és az igényelt teherszállítást követően fizessék ki a kapitányt a kormány által kötött egyezmény értelmében.

13. cikkely

Ha az Egyesült Államok kereskedőhajóinak legénysége között ellenségünk alattvalója van, akkor azokat ne lehessen rabszolgává tenni, azzal a feltétellel, hogy azok száma nem haladja meg a legénység számának egyharmadát. Abban az esetben, amikor azok száma meghaladja az egyharmadot, akkor azokat rabszolgává kell tenni. Jelen cikkely csak a tengerészekre és nem az utasokra vonatkozik, akik mentesek mindenféle zaklatástól.

14. cikkely

Az Egyesült Államok állampolgárai, akik országuk áruját államuk hajóján szállítják, a Tuniszi Királyságban fizessenek három százalékos vámot. Az ilyen állampolgárok által megrakott hajók, melyek külföldi zászló alatt érkeznek az Egyesült Államokból vagy máshonnan, fizessenek tíz százalékos vámot. A külföldiek által áruval megrakott amerikai hajók, bármilyen helyről is érkeznek ide, szintén fizessenek tíz százalékos vámot. Ha bármilyen tunéziai kereskedő saját országa áruját kívánja bármilyen zászló alatt és saját hasznára az Amerikai Egyesült Államokba szállítani, akkor fizessen három százalékos vámot.

15. cikkely

Legyen szabad az Egyesült Államok állampolgárainak olyan kereskedelmet folytatni, amelyet csak kívánnak a Tuniszi Királyságban mindenféle ellenkezés nélkül és bánjanak azokkal úgy, mint más államok kereskedőivel. Nem kereskedhetnek azonban sem borral, sem tiltott árucikkekkel. Ha bárkiről kiderül, hogy csempészkereskedelmet folytat, akkor bűnhődjön az ország törvényei szerint. A kikötők és az erődök parancsnokai figyeljenek arra, hogy a kapitányok és tengerészek ne rakodjanak ki tiltott árucikkeket. De ha mégis ez történne, akkor azok, akik nem vettek részt a csempészetben, ne legyenek se zaklatva, se átkutatva, csupán csak a hajó és a rakomány. Csak a vétkes legyen azonban az, akitől követelni lehessen, hogy bűnhődjön. Egyetlen kapitány se kötelezhető arra, hogy árut vegyen fel hajója fedélzetére, vagy hogy kirakodja azt akarata ellenére addig, amíg a hajó bérleti díját ki nem fizették.

16. cikkely

Az Egyesült Államok kereskedőhajói, melyek horgonyt vetnek [La] Goletta⁴⁰ előtt, vagy a Tuniszi Királyság bármelyik egyéb kikötőjében, kötelesek azt a horgonyzási díjat fizetni a kikötésért és a kihajózásért, mint amit a francia hajók fizetni szoktak. Tudniillik, ha azok árut hoznak, fizessenek a kikötésért tizenhét és fél tuniszi piasztért.⁴¹ Emellett, ha

⁴⁰ Halk al-Vádi (a csatorna „toroka”), franciául La Goulette, olaszul Goletta tunéziai kikötő Tunisztól keletre. A kikötő a 16. században oszmán és spanyol birtokban is volt. J. Despois: Halk al-Wadi. In: *Encyclopedia of Islam*. i. m. 3: 94.

⁴¹ A *piaszter* olasz eredetű szó, jelentése „fémlemez”. Eredetileg spanyol pénz volt, mely 1630-ban jelent meg Tuniszban és elsősorban a nemzetközi kereskedelemben történő pénzügyi tranzakcióknál használták. Abdelhamid Fenina: *Les monnaies de la Régence de Tunis sous les Husaynides. Études de*

rakományt visznek magukkal a kihajózáskor, akkor szintén fizessenek hasonló összeget. De azok ne legyenek kötelezve arra, hogy horgonyzási díjat fizessenek, ha holt súllyal érkeznek, és ha hasonló módon hajóznak el.

17. cikkely

A szerződő felek mindegyike szabadon kinevezhet egy konzult a másik fél uralma alatt álló területekre. Továbbá, ha ilyen konzul nem cselekszik összhangban az ország szokásaival, ahogyan mások azt teszik, és a helység vezetése értesíti annak kormányát erről, akkor az illetőt le lehet váltani és helyettesíteni lehet. De [a konzul] élvezze a kormány védelmét, csakúgy, mint személye, családja és kísérete. Továbbá importálhasson mindenféle ellátmányt és bútort saját használatára bármiféle vám fizetése nélkül. Emellett, ha kereskedelmi árut importál (mely cselekedet legyen törvényes számára), akkor fizessen ezután vámot.

18. cikkely

Ha bármelyik szerződő fél alattvalója vagy állampolgára adósságot vagy kötelezettséget vállal, miközben a másik fél birtokain tartózkodik, akkor sem a konzul, sem az állam, sem bármilyen ott tartózkodó alattvaló vagy állampolgár ne legyen felelős semmilyen formában ezért, kivéve, ha azok vagy a konzul korábban kötelezte volna magát erre írásban. Továbbá ezen írásos kötelezettség nélkül ne lehessen kártérítést vagy elégtételt követelni azoktól.

19. cikkely

Abban az esetben, ha a szerződő felek bármelyikének állampolgára vagy alattvalója haldoklik a másik fél területén, akkor a konzul vagy a vekil⁴² vegye birtokba annak ingóságát (ha az illető nem írt végrendeletet), melyről készítsen leltárt. Emellett a helység vezetése ne tegyen azzal semmit. Ha nincsen jelen a konzul, akkor a vagyont helyezték letétbe a helység egy megbízható személyénél és hasonlóképpen vegyék leltárba az egész ingóságot, hogy az végül eljuttathassa azokhoz, akikhez jogosan tartozik.

20. cikkely

A konzul legyen bíró minden vitában, mely polgártársai vagy alattvalótársai között alakul ki és hasonlóképpen legyen bíró minden más személy közötti vitában is, akik közvetlenül a védelme alá kerültek. Továbbá minden esetben, amikor a konzul lakóhelye kormányának megerősítését kéri döntésében, akkor az legyen biztosítva számára.

numismatique et d'histoire monétaire (1705-1891). Thèse dactylographiée de doctorat, Université de Tunis, Faculté des Sciences Humaines et Sociales de Tunis, Tunis, 2003. 32–33.

⁴² *Vekil* vagy *wakil*: török eredetű szó, jelentése „meghatalmazott”. A vekil az iszlám és általában a kereskedelmi és jogi életben alkalmazott szakkifejezés. A vekil volt az személy, aki felhatalmazást kapott arra, hogy egy másik személy nevében járjon el, illetve intézkedjen. Mawil Y. Izzí Dien: Wakala. In: *Encyclopedia of Islam*. i. m. 11: 57–58.

21. cikkely

Ha az egyik fél állampolgára vagy alattvalója megöli, megsebesíti vagy megüti a másik fél állampolgárát vagy alattvalóját, akkor annak az országnak törvényei szerint tegyenek igazságot, ahol a bűnt elkövették. A konzul legyen jelen a tárgyalásnál. Ellenben ha az elkövető megszökik, akkor a konzul ne legyen felelős ezért semmilyen formában sem.

22. cikkely

Ha kereskedelmi vagy más polgári jellegű vita vagy per alakul ki, akkor a tárgyalás legyen a konzul, vagy annak választása szerint egy megbízható személy előtt, aki képviseli őt. [A bíróság] törekedjen arra, hogy elrendezze az ellentétet, mely a két állam polgárai vagy alattvalói között alakult ki.

23. cikkely

Ha bármilyen ellentét vagy vita alakulna ki bármelyik fél részéről jelen szerződés bármelyik cikkelyének megszegésével kapcsolatban, akkor a béke és a felhőtlen összhang ne legyen megszakítva, amíg jóindulatú igyekezetet nem tesznek a kibékülésre. Továbbá ennek következtében ne kelljen igénybe venni a fegyverek erejét, kivéve akkor, ha az ilyen [jóindulatú] igyekezet el lenne utasítva. Ha ki kellene hirdetni azonban a háborút, akkor egy év legyen biztosítva a szerződő felek állampolgárainak és alattvalóinak, hogy elrendezzék ügyeiket, és hogy elmehessenek tulajdonukkal együtt.

A megállapodások és feltételek, melyeket a két szerződő fél fentebb megkötött, legyenek pontosan betartva a magasságos Isten akarata szerint. A nevezett szerződés fenntartása és pontos betartása érdekében megtartottuk annak tartalmát az itteni átiratban. Kelt a Hidzsra szerinti ezerkétszáztizenthetedik évben, rabia elul mostani holdján, keresztény időszámítás szerint az ezerhétsházkilencvenhetedik évben, augusztus hónapban.

SZULEJMÁN
aga
aláírása
[pecsét]

IBRAHIM DEJ
aláírása
[pecsét]

A BEJ
aláírása
[pecsét]

Mindenkinek, akit érint, vagy akinek tudomására kell hozni:

Minthogy az elnök aláírásával és az Amerikai Egyesült Államok pecsétjével ellátott hivatalos irat által az alulírott David Humphreyst kinevezték különleges megbízottnak 1795. március 30-án, hogy tárgyaljon, és hogy megkösse a barátsági és kereskedelmi szerződést a legkiválóbb és legfenségesebb bej úrral, a tuniszi állam legfőbb katonai parancsnokával. Továbbá összhangban a szükséges hatáskörrel engedélyezzük, hogy kijelölje és kinevezze megbízottjának Joël Barlow-t, a fent említett ügyben. Minthogy ennek eredményeképpen elfogadták a csatolt szerződést az abban említett módon és időben, Joseph

Famin közbejárásának köszönhetően, akit teljhatalommal ruháztunk fel a nevezett cél érdekében.

Tudatjuk, hogy Én, a fent említett David Humphreys, teljhatalmú megbízott jóváhagyom és megkötöm a nevezett szerződést és annak minden egyes cikkelyét és záradékát, mindazonáltal fenntartva annak az Amerikai Egyesült Államok elnökének, a Szenátus javaslatával és jóváhagyásával és azok által történő végső ratifikációját.

A fentiek bizonyosságul nevemmel és pecsétemmel láttam el azt Madrid városában 1797. november tizenegyedik napján.

[pecsét] DAVID HUMPHREYS

III. dokumentum

*Kivonat a Richard O'Briennek, William Eatonnak és James Leander Cathcartnak adott utasításokból, 1798. december 18. Eredeti angolul.*⁴³

Ezennel eljuttattuk Önökhöz az Amerikai Egyesült Államok elnökének felhatalmazását, melynek értelmében megbízuk Önöket, hogy tanácskozzanak, tárgyaljanak és állapodjanak meg a bejellel és a Tuniszi Kormányzósággal az Egyesült Államok és ezen hatalom között 1797 augusztus hónapjában Joël Barlow, az Egyesült Államok Algírban tartózkodó főkonzulja és megbízottja által kinevezett Joseph Étienne Famin közreműködésével megkötött szerződés módosításáról.

A megbeszélés egyik sarkalatos kérdése a szerződés tizenegyedik cikkelyével kapcsolatban merül fel, melynek fordítása a következő:

„14. CIKKELY. Az Egyesült Államok állampolgárai, akik országuk áruját államuk hajóján szállítják, a Tuniszi Királyságban fizessenek három százalékos vámot. Az ilyen állampolgárok által megrakott hajók, melyek külföldi zászló alatt érkeznek az Egyesült Államokból vagy máshonnan, fizessenek tíz százalékos vámot. A külföldiek által áruval megrakott amerikai hajók bármilyen helyről is érkeznek ide, szintén fizessenek tíz százalékos vámot. Ha bármilyen tunéziai kereskedő saját országa áruját kívánja bármilyen zászló alatt és saját hasznára az Amerikai Egyesült Államokba szállítani, akkor fizessen három százalékos vámot.”

Ezen cikkelynek kedvezőtlen hatása van nagyszerű bevételi rendszerünkre: ezenkívül a kölcsönösség nélkül. A bejellel és a Kormányzóságnak ez nem lényeges, noha számunkra igen veszedelmes.

Az Egyesült Államok bevételeit elsősorban a behozott áruk után szedett vámok növelik. Ezek a vámok általában meghaladják a tíz százalékos vámot. Ezt [a százalékos] saját kereskedőinkre vetjük ki és növeljük a külföldi államok kereskedői esetében. Ezekkel az államokkal kötött szerződéseink szabályozzák, hogy alattvalóinknak nem kell magasabb vámot fizetniük, mint a legnagyobb kedvezmény elvét élvező államok esetében történik. Következésképpen, ha a tuniszi szerződésnek ezt a cikkelyét az amerikai kormány ratifikálná, akkor a vámokat három százalékra kellene csökkenteni a külföldi államok alattvalói által az Egyesült Államokba importált összes áru esetében. Ez szükségszerűen együtt járna a vámok csökkentésével azon áruk esetében is, melyeket hajóinkon importálnak, vagy [ha nem ez

⁴³ Lowrie – St. Clair Clarke (szerk.): *American State Papers, Class I...* i. m. 2: 281–282.

lenne, akkor] a teljes kereskedelmünk semmivé válna az egyenlőtlen teher alatt. Ezt az áldozatot pedig képtelenség vállalni. Ezzel megfosztanánk magunkat attól, hogy támogathassuk kormányunkat az államadósságok kifizetésében, és akár a bej és más Barbár Államok felé vállalt kötelezettségeink teljesítésében. A bejnek és *derék alattvalóinak* semmilyen előnye sem származik ebből, kizárólag néhány Tuniszban lakó európai és zsidó kereskedő az, aki hasznot húzhatna belőle.

Ezen okok miatt az elnök nem fogad el semmilyen nehézséget azzal kapcsolatban, hogy Önök megszerezzék a bej hozzájárulását a fent említett tizennegyedik cikkely eltörléséhez. A szabályozást ezen a ponton helyettesíteni lehetne azzal, hogy az Egyesült Államok Tunisszal és Tunisz Egyesült Államokkal való kereskedelme mostantól legyen úgy, ahogy a legnagyobb kedvezmény elvét élvező államok esetében van. A tizennegyedik cikkelyt mindenféleképpen el kell vetni, még akkor is, ha ennek háború lesz a következménye. Önöknek azonban törekedniük kell arra, hogy nyugodt és meggyőző intézkedéssel ezt a rosszat elkerüljék. Mindazonáltal [a tunéziaiak] ragaszkodnak ehhez, aminek nyilvánvalóan az a célja, hogy kicsikarjanak további rendelkezéseket pénz vagy felszerelés átadására vonatkozóan. Az ilyen követelést azonban el kell utasítani. Minthogy bármelyik másik Barbár Állammal kötött szerződést például véve a cikkely mindenféle észszerűségnek ellentmond és feltűnően hiányos a kölcsönösség tekintetében, így annak elfogadása meglehetősen szegénytelen lenne az Egyesült Államoknak. Hogy a háború elkerülhető legyen, bármit hozzáadhatnak a korábban megkötött egyezményhez, de nem lehet semmilyen utalást tenni a tizennegyedik cikkelyre ebben a kiegészítésben, azaz összességében meg van határozva Önöknek, miről tárgyalhatnak az új cikkely vagy cikkelyek megkötése tekintetében.

A Szenátus javasolta a szerződés ratifikálását a tizennegyedik cikkely kivételével. De a tizenegyedik és tizenkettedik cikkely is kifogásolható. A két hatalom kikötőiben az ágyúval történő tisztelgés esetén a viszonzás megfelelő lesz az ágyúlövessel az ágyúlövésért [elv szerint]. De minthogy a tunéziai hadihajók valószínűleg sosem fognak az Egyesült Államok kikötőibe hajózni, miközben az utóbbi [állam] hadihajói feltehetően gyakran fognak a tuniszi kikötőkbe hajózni, így az adó kivetésének olyan módon történő engedélyezése és szabályozása, hogy minden ágyúlövés után egy hordó lőport kell átadni, melyet a tisztelgés megkövetelt, egyik félre nézve sem tisztességes. Emiatt kívánatos eltörölni ezt a szabályozást és cikkelyt, és azt csupán a kölcsönös tisztelgésre, azaz ágyúlövést az ágyúlövésért kell korlátozni. Továbbá meglehetősen előnyös lenne tizenötre [lövésre] csökkenteni az államközi tisztelgésnek ezt a módját. Az Algírral kötött szerződés huszadik cikkelye a kölcsönös tiszteletadás jeleként huszonegy ágyúlövést kíván meg.⁴⁴ Ha bármilyen okból kifolyólag a tuniszi bej több mint tizenöt ágyúlövést követelne, akkor ezt a számot huszonegyre lehet növelni. Mindazonáltal, ha a bej ragaszkodna ahhoz, hogy minden ágyúlövésért egy hordó lőport igényeljen az Egyesült Államok hadihajói felé történő tisztelgésért kikötőiben, akkor annak az lesz a következménye, hogy az ágyúlövések számát minimum tizenötben és legfeljebb huszonegyben fogjuk meghatározni.

A tizenkettedik cikkely kimondta, hogy „a két állam alattvalóit és állampolgárait védelmezze a kormány, vagy azon helyiségek parancsnokai, ahol azok vannak, nem pedig az

⁴⁴ *Béke és barátsági szerződés az Algíri Kormányzóság és az Egyesült Államok között*, 20. cikkely, 1795. szeptember 5. Peters (szerk.): *The Public Statutes at Large...* i. m. 8: 136.; *The Barbary Treaties 1786–1816 – „Treaty of Peace and Amity, Signed at Algiers September 5, 1795”*. http://avalon.law.yale.edu/18th_century/bar1795t.asp, letöltés: 2013 szeptembere.

országának egyéb hatóságai”. Ez nem egészen érthető: esetleg azt jelenti, hogy a helyszínen lévő hivatalnokoktól élvezzék ezt a védelmet anélkül, hogy köteleznék az Egyesült Államok állampolgárait a tuniszi területeken vagy a tuniszi alattvalókat az Egyesült Államokban, hogy a védelmet távolról várják, ha a kormány székhelye messze található. Ellenben ha az alárendelt hivatalnokok ezt a védelmet megtagadják, akkor az embereknek, akiknek szükségük lenne a védelemre, ne legyen tilos mindegyik országban igénybe venniük a legfelsőbb hatóság igazságszolgáltatását. De a legkifogásolhatóbb szakasz ebben a cikkelyben az, mely megengedi a tuniszi kormánynak, hogy amerikai kapitányt kényszeríthessen arra, hogy hajóját olyan szállításra használja, melyet a kormány előír számára. Így biztosítva lesz bármilyen Tuniszban lakó kereskedőnek, aki a bej bizalmasa vagy vezető hivatalnok, hogy szolgálatra utasítsa az amerikai hajókat olyan kompenzáció mellett, mely teljes mértékben elégtelen és értelmetlen. Az Algírral kötött szerződés tizennegyedik cikkelye [ezzel szemben] célravezető és tisztességes: „Ha a dej szállításra szeretne használni bármilyen amerikai hajót a Kormányzóságban vagy Törökországban [Oszmán Birodalomban], akkor a két állam között fennálló baráti viszony folytán *a nevezett hajó ne legyen kötelezve* erre, [azonban a dej] reménykedhet abban, hogy megkapja azt a kedvezményt, melyet *egyéb államok hasonló szállításáért fizetni szoktak*.”⁴⁵

A következő módon lehetne megváltoztatni a három kérdéses cikkelyt:

„11. CIKKELY. Amikor a szerződő felek hadihajója a másik fél olyan kikötőjébe hajózik, ahol van erődítmény, akkor az tisztelegjen tizenöt ágyúlövéssel, mely tisztelgést a hadihajó az ágyúlövést az ágyúlövéért elv szerint viszonzozza.”

12. CIKKELY. Az első rész maradjon olyan formában, amilyenben az van, szó szerint (az angol fordításban). „mely csak a kereskedőhajók és nem a hadihajók esetére vonatkozik;” mely után tovább lehetne folytatni a cikkelyt: „A kormány hivatalnokai védelmezzék a két állam alattvalóit és állampolgárait azokon a helyeken, ahol azok tartózkodnak. De ilyen védelem kudarca esetén és mindenféle kár helyrehozásáért a felek igénybe vehetik a legfelsőbb hatóságot az egyes országokban, ami által megfelelő és tökéletes igazságot lehet szolgáltatni.”

„Abban az esetben, ha a tuniszi kormánynak szüksége lenne a Kormányzóságban található amerikai hajó szolgálatára [és korábban nem volt lefoglalva], akkor a kormány előnyt élvezzen fizetve azt a díjat, amit a tunéziai kereskedőknek fizetni szoktak hasonló szolgáltatért, vagy azzal hasonló arányban, ha a szolgáltatnak nincs szokásos irányadó esete.” A zárójelben lévő szavak [és korábban nem volt lefoglalva], ha kifogásoltatnak, akkor elhagyhatók.

14. CIKKELY. „Az Egyesült Államok állampolgárainak és lakosainak tulajdonában álló minden hajó számára legyen megengedve, hogy a Tuniszi Királyság különféle kikötőibe hajózhassanak, és hogy szabadon kereskedhessenek az ott található alattvalókkal és lakosokkal, fizetve azt a szokásos illetéket, melyet a Kormányzósággal békében lévő összes többi állam fizetni szokott. Hasonlóképpen, a Tuniszi királyság alattvalóinak és lakosainak tulajdonában álló minden hajó számára legyen megengedve, hogy az Egyesült Államok különféle kikötőibe hajózhassanak, és hogy szabadon kereskedhessenek az ott található

⁴⁵ *Béke és barátsági szerződés az Algíri Kormányzóság és az Egyesült Államok között*, 14. cikkely, 1795. szeptember 5. Peters (szerk.): *The Public Statutes at Large...* i. m. 8: 135.; *The Barbary Treaties 1786–1816 – „Treaty of Peace and Amity, Signed at Algiers September 5, 1795”*. http://avalon.law.yale.edu/18th_century/bar1795t.asp, letöltés: 2013 szeptembere.

állampolgárokkal és lakosokkal, fizetve azt a szokásos illetéket, melyet az Egyesült Államokkal békében lévő összes többi állam fizetni szokott.”

Vagy ha jobban szeretnék, a tizennegyedik cikkely szövege a következő formában is elfogadható:

„Az Egyesült Államok állampolgárainak és lakosainak kereskedelme a Tuniszi Királysággal, és a Tuniszi Királyság alattvalóinak és lakosainak kereskedelme az Egyesült Államokkal mostantól legyen úgy, ahogy a legnagyobb kedvezmény elvét élvező államok esetében van.”

Valamilyen hasonló megfogalmazás elengedhetetlen: lehetetlen kedvezőbb alapra helyezni a tunéziai alattvalók kereskedelmét annál, mint ahogyan a legnagyobb kedvezmény elvét élvező államok esetében van. Emellett pontos kölcsönösségnek kell lennie ebben a kikötésben.

A Szenátus rendeletének másolatát ebben a tárgyban csatoltuk. Látni fogják, hogy változtatás alapvetően csak a tizennegyedik cikkely esetében szükséges. De igyekezzenek előterjeszteni a tizenegyedik és tizenkettedik cikkely megváltoztatását is.

IV. dokumentum

*Béke- és barátsági szerződés a Tuniszi Kormányzóság és az Egyesült Államok között, 1799. március 26. Eredeti oszmán-törökül. Hivatalos fordításai angolul és franciául. Az Egyesült Államok Szenátusához betérjesztve, 1799. december 13. Javaslat és jóváhagyás határozata a megváltoztatott 11., 12. és 14. cikkelyekről, 1799. december 24. Az Egyesült Államok által ratifikálva, 1800. január 10. Nem lett kihirdetve/közzétéve.*⁴⁶

John Adams, az Amerikai Egyesült Államok elnöke

Mindazoknak, akikre ez vonatkozik, üdvözet:

Mínthogy a béke- és barátsági szerződés véglegesen elrendeződött és megkötött az ebből a célból megbízott William Eaton és James Leander Cathcart urak által képviselt Amerikai Egyesült Államok és a legfenségesebb, legnagyobb bej és Tunisz kormánya között. A szerződés a következő módon van megfogalmazva, tudniillik:

Mínthogy az Amerikai Egyesült Államok elnökének aláírásával és az állam pecsétjével ellátott, ezerhétvencnyolc december tizennyolcadik napján keltezett törvényes utasítás által teljhatalommal ruházták fel Richard O’Brien, William Eatont és James Leander Cathcartot, vagy az alábbiak közül bármelyik két személyt a harmadik hiányában azért, hogy tanácskozzanak, tárgyaljanak, és hogy megállapodjanak a Tuniszi Kormányzóság bejével bizonyos változtatásokban az Egyesült Államok és a tuniszi kormány között Joseph Famin közbenjárásával, az Egyesült Államok nevében ezerhétvencnyolc augusztus hónapjában megkötött békével kapcsolatban. Mi, alulírott William Eaton és James Leander Cathcart (Richard O’Brien távollétében) megkötöttük és bizonyos kiegészítést tettünk a korábban említett szerződés tizenegyedik, tizenkettedik és a tizennegyedik cikkelyeiben.

⁴⁶ *Archives Nationales de Tunisie (ANT), Série Historique, Cart. 252., Doss. 685.; Miller (szerk.): Treaties and Other International Acts of the United States of America... i. m. 2: 386–415.; Peters (szerk.): The Public Statutes at Large... i. m. 8: 157–161.; Jerad (szerk.): Cahiers des Archives... i. m. 87–110.*

Továbbá elfogadjuk az említett szerződést és annak említett változtatásait, mindazonáltal fenntartva annak az Egyesült Államok elnökének, a Szenátus javaslatával és jóváhagyásával és azok által történő végső ratifikációját.

[Az 1–10. cikkelyek megegyeznek az 1797-es szerződésben megfogalmazottakkal.]

11. cikkely

Amikor az Amerikai Egyesült Államok hadihajója Tunisz kikötőjébe hajózik és a konzul azt kívánja, hogy az Erőd⁴⁷ tisztelegjen annak, akkor annyi ágyú tüzeljen, amennyit ő óhajt. Továbbá, ha a nevezett konzul nem kívánja, hogy a hajónak tisztelegjenek, akkor semmilyen kérdés ne merüljön fel ebben az ügyben.

Abban az esetben azonban, ha [a konzul] tisztelegést óhajt a hajónak, és ha a megfelelő számú ágyú tüzelt, annyi, amennyit megkívánt, akkor a hajó számolja a lövéseket és azok költségét térítse meg ugyanennyi [a lövésekhez felhasznált löporral arányosan] hordó löporral.

Hasonlóan járjanak el a tuniszi korzáróknak járó tiszteletadással kapcsolatban, amikor azok az Egyesült Államok bármilyen kikötőjébe hajóznak.

12. cikkely

Amikor az Egyesült Államok állampolgárai tuniszi uralom alatt álló területekre mennek, azért, hogy ott kereskedjenek, ugyanaz a tisztelet illesse meg őket, mint amit más államok kereskedői ott élveznek. Továbbá, ha azok le kívánnak telepedni a kikötőinkben, akkor ennek ne legyen semmi akadálya. Emellett szabadon élhessenek olyan módon, ahogy szükségesnek tartják mindenféle akadály nélkül, összhangban más államok szokásaival. Ha tunéziai alattvaló óhajtana letelepedni az Egyesült Államokhoz tartozó területeken, akkor azzal hasonló módon járjanak el.

Ha bármilyen tunéziai alattvaló bérbe vesz egy amerikai hajót, és árut helyez annak fedélzetére, és ezt követően azt akarja, hogy rakodják ki, vagy hogy másik hajó fedélzetére szállítsák azt, akkor ezt nem fogjuk megengedni mindaddig, amíg azt nem engedélyezte a kereskedők egy társasága, akik ebben az ügyben dönteni fognak. Továbbá a döntést követően a határozat legyen megvalósítva.

Egyetlen kapitányt se lehessen visszatartani a kikötőben annak hozzájárulása nélkül, kivéve akkor, amikor kikötőnk zárva van minden egyéb nemzet hajói előtt is. A fenti rendelkezés csak a kereskedőhajók, nem a hadihajók esetére vonatkozik.

A két szerződő hatalom alattvalói legyenek a fejedelem védelme és azon helység vezetőjének joghatósága alatt, ahol azok éppen tartózkodnak és semmilyen más személynek ne legyen joghatósága felettük. Ha a helység parancsnoka nem alkalmas az igazságszolgáltatásra, akkor ennek képviselote legyen biztosítva számukra.

⁴⁷ Az erőd „*Castle*” és „*Châteaux*” formában található a szerződés angol és francia nyelvű változataiban, mely értelmezhető úgy, mint a *kasba*, vagyis Tunisz városának citadellája. A *kasba* az a hely, ahol a dejek laktak Oszmán dej (1595–1610) uralkodásától kezdve. Emellett az erőd jelenti La Goletta városát és erődjét is. Jerad (szerk.): *Cahiers des Archives...* i. m. 106.; G. Deverdun: *Kasaba*. In: *Encyclopedia of Islam*. i. m. 4: 685–686.

Abban az esetben, ha a tuniszi kormánynak amerikai kereskedőhajó szolgálatára lenne szüksége, akkor a kapitány rakodja meg hajóját és az igényelt teherszállítást követően fizessék ki a kapitányt a kormány által kötött egyezmény értelmében.

[A 13. cikkely megegyezik az 1797-es szerződésben megfogalmazottakkal.]

14. cikkely

Az a tunéziai kereskedő, aki az Egyesült Államokba kíván utazni bármilyen nemzet hajóján, megrakva azt olyan áruval, mely a Tuniszi Királyság terméke, fizessen vámot (olyan kicsit, amekkorát), hasonlóan bármely más nemzet alattvalóihoz. Az amerikai kereskedők szintén fizessenek vámot saját országuk áruíért, melyeket saját zászlójuk alatt szállítanak Tuniszba, ahogyan azt a tunisziak fizetik Amerikában.

De ha egy amerikai kereskedő vagy bármelyik egyéb állam kereskedője bármilyen más zászló alatt szállít amerikai árut, akkor fizessen hat százalékos vámot. Hasonló módon, ha egy külföldi kereskedő saját országának áruját amerikai zászló alatt szállítja, szintén fizessen hat százalékos vámot.

[A 14–23. cikkelyek megegyeznek az 1797-es szerződésben megfogalmazottakkal.]

A fentiek bizonyosságául neveinket és az Egyesült Államok konzuli pecsétjét csatoljuk a szerződéshez. Kelt Tuniszban, a keresztény időszámítás szerinti ezerhétvenkilencvenkilencedik és Amerika függetlenségének huszonharmadik évében március huszonhatodikán.

(Aláírás)

WILLIAM EATON
JAMES LEANDER CATHCART

Legyen ismert, hogy én, John Adams, a fent nevezett Egyesült Államok elnöke, áttekintve és figyelembe véve a nevezett szerződést és az abban található minden egyes, a leírtak szerint megfogalmazott cikkelyt és záradékot, a Szenátus javaslatával és jóváhagyásával, illetve által ratifikálom ezen megerősítő okiratot. A fentiek bizonyosságául én, John Adams, az Egyesült Államok elnöke, a nevezett Államok pecsétjével láttam el és írtam alá azt. Kelt Philadelphia városában a mi Urunk ezernyolcszázadik és a nevezett Államok függetlenségének huszonnegyedik évében a mostani január hónap tizedik napján.

JOHN ADAMS
Az Egyesült Államok elnöke nevében, TIMOTHY PICKERING⁴⁸
Secretary of State [Külgügyminiszter]

⁴⁸ Timothy Pickering (1745–1829) massachusetts-i politikus volt, aki több pozíciót is betöltött a Washington- és az Adams-adminisztrációban. 1795 és 1800 között az Egyesült Államok második külügyminisztere volt.

V. dokumentum

*S. D. Heap, az Egyesült Államok tuniszi konzuljaként eljáró diplomata külügyminiszternek írt levelének kivonata, 1824. január 24.*⁴⁹

Megtiszteltetés számomra, hogy tájékoztathatom Önt arról, hogy a mai reggelen minden konzul tiszteletét tette [Mahmud] bejnél azon alkalomból, hogy visszatért a fürdőkből Bardóba,⁵⁰ ahol néhány hetet töltött egészsége megerősítése céljából. Miután visszavonultunk, arról értesítettek, hogy Magasságossága látni óhajt engem, amikor is kifejezte legbarátságosabb szándékát az Egyesült Államok irányába, és tudni óhajtotta, hogy az amerikai hajók miért nem látogatják meg soha kikötőit. Én azt válaszoltam, hogy Magasságossága bizonyára tisztában van az indokkal, miszerint mindaddig, amíg jelen szerződés érvényben van, nem várható, hogy amerikai kereskedőhajókat lászon kikötőibe hajózni. Szintén megjegyeztem, hogy az Egyesült Államok földközi-tengeri kereskedelme igen tekintélyes volt és évről évre növekedett az utóbbi időben. Okkal feltételezhetem, hogy ha olyan változtatásokat hajtanak végre a szerződésben, melyek a legnagyobb kedvezmény elvét élvező államok közé helyeznek minket, akkor hamarosan látni fogja vállalkozó szellemű állampolgárainkat kereskedni itt, ami rendkívül hasznosnak fog bizonyulni kormányának és alattvalóinak. Továbbá megjegyeztem, hogy a sokéves tapasztalat bizonyára meggyőzi Magasságosságát észrevételem igazáról, és hogy bizonyára ekkor belátja, hogy a szerződésben lévő kifogásolható cikkelyek megszüntettek számos előnyt számunkra, azonban azok [a cikkelyek] neki is nagymértékben hátrányára vannak. Ezután röviden kifejtettem neki az összes kifogásolható cikkelyt, melyeket szükséges lenne semmissé tenni vagy módosítani annak érdekében, hogy a kívánt hatást el lehessen érni. A bej a lehető legnyíltabb őszinteséggel helyeselte észrevételeim igazát és felszólított engem, hogy értesítsem kormányomat azon szándékáról, hogy el kívánja törölni, vagy módosítani szándékozik a kifogásolható cikkelyeket. Emellett azt kérte tőlem, hogy értesítsem arról az első amerikai hadihajó kapitányát, mely ebbe az öbölbe érkezik, hogy tisztelegni fog neki, és hogy a jövőben semmilyen követelést sem fog lőporért megfogalmazni, és hogy ettől kezdve nem fog semmilyen igényt támasztani bármilyen rabszolgával kapcsolatban, aki az Egyesült Államok hajójára menekülne.

⁴⁹ Lowrie – St. Clair Clarke (szerk.): *American State Papers, Class I...* i. m. 5: 431–432.

⁵⁰ A Bardó-palota volt Tunisz vezetőinek rezidenciája a 18. és a 19. században. I. Hammúda (1631–1659) Murárida bej volt az, aki eldöntötte, hogy hivatalos szállást épít a bejeknek. Jamil M. Abun-Nasr: *The Beylicate in Seventeenth-Century Tunisia. International Journal of Middle East Studies*, 6. évf., 1. sz. (1975. január) 78.; Mohamed Hédi Chérif: Tunisia. In: *Encyclopedia of Islam*. i. m. 10: 649.

VI. dokumentum

*Konvenció a Tuniszi Kormányzóság és Egyesült Államok között az 1797. augusztus 28-án és 1799. március 26-án megkötött szerződés módosításáról, 1824. február 24. Eredeti angolul. Az Egyesült Államok Szenátusához beterjesztve, 1824. december 15. Javaslat és jóváhagyás határozata, 1825. január 13. Az Egyesült Államok által ratifikálva, 1825. január 13. és 21. között. Kihirdetve/közzétéve, 1825. január 21.*⁵¹

A tapasztalat azt mutatja, hogy az Amerikai Egyesült Államok és a boldog emlékezetű Hammúda basa között a hídsra szerinti 1212. évben rebia elul hónapban, a keresztény időszámítás szerinti 1797. évben augusztus hónapban megkötött béke- és barátsági szerződés különböző cikkelyeit szükséges módosítani és kiegészíteni. Ezért annak érdekében, hogy az Egyesült Államok is a legnagyobb kedvezmény elvét élvező államok közé tartozzon, melyek szerződésben állnak Tunisszal, valamint bizonyítva a nyilvánvaló tiszteletet az amerikai kormány felé és az óhajt a sértetlen barátsági kapcsolatok folytatására, mely mindig is létezett a két állam között, ezennel a magasságos Öfelsége Mahmud basa, tuniszi bej és S. D. Heap úr, az Amerikai Egyesült Államok *chargé d'affaires*-ja megállapodtak abban és elhatározták, hogy a nevezett szerződés hatodik, tizenegyedik, tizenkettedik és tizenegyedik cikkelyei legyenek módosítva. És hogy a nevezett cikkelyek az alábbiak szerint legyenek módosítva, és kiegészítve a szerződésben:

6. cikkely

Ha egy tunéziai korzáró amerikai hajóval találkozik és felkeresi azt csónakjával, akkor csak két embernek legyen megengedve, hogy békésen a fedélzetre lépjen azért, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy az [valóban] amerikai [állampolgár] tulajdona, aki csakúgy, mint egyéb állam bármilyen utasa, aki a fedélzeten tartózkodik, szabadon hajózhasson azokkal és áruikkal. Továbbá a nevezett két ember szigorú büntetés terhe mellett ne követhessen attól semmilyen dolgot. Abban az esetben, ha egy rabszolga megszökik és menedéket kap egy amerikai hadihajón, legyen szabad és ne lehessen követelni annak visszaadását vagy a [rabszolga kiváltásának] kifizetését.

11. cikkely

Amikor az Egyesült Államok hadihajója La Goletta kikötőjébe hajózik, akkor tisztelegjenek annak huszonegy ágyúlövéssel, mely tiszteletadást a hadihajó csupán az ágyúlövést az ágyúlövésért elv szerint kell, hogy viszonozza, és ne kelljen annak lóport adnia, ahogyan az a régebbi szerződés tizenegyedik cikkelyében megfogalmazódott, mely ezennel semmisenek tekintendő.

⁵¹ *ANT, Série Historique, Cart. 252., Doss. 687.; Lowrie – St. Clair Clarke (szerk.): American State Papers, Class I... i. m. 5: 431., 587–589.; Peters (szerk.): The Public Statutes at Large... i. m. 8: 298–300.; Miller (szerk.): Treaties and Other International Acts of the United States of America... i. m. 3: 141–143.; The Barbary Treaties 1786–1816 – „Tunis – Convention of February 24, 1824 Amending the Treaty of August 1797, and March 26, 1799”.*

http://avalon.law.yale.edu/19th_century/bar1824t.asp, letöltés: 2013 szeptembere.

12. cikkely

Amikor az Egyesült Államok állampolgárai tuniszi uralom alatt álló területekre mennek, hogy ott kereskedelmet folytassanak, akkor ugyanaz a tisztelet illeti meg őket, hasonlóan, mint ami más államok kereskedői ott élveznek. Továbbá, ha azok le kívánnak telepedni a kikötőinkben, akkor ennek ne legyen semmi akadálya és szabadon élhessenek olyan módon, ahogy szükségesnek tartják mindenféle akadály nélkül, összhangban más államok szokásaival. Ha egy tunéziai alattvaló óhajtana letelepedni az Egyesült Államok területén, akkor azzal hasonló módon járjanak el.

Ha bármilyen tunéziai alattvaló bérbe venne egy amerikai hajót, és árut helyezne annak fedélzetére és ezt követően azt akarná, hogy rakodják ki, vagy hogy másik hajó fedélzetére szállítsák azt, akkor ezt nem fogjuk megengedni mindaddig, amíg az ügyet nem hagyta jóvá a kereskedők egy társasága, akik ebben az ügyben dönteni fognak. Továbbá a döntést követően a határozat legyen megvalósítva.

Egyetlen kapitányt se lehessen visszatartani annak hozzájárulása nélkül a kikötőben, kivéve akkor, amikor kikötőnk zárva van minden egyéb nemzet hajói előtt is. A fenti rendelkezés csak a kereskedőhajók és nem a hadihajók esetére vonatkozik.

A két állam alattvalói és állampolgárai, a tunéziaiak és az amerikaiak élvezzenek védelmet azokon a helyeken, ahol éppen tartózkodnak az ott lévő kormányhivatalnokok által. De az ilyen védelem sikertelensége esetén minden kár helyrehozásáért az illető egyén mindegyik országban a legfelsőbb hatósághoz fordulhat, mely nyújtson számára megfelelő védelmet és tökéletes igazságot. Abban az esetben, ha a tuniszi kormánynak amerikai hajó szolgálatára lenne szüksége, mely hajó a Kormányzóság területén van és azt korábban nem alkalmazták [ilyen feladatra], akkor a kormány élvezze a kedvezményt, hogy azt az összeget fizethesse, mint más kereskedők hasonló bérbevétel esetén általában fizetni szoktak, vagy ennek hasonló arányában, ha a szolgálatnak nem lenne hagyományos irányadó esete.

14. cikkely

Az Egyesült Államok lakosainak és állampolgárainak tulajdonában lévő összes hajónak legyen engedélyezve, hogy a Tuniszi Királyság kikötőibe hajózhasson, és hogy szabadon kereskedhessen az ottani alattvalókkal és lakosokkal, fizetve azt a szokásos vámot, melyet az egyéb, a Kormányzósággal békében álló, legnagyobb kedvezményben részesített államok fizetni szoktak. Hasonló módon a Tuniszi Királyság lakosainak és alattvalóinak tulajdonában lévő összes hajónak legyen engedélyezve, hogy az Egyesült Államok különböző kikötőibe hajózhasson, és hogy szabadon kereskedhessen az ottani állampolgárokkal és lakosokkal, fizetve azt a szokásos vámot, melyet egyéb, az Egyesült Államokkal békében álló, legnagyobb kedvezményben részesített államok fizetni szoktak.

Megkötetett, aláíratott és pecséttel ellátott a Tunisz melletti Bardó-palotában, a hidzsra szerinti 1239. évben jumedí teni holdjának 24. napján, a keresztény időszámítás szerinti 1824. és az Egyesült Államok függetlenségének 48. évében február 24-én. Mindazonáltal fenntartva annak az Egyesült Államok elnökének, a Szenátus javaslatával és jóváhagyásával, és azok által történő végső ratifikációját.

[pecsét] S. D. HEAP, az Egyesült Államok tuniszi *chargé d'affaires*-ja
 [pecsét és aláírás] SZIDI MAHMUD, basa
 [pecsét] HASZÁN, bej

Továbbá e hónap január 13-án az Egyesült Államok Szenátusa és az azon jelenlévő szenátorok kétharmada egybehangzóan javasolták és jóváhagyták az egyezmény és az abban található nevezett módosítások ratifikációját. A nevezett javaslat és elfogadás értelmében ratifikálom az Egyesült Államok részéről a nevezett cikkelyeket:

Ezennel kihirdetem azt, és a nevezett cikkelyek legyenek nyilvánosságra hozva, és végül elrendelem, hogy az Egyesült Államok és annak állampolgárai jóhiszeműen tartsák be és hajtsák végre azokat, és minden egyes abban található záradékot tartsanak be abban a formában, ahogyan jelenleg vannak.

Ennek hiteléül aláírásommal és az Államok pecsétjével láttam el az alábbi dokumentumot. Kelt Washington városában a mi Urunk ezernyolcszázhuszonötödik és az Egyesült Államok függetlenségének negyvenkilencedik évében január hónap huszonegyedik napján.

[pecsét]

JAMES MONROE⁵²

Az elnök nevében:

JOHN QUINCY ADAMS,⁵³
Secretary of State [Külügyminiszter]

⁵² James Monroe (1758–1831) az „alapító atyák” utolsó tagja, az Egyesült Államok ötödik elnöke. Monroe hivatalát két elnöki cikluson át töltötte be 1817-től 1825-ig.

⁵³ John Quincy Adams (1767–1848) John Adams elnök fia volt. Quincy Adams külügyminiszter és Massachusetts állam szenátora és képviselője is volt, mielőtt 1825-ben megválasztották az Egyesült Államok hatodik elnökének (hivatalban: 1825. március 4.–1829. március 4.).

Zsolt Palotás

Documents on the Early Diplomatic Relations between the United States of America and
the Regency of Tunis, 1796–1824
A Text Edition

The United States of America concluded nine treaties with the Barbary States, namely Morocco (1786, 1836), the Regency of Algiers (1795, 1815, 1816), Tripoli (1796, 1805) and Tunis (1797/1799, 1824) between 1786 and 1836. Two of those arrangements, signed with Tunisia appear in the present text edition. Present source edition primarily focuses on the Peace Treaty of 1797, its alteration in 1799 and on the Convention of 1824. This paper also deals with other documents – truce, instruction and correspondence – which were issued about the early diplomatic history between the United States and the Regency of Tunis, 1796–1824.

The texts of these documents can be found both in manuscript and in printed form. Important manuscript sources of the early Tunisian–U.S. relations can be found at the *Archives of the Department of State*, Washington D.C. and the *Archives Nationales de Tunisie*, that is the National Archives of Tunisia. In the Tunisian institute we can find the French version of the Tunisian–U.S. treaty of 1797/1799 and also the Convention of 1824, written in English. In addition, the published materials are also important sources on the history of the Tunisian–American relations in Early Modern Times. The *Archives of Tunisia* has made available her materials in several publications. For example, in 2011 the *Cahiers des Archives*, a collection of treaties of the period of 1626–1955 was published and edited by Mehdi Jerad assistant professor at the Université de Sousse (University of Sousse).

The American source editions are numerous and they are quite complex. The *American State Papers* series is a valuable source on the early U.S. history. This series contains all government documents from the early 19th century. The collection includes several sections, for example, *American State Papers, Class I: Foreign Relations, 1789–1828* and *American State Papers, Class VI: Naval Affairs, 1794–1836*. These serials report on the events between the U.S. and the Barbary States in several pages. In addition, there are two important source collections, which contain the above mentioned peace treaties. There are *The Public Statutes at Large 1789–1845*, edited by Richard Peters and the *Treaties and Other International Acts*, collected and noted by Hunter Miller.

TARJÁN G. GÁBOR

Ahogy magukat nevezik – magyar örmények

Az örmények történelme a távoli múltba nyúlik vissza. A legenda szerint Noé leszármazottai, az őket említő első írásos emlék az i.e. 2. évezredből való, míg a történettudomány az i.e. 12–6. század közötti időszakra teszi az örmény nép kialakulását. Az i.e. 1. században Örményország már nagyhatalom volt. Az örmények méltán büszkék arra, hogy ők a világ legrégebbi keresztény nemzete, amelyet 301-ben (Világosító) Szent Gergely térített meg. (Az örmény egyház Konstantinápolytól és Rómától függetlenül fejlődött.) Gergely hosszú börtönbüntetése után végezhetette missziós munkáját, miután meggyógyította és megtérítette a korábban keresztényüldöző és kicsapongó életet élő III. Tiridat királyt. A megtért király akaratának megfelelően Gergely megszervezte az örmény egyházat és tizenkét püspökséget alapított.

Arméniából 706-ban indultak útnak a Kaukázus felé az első örmény kivándorlók, miután az országot megszállva tartó arabok a nahicseváni székesegyházba zárt vallási vezetőkre rágyújtották a templomot, a lakosságot pedig mértéktelen adókkal sújtották. Az ország egy része később Bagratida királysága alatt önállóvá vált Ánit fővárossal. Innen menekült el a lakosság a szeldzsuk-törökök pusztításai elől a földközi-tengeri Cilicába és a Krím-félszigetre 1064-ben. 1475-ben azonban a török és tatár hódítók miatt tovább kellett költözniük. Így érkeztek meg a már korábban létrejött oroszországi, lengyelországi és moldvai örmény településekre. Moldvában 1669-ben felkelés tört ki az adók és adószedők miatt, melyhez az örmények is csatlakoztak. A török megtorlás elől 800 örmény család (?) a Kárpátokon átmenekülve a Csíki- és Gyergyói-havasok településein húzta meg magát. Három évig vártak, hogy visszatérjenek Moldvába, melyet azonban annyira tönkretett a háború, hogy 1672-ben a szucsavai örmény püspök, Zilifdárián Minász vezetésével újabb örmény menekültek érkeztek, letelepedési engedélyt kérve az erdélyi fejedelemtől, I. Apafi Mihálytól. Ettől az évtől számíthatjuk a magyarországi örmények történetét.

Örményekkel már a kora középkori Magyarországon is találkozunk. 1243-ban IV. Béla az Esztergomban régebben letelepült örményeknek a tatár pusztításkor megsemmisült, kiváltságait tartalmazó oklevelét újíttotta meg. Későbbi uralkodók, mint IV. László, okleveleiben is történik említés az esztergomi örményekről. A 14. században már éltek örmények Erdélyben a szászok mellett Brassóban és Nagyszébenben. Ez utóbbi városban a fűszerkereskedelemben olyan erős monopóliumot szereztek, hogy a szász kereskedők a magyar királyhoz fordultak és I. (Nagy) Lajos – más jövevény kereskedőkkel együtt – eltiltotta őket a kiskereskedéstől. Báthori István fejedelemsége idején „a levantei kereskedelem erdély-

lyi útjának újjáéledése folytán tekintélyes számban bukkantak fel örmény kalmárok Erdélyben”.¹ 1660-ban és 1632-ben az erdélyi országgyűlés törvényben szabályozta az örmények és más népcsoportok kereskedelmi tevékenységét.

A 16–17. században már Moldvából is érkeztek örmény kereskedők Erdélybe. Miután 1607-ben Gyergyószentmiklós országos választójogot kapott a fejedelemtől, az évi három országos vásár és a hetivásárok nagy vonzerőt jelentettek a lengyelországi és moldvai örmények számára. A kalmárokat a letelepedő családok követték, az első ilyen örmény család-csoport 1637-ben érkezett. 1654-ben Csíkszépvízen és Gyergyószentmiklóson telepedtek le örmény kereskedőcsaládok.

A Minász vezette több ezer örmény bevándorlót Apafi befogadta, elsősorban azért, mert elégedetlen volt a görög kereskedők tevékenységével. A püspökséget Besztercén helyezte el, a családok nagy részét Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen telepítette le. A század végéig ezekről a településekről vándoroltak el kisebb csoportok más erdélyi helységekre. A szakirodalomban gyakran találkozunk azzal a széles körben elfogadott adattal, hogy 3000 család érkezett. Ezt a számot mi is túlzónak tartjuk – annak ellenére, hogy pontos adatok nem állnak rendelkezésre –, még a tizede is kétséges, hiszen 1715-ben is csak 220–240 örmény család élt Erdélyben.

Az erdélyi örmények a keleti szertartású örmény-gregorián (gregoriánus-örmény) egyház hívei voltak és az ecsmiadzini katolikoszhoz tartoztak. A katolikus egyház már évszázadok óta rendszeresen próbált unióra lépni a gregoriánusokkal, de csak részeredmények születtek, mint az 1307. évi sisi unió, amit az örmények hét évvel később visszamondtak. Az 1439. november 22-én a ferrara–firenzei zsinaton is unióra lépett a két egyház, de nem csatlakozott hozzá valamennyi örmény közösség. A 17. században jött létre a lemergi unió, ami a helyi örmény érsekek közreműködésével a galíciai örmény közösségek egyesülését jelentette Rómával.

Római katolikus hitre térítésük érdekében a római egyház a botosáni születésű örmény Verzár Oxendiust (Verzereskul Oxendius, Oxendio Virziresco) küldte Erdélybe, aki két éven keresztül győzködte Minász püspököt. Döntő érve az volt, hogy a kereskedés, az ipar és a vallás szabad gyakorlásához való jogokat csak a pápai fennhatóság elismerése után kapják meg. Minász végül engedett, de híveinek csak a kisebb része katolizált vele és nem sokkal később, 1686-ban meghalt. A többi örményt Verzárnak a következő évben sikerült áttérítenie.² Közjogi helyzetükön azonban nem tudnak változtatni, az örmények egészére vonatkozó kiváltságlevelet nem sikerül kiharcolniuk.³ „Külön örmény natio létrehozását

¹ Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715)*. MTA BTK TTI, Budapest, 2012. 81.

² Az áttérés nem ment egyszerűen, az örmények egy része árulónak tartotta és nevezte Verzárt. Például a besztercei örmények szerint az unió előtt jobb volt a helyzetük, mert szerződés alapján csak évi 100 forint adót kellett fizetniük, ami 500, majd 2000 forintra emelkedett. De korlátozták árubeszerzési lehetőségeiket is. A gyergyói örmények egy része vissza is tért a gregoriánus hitre.

³ A lemergi örmény érsek Verzárt 1687. február 13-án az erdélyi örmény egyház adminisztrátorává, VIII. Sándor pápa 1690. október 3-án apostoli helynökké, XII. Ince pápa pedig a következő évben örmény katolikus püspökké nevezte ki. Felszentelése 1691. július 30-án történt Lembergben. Halála (1715) után utódát, Budakovich Lázár szamosújvári plébánost a Szentszék csak főesperessé és apostoli helynökké nevezte ki és az 1716-ban visszaállított erdélyi római katolikus püspökség alá rendelte az örmény egyházközségeket. Ezért nem erősítette meg a pápa a Mária Terézia által püspökké kinevezett Theodorovits Mihály szamosújvári plébánost tisztében. Az erdélyi örmények a következő

sem az erdélyi rendiség nem tűrné el, sem a birodalom központi kormányszerve nem tartja szükségesnek.⁴ 1715-ben Verzár püspök rejtélyes és titokzatos halálával – amit a Propaganda Fide Generális Kongregáció is tárgyalt – megszűnt az örmény szertartásnyelvű katolikusok önálló egyházi irányítása és az erdélyi római katolikus püspök egyházi joghatósága alá kerültek.

1700-ban I. Lipót engedélyével, Verzár Oxendius püspök kezdeményezésére az örmények megvették a Martinuzzi-vár melletti Gerla falu területét 12 ezer forintért. Itt épült fel tizenhárom év alatt Armenopolis (Örményváros), amely 1838-tól a Szamosújvár nevet viselte. Közben – 1712-ben – a gazdasági, kereskedelmi érdekeiket féltő beszercei szászok kiűzték városukból az örményeket, meggyorsítva ezzel az önálló települések létrehozásának folyamatát. A teljes szamosújvári uradalom – 22 falu – kilencven évre történő zálogba vétele 1736–1737-ben történt meg 100 ezer forintért, végül 1887-ben az örmények örökáron megvették a birtokot.⁵ Verzár szerette volna az összes örményt Szamosújvárra telepíteni, de ez a gazdasági életben betöltött szerepük miatt nem valósulhatott meg. Csak a kisebb falvakban – Szépvíz, Vice, Petele, Felfalu, Görgény – élők költöztek a városba, amely az örménység szellemi központjává vált.

Az örményeknek zárt közösségben folyt az élete. Az 1689-ben alakult Örmény Kompania, élén az örmény bíróval, töltötte be az ellenőrző és végrehajtó hatalom szerepét körükben. 1757-től ezt a szerepet a Százak Tanácsa vette át. A városba csak a tanács engedélyével telepedhetett le idegen és minimális volt a vegyes házasságok száma. „Az örmény lakosság patriarchális rendszerben, szigorú törvények szerint élt, amelyek még az étkezés módját, a lakásberendezést, a viseletet vagy az evőeszközök használatát is meghatározták. Főleg a fényűzést igyekeztek különböző rendeletekkel és pénzbírságokkal visszafogni.”⁶

1689-ben Potoczki Márton lelkész vezetésével 20 örmény család telepedett le Apafi fejedelem ebesfalvai birtokán. Lakóház-építési engedélyt és adókedvezményt kaptak, 1696-tól tanácsot választhattak. Az ebesfalvai domíniumot, melyen Erzsébetváros – nevét III. Károlytól kapta 1733-ban – jött létre, az Apafi-család kihalása után, 1758-ban Bethlen Gábor udvari kancellártól 60 ezer forintért vásárolták meg az örmények.⁷

Szamosújvár és Erzsébetváros jogállása kezdetben a kiváltságos mezővárosokénak felelt meg. Önkormányzattal bírtak, első fokon bíraskodtak, kvártély- és előfogatmentességgel rendelkeztek. Nem gazdasági ügyekben sem a megyétől, hanem a *Gubernium*tól függtek, gazdasági tekintetben a kincstári igazgatás alá tartoztak, védelemért a fő hadiparancs-

évszázadokban is a római katolikus püspökség fennhatósága alatt maradtak. A Belgrádot elfoglaló törökök elől 1739-ben elmenekült örmények alapították meg az újvidéki örmény katolikus plébániát, amely közvetlenül a kalocsai érsekség alá tartozott.

⁴ Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uradalmi rendszer (1711–1770). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 2. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 1000.

⁵ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900*. 3. k. Szamosújvár, 1901. 19–23., 30.

⁶ Bagi Éva: A magyarországi örmények és egyházuk. In: Doncsev Toso – Szőke Lajos (szerk.): *A keleti kereszténység Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2007. 293–308., 298.

⁷ Az erdélyi rendek az 1740-es országgyűlésen és az 1741–1742-es bécsi követküldéskor tiltakoztak a szamosújvári uradalom örmény kézre juttatása miatt. 1759-ben az erzsébetvárosiak birtokszerzése ellen emelték fel szavukat a rendek, de a kormányzat a királyi tekintély vonatkozásában sértőnek találta a *contradictió*t, ezért 1761-ben az országgyűlésen a rendek meghátráltak.

noksághoz kellett fordulniuk. 1741-ben az erdélyi rendek sikertelenül próbálták elérni, hogy az örményeket a vármegye hatósága alá rendeljék, arányos adóterheket vessenek ki rájuk és szüntessék meg kvártélymentességüket. II. József uralkodása alatt, az 1785–1786-os közigazgatási reform eredményeként a két település megkapta a szabad királyi város címet. Az 1790–1791-es országgyűlés azonban csak úgy hagyta volna jóvá ezt, ha feladják kvártély- és előfogatmentességüket, mivel ilyen joga a többi szabad királyi városnak sem volt. A jóváhagyás hosszas alkudozások és kompromisszumkísérletek során végül csak a következő évszázadban született meg. Szamosújvár és Erzsébetváros közben – az országgyűlési képviselőket kivéve – a szabad királyi városok jogállásának megfelelően élt. De az 1791. évi erdélyi országgyűlés Szamosújvárt és Erzsébetvárost, illetve lakóit a rendi magyar nemzet sorába emelte.

Gyergyószentmiklós fejlődését, mezővárossá válását az örmény kézműves és kereskedőréteg helyzetének megszilárdulása és a 18. században alszéki közigazgatási központtá válása biztosította. 1794-ben a település megpróbálta a szabad királyi város jogállást megszerezni. De csak az örmények egymás közötti gazdasági pereit bonyolíthatták külön törvényszéken és illetékességük kiterjedt a csíkszépvízi örmény telepre is.

Az örmény lakosság fluktuációja elsősorban a 18. század első felében volt magas. II. Rákóczi Ferenc pusztításai az egész országban demográfiai visszaesést hoztak, nem volt kivétel ez alól az örmények által lakott régió sem. Ebesfalváról és Szépvíztől csak a hagyományok alapján véljük tudni, hogy mi történt a lakossággal. Ebesfalváról az emberek egy része visszavándorolt Moldvába, az utóbbi lakosságát pedig a betörő tatárok hurcolták el. A harcok elmúltával ismét megindult a bevándorlás Moldvából Erdélybe és még Lengyelországból is érkeztek letelepülő örmények.

Az örmények a 17. századtól a kecske- és báránybőr-feldolgozásban, exportban (kordován, szattyán, szörme), valamint az állatkereskedelemben játszottak meghatározó szerepet. A 18. század első felében az erdélyi külkereskedelemben az állatexport volt domináns több mint 50%-os részesedéssel, ezen belül 90%-ot tett ki a marhakitétel, ami örmény kézben volt. A szamosújvári tímár-, szücs- és kereskedőcéhek szabályzatát még Verzár készítette el. A tímárok szabályzata tíz pontból állt és többek között kimondta, hogy a társulat jövedelmét „ne fordítsák lakomákra, hanem csatolják az alaptőkéhez”, illetve védőszentjük, Szűz Mária mennybemenetelének napján vendégeljenek meg 10-20 szegényt.⁸

A 18. század első felében az örmények évente több ezer ökröt, lovat és juhot hajtottak fel Bécsbe. Az elnéptelenedett alföldi pusztákat – elsősorban Békés megyében – olcsón, holdanként egy, másfél forintért bérelték távol élő tulajdonosaiktól, ahol az Erdélyben, Moldvában vásárolt tinókat felhizlalták, majd Bécsig hajtották őket. 1740-ben a 18 szamosújvári marhakereskedő 3690 ökröt hizlalt, az erzsébetvárosiak ugyanekkor mintegy 500 ökröt vásároltak fel. Ha egy örmény kereskedő évi 4 ezer forintot fizetett harmincadba, az azt jelentette, hogy több tízezer forintos forgalma egy közepes erdélyi arisztokrata jövedelmével ért fel.⁹

A kézművességen belül elsősorban bőrfeldolgozással foglalkoztak; nem csak kereskedőkből, hanem tímárokból is volt egy jelentős középréteg. A gyergyószentmiklósi örmények nagy része tímár volt, 1760 körül több mint százan foglalkoztak a bőrök kikészítésé-

⁸ Szongott: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája...* i. m. 35.

⁹ Trócsányi: *Új etnikai kép, új uradalmi rendszer...* i. m. 1001.

vel, a század végén pedig már 160-an. A 19. század fordulóján több mint húsz tímárüzem foglalkoztatott legalább húsz embert.¹⁰

Gyergyószentmiklóson, ahol 1760 körül több mint száz tímár működött, a céhekbe tömörült örmények gazdasági fejlődését a helyi hatóság jogszabályokkal igyekezett akadályozni. 1726-ban megtiltották számukra a kocsmatartást, a kereskedők nyáron csak reggel nyolc órától, télen egy órával később kezdhették árulni termékeiket a piacon, korlátozták a mészárosok, nehezítették a tímárok munkáját.¹¹ Az örmény kereskedők működése nem korlátozódott a Habsburg Birodalomra, Konstantinápolytól kezdve a velencei tartományokon keresztül Hamburgig tevékenykedtek és foglalkoztak posztóval, festékkel, borral, sóval, gabonával is. Amikor Mária Terézia 1767-ben gazdasági érdekből be akarta fogadni az erdélyi városokba azokat az örmény kereskedőket, akiknek vagyona elérte a hatezer forintot, szembetalálkozott a német polgárság ellenállásával. Samuel Bruckenthal, az Erdélyi Udvari Kancellária sűrű eminenciása és tényleges vezetője „a német vér tisztaságára”, és – mai kifejezéssel élve – a német identitás megőrzésére hivatkozva utasította el az újabb örmények befogadását, figyelmen kívül hagyva, hogy eme nacionalista ideológia szerint a Szebenben és Brassóban működő görög és román kerekedők is „veszélyeztetik” a németséget.

A hétéves háború során (1756–1763) az államkincstár teljesen kimerült. Ezért azoknak, akik jelentősebb adománnyal támogatták a hadviselést, Mária Terézia lehetővé tette a nemesség megszerzését. Így az 1760-as években 27 örmény család jutott magyar címeres nemességhez. Ők hamarosan elárverezett pusztákat vásároltak, a következő század elején pedig eladták az örmény helységekből levő házaikat, Pestre és a jelentősebb városokba költöztek. Ez a folyamat felgyorsította az asszimilációjukat. A reformkorban a gyergyószentmiklósi és csíkszépvízi kerekedő és tímár kolóniák még aktívan működtek, de Erzsébetváros elvesztette kereskedő jellegét. Szamosújvár fejlődése pedig a szabad királyi város rang ellenére megakadt. Az örmény diétai követek népüket a magyar nemzet részének vallották és egyre kevesebben voltak, akik nem tanultak meg magyarul. Összességében az örmények a magyar polgárságot erősítették.

II. József uralkodásának idején Szamosújvár jogi népessége 4459 főt, Erzsébetvárosé 3398 főt tett ki. 1850-ben az Erdélyben élő örmények száma 7687 fő volt, a lakosság 0,4%-át. Az 1857. évi népszámlálás – amely a nemzetiségi hovatartozásra nem kérdezett rá – adataiból az örmények számára vonatkozóan eltérő következtetést vontak le a szakemberek: 5908 és 8774 fő közé teszik. A vallási hovatartozásra adott válaszok szerint Erdélyben és a Partiumban 277 örmény keleti, és 5631 örmény katolikus vallású személyt regisztráltak.¹² 1880-ban már csak 3450 örmény anyanyelvű lakos élt Erdélyben, a későbbi népszámlálás-

¹⁰ Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepедéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. BTM – OSZK, Budapest, 2013. 9–16., 13–14.

¹¹ Garda Dezső: *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*. INFOPRESS, Székelyudvarhely, 1992. 23. A különböző településeken működő örmény céhek általában királyi megerősítés nélkül működtek és ez lehetőséget adott a privilégiumokkal bíró erdélyi céheknek, hogy belekössenek működésükbe.

¹² Varga E. Árpád: Az 1857. évi erdélyi népszámlálás román nyelven. In: Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Püski, Budapest, 1998. 343–353., 343–353.

ok pedig nem is regisztrálták önálló nemzetiségként őket.¹³ A 19. század elején még Szatmár megyében is önálló népelemként tartották számon az örményeket, akik Felsőbányán, Szatmárnémetiben és Szinérváralján éltek és kereskedelemmel foglalkoztak.¹⁴

Az örmény közösségekben a 18. században megindult a nyelvi magyarosodás, de – többek között az örmény iskoláknak köszönhetően – a két szabad királyi városban csak a 19. században következett be a nyelvváltás. Majd lezajlott a nyelvi identifikáció folyamata is és ezzel együtt a magyar nemzeti érzelmű örményekkel szemben megszűntek az előítéletek.

1848-ban a Magyarországon élő 12 ezer örmény nagy része, mintegy tízezer fő Erdélyben élt. Közülük négyezren Szamosújváron, kétezren Erzsébetvárosban. 1848–1849-ben az örmények a magyar szabadságharc támogatói voltak. 1848 nyarán Szamosújvár és Erzsébetváros jelentős összegeket adományozott a honvédsereg felállítására, később pedig kölcsönrel segítettek Bem seregét. A két városból mintegy háromszázan küzdöttek honvédeként. Az osztrákok nem feledkeztek meg a két városról: Szamosújvárra negyvenezer forint hadisarcot vettek ki, Erzsébetvárosban pedig kétszer is szabad rablásra kapott engedélyt a császári haderő.

Lukács Móricz Kossuth Lajos titkáráként került a kereskedelmi minisztériumba, ahol hamarosan helyettes államtitkár lett. Lukács György belügyi államtitkárként élte meg a világsíri fejezetét. Lukács Sándor győri kormánybiztosként működött, míg 1849 januárjában kinevezték az Országos Ruházati Bizottmány teljhatalmú biztosává. Gorove István a képviselőház jegyzőjeként olvasta fel az általa szerkesztett „Európa népeihez” címzett felhívást és ő fogalmazta meg a „Függetlenségi Nyilatkozat”-ot is. Kiss Ernő tábornok és Lázár Vilmos ezredes neve a vértanúk között ismert. A másik örmény származású tábornoknak, Czecz Jánosnak sikerült elmenekülnie és az argentin hadseregben kamatoztatta képességeit. Szobra ma is ott áll Buenos Airesben a Katonai Akadémia előtti téren. Lukács Dénes ezredes Aradon halálra ítélték, amit végül tizenhat év várfogságra változtattak. 1856 tavaszán amnesztiával szabadult a komáromi várbörtönből. Rajtuk kívül még félszáz örmény származású tiszt harcolt a magyar honvédségben. Ma már talán patetikusként tűnik, amit egy szamosújvári örmény polgár, Szentpéteri Imre 1849 júniusában írt Cserey Ignác ezredeshez, a nagyváradi és kolozsvári hadmegye parancsnokához. A levél írójának három fia, Szentpéteri Imre és Miklós honvéd századosok és Szentpéteri László honvéd hadnagy halt hősi halált: „Vagyonomat három fiam képezte. Örvendek, hogy mind a hármat a haza számára nevelhettem és büszkít a tudat, hogy mind a három vérét a hazáért ontotta. Segélyt nem kérek anyagi bajokkal küzdő hazámtól. Nincs ugyan sok vagyonom, de nemszegény az, kit Isten ily hazaszerető fiakkal áldott meg.”¹⁵

A kiegyezés utáni gazdasági fellendülés további örmény migrációt eredményezett a nagyvárosokba. Ők már magyar anyanyelvűnek és nemzetiségűnek vallották magukat, származásukra, őseikre a római katolikus valláson belüli örmény nyelvű szertartásaik emlékeztek. „Megmaradtak a patrícus veretű földbirtokosaik, papjaik, az üzletelő bérlők,

¹³ Köpeczi (főszerk.): *Erdély története*. 3. k. i. m. 1575. táblázata alapján. Az 1850. évi adat a Partiummal együtt.

¹⁴ Kávássy Sándor: Váraljai örmények a XVIII–XIX. század fordulóján. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1988. 4. sz. 24.

¹⁵ Bona Gábor: Örmények az 1848–1849-es magyar szabadságharcban. *Szovjet Irodalom*, 1986. 9. sz. 132–135.

vásárjáró sátoros örmények mint hagyományörzők”.¹⁶ Szamosújváron még ápolták a régi népszokásokat, de az örmények már magyarul beszéltek, tudományos folyóiratuk, az *Armenia* a nyolcvanas években már magyarul jelent meg.

Miután 1909. szeptember 29-én Szamosújváron megnyitották az Örmény Múzeumot, egy papi csoport úgy döntött, hogy a kultuszminiszternél ismét kezdeményezni fogja az örmény püspökség felállítását. „Emlékiratot”-ot szerkesztettek és szándékukról értesítették a bécsi mechitarista főapátot is, aki áldását adta a tervre. 1910. október 28-án egy örmény küldöttség felkereste Zichy János kultuszminisztert, aki Majláth Gusztáv erdélyi püspökkel való tárgyalást javasolt. A következő év január 14-én ez meg is történt, majd az örmények elküldték a püspöknek az „Emlékirat”-ot. Ebben azonban már nem a püspökség visszaállítását kérték, hanem egy örmény vikariátus felállítását. Ennek élén egy örmény segédpüspök állna, az erdélyi püspöknek alárendelve. Majláth 1912 októberében támogatta a tervet, mivel ezt a megoldást korábban ő maga is ajánlotta. A tárgyalásokról Zichy az országgyűlést is tájékoztatta 1912. december 13-án. Néhányan úgy gondolták, hogy a hajdúdorogi görög katolikus püspökség örmény helynökségeként kell az új szervezeti keretet kialakítani. Ezt a tervet azonban sem az örmények, sem a görög katolikusok nem támogatták. De a világháború és főként a trianoni békeszerződés minden elképzelést semmissé tett.

Az Oszmán Birodalomban II. Abdul-Hamid szultán 1894–1896 közötti örményellenes intézkedései és ezek véres következményei, az anatóliai tömegmészárlások, majd a hatalomra került ifjútörökök ultranacionalista csoportjának brutalitása – ami lehetővé tette a törökök számára az örmények kifosztását, gyakran lincselését – következtében kezdődött az örmények menekülése. Már az 1910-es években Magyarországra is érkeztek örmény menekültek.

Maga az örmény genocídium (*Metz Jeghern* – „nagy szerencsétlenség”), az örmények törökök által tervezett és szervezett meg- és legyilkolása különböző módszerekkel az 1890-es évektől a török függetlenségi háború lezárásáig tartott. Az 1915–1916. év eseményei jelentették a népirtás tetőzését. 1915. április 24-én kezdődött a hivatalosan kitelepítésnek nevezett akció, melynek első áldozatai a konstantinápolyi örmény értelmiségiek voltak. Ezt követően indult meg a teljes népesség deportálása a sivatagba. A néhány ellenálló csoportnak állít emléket Franz Werfel *A Musza Dagh negyven napja* című regénye. Az áldozatok számát a szakirodalom 300 ezer és másfél millió fő közé teszi a forrásoktól függően.

A genocídiumot túlélte örmények közül mintegy 400 ezren érkeztek Európába. Legnagyobb részüknek sikerült Franciaországba jutnia, de Görögországtól Németországig mindenhol megtalálhatók voltak. Magyarországon az általában Szamosújvárról, Erzsébetvárosból Budapestre települt, magyarul beszélő örmények körébe érkeztek az Anatóliából menekültek. Nagy részüknek csak tranzitország volt Magyarország, de azért többen itt telepedtek le. Gyorsan feltalálták magukat, szinte monopolizálták a magyar szőnyegipart. A legfrekvenciáltabb helyeken voltak a boltjaik, a Ferenciek terén, a Kárpátia étterem belső udvarában, a Váci utcában, az Irányi utcában, a Kossuth utcában, a Cukor utcában, a Régi posta utcában és az Eskü téren.

„A két világháború közötti Budapest mindennapjainak egyik meghatározó szereplője lett így az örmény szőnyeges, aki vállán a javításra váró szőnyeggel siet műhelyébe.

¹⁶ Köpeczi (főszerk.): *Erdély története*. 3. k. i. m. 1609.

A budapesti szőnyegipar és a kereskedelem az örmények számára megteremtették a szükséges egzisztenciális háttérrel az új élet és egy élénk társasági életet élő budapesti örmény közösség kialakítására.”¹⁷

A fővárosban letelepedett keleti örmények sorát az Agobian fivérek nyitották meg 1897-ben, akik hamarosan perzsaszőnyeg-kereskedőként váltak ismertté. A század elején még csupán 3-4 „szőnyeges” család telepedett meg, majd Törökországból érkeztek menekültek. Számuk 1922-ben 80-90 főt tett ki, akiknek a fele tovább vándorolt nyugat felé. A Budapesten maradtak között találunk orvost, nyelvtanárt, festőművészt és ügyvédet, de többségük szőnyegkereskedéssel, szőnyegszövésssel és javítással foglalkozott.¹⁸ 1919-ben a keleti örmények csoportja megalapította a Masis (Ararát) nevű egyesületet és Rsduni Hrant Szerkisz szerkesztésében kiadták a sajnálatos módon mindössze három számot megélt *Nor Tar* (Új Évszázad) című örmény nyelvű lapot, melyet a bécsi mechitaristáknál nyomtattak. Az újság örmény és magyar nyelven tudósította Magyarországi örményeit a hazai és a külföldi örmény diaszpóra életéről. Szerkesztője és szerzője Rsduni Hrant Szerkisz volt, aki külföldi folyóiratokban is publikált a magyarországi örménységéről.

A Budapesten élő örmények – elsősorban a trianoni békediktátum után a fővárosba menekültek – 1920. április 18-án létrehozták a Magyarországi Örmények Egyesületét (MÖE) és megkezdték az egyházközség szervezését. Az Erdélyből Budapestre menekültekkel együtt a fővárosban élő örmények számát 1800-2000 főre, a Magyarországon élőkét ennek kétszeresére becsülték.¹⁹ Az Ávedix Félix vezette egyesület előadásai sok érdeklődőt vonzottak és nemsokára a Masis is beolvadt a szervezetbe. A kiemelkedő kulturális programok közé tartozott az 1921. április 24-én a Pester Lloyd székházában tartott, irodalmi esttel kombinált hangverseny.

1921 decemberében kétmillió korona kezdőtőkével – amit négy év alatt dupláztak meg – megalakult az Örmény–Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság, amely 1923-ban kétmillió korona ösztöndíjat biztosított azoknak a magyarországi örmény fiataloknak, akik tanulmányaikat a Velencei Mechitarista Kongregáció Moorat-Rafaelian Kollégiumában szeretnék volna folytatni.

„Eghia Hovhanessian örmény menekült visszaemlékezése szerint az Oszmán Birodalomból érkező örmény menekültek száma Budapesten 1922-ben 80-90 körül mozgott, míg 1934-ben az Erdélyből betelepülő örményekkel együtt a fővárosban hozzávetőleg kétezren, az ország teljes területén pedig ötezen éltek.”²⁰

A MÖE 1923 tavaszán azzal a kéréssel fordult tagjaihoz, hogy vegyenek részt az örmény szertartású katolikus egyházközség megszervezésében és május 14-én megkezdték a belépési nyilatkozat aláíratását. A felhívásban az alábbiakat írták:

¹⁷ Kránitz Péter Pál: *Az örmény népi társaságok Magyarországon*. <http://ujkor.hu/content/az-ormeny-nepirtas-menekultjei-magyarorszagon>, letöltés: 2015. június 10.

¹⁸ Hovhanessian Eghia: *Armenia népe*. Kalántai Ny., Gödöllő, 1934. 276.

¹⁹ Uo. 272., 275–276.

²⁰ Kránitz Péter Pál: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. *Világtörténet*, 37. évf. (2015), 3. sz. 461-484.

„A magyar örménységnek ősei mindannyian az erdélyi örmény szertartású kath. egyházközségek valamelyikének hívei voltak. Az átköltözés és az örmény szertartású pap hiánya következtében előállott kényszerű helyzet folytán más szertartású (tehát latin v. görög) pap által való megkeresztelés azonban az illetők rítusában változást nem idézett elő, mert a rítust megváltoztatni – nagyon fontos okokból – csak a Pápa Ő Szentsége engedélyével lehet! Ilyen engedélyt pedig egy magyar örmény sem kért, tehát nem is kapott, s így az örmény rítushoz való tartozósága fönnáll!”²¹

1924-ben a velencei mechitaristák²² az egyházközség szervezőbizottsága kérésére Budapestre küldték a magyarul is tudó P. Tirojan Athanázt, aki a rend tulajdonában levő Ráday u. 11–13. alatti bérházban rendezett be kápolnát. Az egyházközségbe 290 család lépett be. Athanáz 1926-ban bekövetkezett váratlan halála után csak négy évvel küldtek új lelkeszt Velencéből, az elhunyt rendtag öccsét, P. Tirojan Hagopot. 1930 októberében az Andrássy út 52. szám alatti épületben nyílt meg az örmény katolikus kápolna.

Serédi hercegprímás 1932-ben engedélyezte a Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség megalakulását, de Hagop 1933-ban bekövetkezett halála miatt ez meghiúsult. Új lelkeszt nem küldtek Velencéből, mert a budapesti örmény katolikusoknak csak töredéke csatlakozott az egyházközséghez. Többszöri kérésre végül a bécsi mechitaristák 1935-ben Budapestre küldték az erdélyi születésű, korábban Konstantinápolyban működő Pungutz Verthanesz Antalt. A következő évben megalakult a Világosító Szent Gergely Lelkészség és az Örmény Katolikus Egyházközség. A szabályzat szerint az egyházközség tagjának számított minden budapesti római katolikus, aki apai ágon örmény származású. Annak ellenére, hogy az egyházközségnek adózók száma 600 családot tett ki, az örmények jelentős

²¹ *A Magyarországi Örmények Egyesületének felhívása a belépési nyilatkozat kitöltésére.* 1923. május 14.

²² Manug (Mechitar) 1676. február 7-én született Kis-Ázsiában, Sivasban. Tizenöt éves korában szerzetes lett a Szent Kereszt-kolostorban, majd Erzerumban szerzett bővebb ismereteket a nyugati kultúráról. Ekkor fogalmazódott meg élete célja: az örményeket a nyugati civilizáció segítségével mélyebben megismertetni a vallási ismeretekkel. Ekkor vette fel a Mechitar („vigasztaló”) nevet. 1693-ban visszatért a Szent Kereszt-kolostorba, ahol aktívan tanulmányozta az örmény egyházatyákat. Három évvel később pappá szentelték. 1700-ban Konstantinápolyban egy örmény intézet felállításán fáradozott, de a törökök megakadályozták terve megvalósítását. Kis közösséget szervezett maga köré, amely felvette a „Szent Szűz bűnbánatot prédikáló fogadott gyermekei” nevet, melynek négy örmény kezdőbetűjét a rend címerébe beírták. 1701-ben megalapította a Congregatio Antonianorum Benedictinorum Armeniorum elnevezésű szerzetesrendet. Morea szigetén, a Velencéhez tartozó Modon városában telepedtek le, ahol templomot és két házat építettek. Mechitar két követet küldött XI. Kelemen pápához, aki a bencés rend szabályait elfogadó rendet elismerte. A hivatalos megerősítésre 1712-ben került sor. Miután a törökök 1717-ben elfoglalták Moreát, a rend Velencébe menekült. A velencei tanács San Lazzaro szigetét adta örök időkre a szerzeteseknek. Az itt felépített kolostorban halt meg a rend alapítója 1749. április 16-án. 1773-ban a szerzetesek kisebb csoportja Bábik Adeoda vezetésével a rendi alkotmány megújításának szándékával elhagyta a szigetet és Triesztbe költözött. Ők ettől kezdve mechitaristának nevezték magukat. Mária Terézia 1775-ben kiváltságok adományozásával biztosította a mechitaristák harmonikus működését. Miután 1810-ben Napóleon elkobozta a rend vagyonát, Triesztből Bécsbe helyezték működésüket, ahol I. Ferenc jutányos áron eladta nekik a Szent Údalrich kapucinus kolostort és templomot. A velencei szerzeteseket a megsemmisüléstől az mentette meg, hogy a magyar származású rendfőnök, Ákoncz Kövér István a rendet tudományos akadémiává minősítette át. Így alakult ki a mechitarista rend két külön igazgatási központtal, Velencével és Béccsel.

része a latin szertartású egyházban maradt. Nem létesítettek házi kápolnát, a szentmiséket a Bazilika Szent Lipót-kápolnájában tartották. Az iroda Pungutz Antal lakásán működött a Báthori, majd a Vadász utcában.

1944 nyarán a németellenessége miatt bujkáló Pungutz atyát letartóztatták és a győri rabkórházba szállították. Helyette Kádár D. Antal, a Csíkszépvízről menekült szerzetes látta el a lelkészi teendőket.

A világháború befejezése után az elpusztult Vadász utcai lakás helyett a Teleki Pál utcában kapott helyet a lelkészség, ahol házikápolnát is berendeztek. Pungutz Antal 1946 nyarán bekövetkezett halála után Kádár atya lett a lelkész. Az új világi elnök, Gámentzy Béla a Semmelweis utca 9. szám alatt szerzett nagyobb helyet a lelkészségnek és a házikápolnának, melyet a Fogolykiváltó Boldogasszonyról neveztek el. Közben 1947-ben Mindszenty József bíboros egy dekrétummal *personalis* és *territorialis* hatáskörrel újjászervezte az örmény lelkészséget.

1970-ben Kádár Antal az Orlay utcában egy villát vásárolt meg és oda telepítette az egyházközséget és a lelkészséget. 1977-ben kezdtek hozzá az épület bővítéséhez, a templom építéséhez. (A beruházásokat a külföldön élő örmények támogatása tette lehetővé.) A kétemeletes villában a jereváni „Külföldi Országokkal való Kulturális Kapcsolatok és Barátság Örmény Társasága” segítségével a nyolcvanas években gyűjteményt hoztak létre a két nép történelmi és kulturális kapcsolatainak bemutatására.

A MÖE 1926 után már alig funkcionált, abbamaradtak az ismeretterjesztő előadások, kultúrestek, megszűntek a kiadványok. A harmincas években alakult meg az Örmény Kereskedelmi Részvénytársaság, amely ösztöndíjat biztosított magyarországi örmény fiataloknak, hogy a velencei örmény középiskolában tanulhassanak. Tizenhárom diák élt ezzel a lehetőséggel.

1946 júniusában megalakult az Örménybarát Egyesület, melynek alapszabálya már tükrözte a politikai változásokat. A célok között szerepelt a magyar közvélemény örménybaráttá formálása, a vitás szovjet–török kérdésekben az előbbieket melletti állásfoglalás. A paragrafusokból úgy tűnt, mintha Örményország valóban autonóm (tag)állam lenne, de azért egy-egy kitétel tükrözte a valóságot. Mint például, hogy az egyesület támogatja azokat a terveket, melyeket Örményország „névében a Szovjet Unió idegen államokkal szemben az örmény nép érdekében előterjeszt”. A szervezet kulturális, oktatási és gazdasági (piackutatás) feladatokat vállalt magára és kimondták, hogy „az egyesület működési köréből ki van zárva minden belpolitikai tevékenység. Külpolitikai tevékenység csak a lefektetett célok eléréséhez szükséges területen és mértékben lehetséges.”²³

1947-ben a szervezet már Magyarországi Örmény Egyesület néven működött, változatlanul Szovjet-Örményországot tartva anyaországnak. Az új alapszabály rögzítette, „az egyesület különös célul tűzte ki, hogy tagjait a befogadó Magyarország iránti fokozottabb szeretetre, működésén keresztül pedig Magyarország fokozottabb külföldi megbecsülésére vezesse”. Rzsduuni Szerkisz Petófi Sándor utcai lakásában kezdték meg működésüket, de hamarosan a Teleki Pál u. 8. szám alá költöztek, ahol a rendelkezésre álló két szobán az egyházközséggel kellett osztozniuk. 1949-ben a Közületeket Elhelyező Bizottság saját helyiséget jelölt ki számukra a Semmelweis u. 9. számú épületben.

²³ Az Örménybarát Egyesület alapszabálya. 1946. június 2.

1947-ben az egyesületnek be kellett nyújtania alapszabályát a Belügyminisztériumhoz jóváhagyás végett. A nem magyar állampolgárságú tagok külön adatlapot töltöttek ki, melyből kiderül, hogy ezek a menekültek elsősorban kereskedéssel foglalkoztak, a század tízes–húszas éveiben érkeztek Magyarországra, állampolgárságuk libanoni, egyiptomi vagy „örmény-hontalan”. A következő években a szervezet nem fejtett ki aktív tevékenységet, amit tükröz az 1950 elején tartott közgyűlésen elhangzott felszólítás, hogy ti. „az Egyesület ismét a legerőteljesebben kezdje meg működését”.²⁴ 34 tagú igazgató tanácsot választottak, akik közül 16-an alkották a szűkebb vezetést, a tisztkart. A vezetés hiába szeretett volna aktívabb kulturális tevékenységet kifejteni, állami támogatásban nem részesült. Az 1950. évi költségvetés 5000 Ft bevétellel (3600 Ft tagdíj, 1400 Ft büfé) és ugyanennyi kiadással számolt.

Júniusban a Népművelési Minisztériumba kérték az egyesület vezetőségét, hogy kulturális munkájukról tájékozódjanak.²⁵ Ezzel megkezdődött az a folyamat, melynek eredményeként szeptember 15-én az egyesület vezetősége „az idő rövidsége miatt saját hatáskörében” kinyilvánította megszűnésüket. Az indoklás szerint nincs szükség önálló örmény egyesületre, mert a „népi demokrácia által életrehívott kultúregyesületek” lehetővé teszik, hogy az örmények ezek keretein belül dolgozzanak népi kultúrájuk fejlesztésén és előbbre vitelén.²⁶ Az október 8-án tartott rendkívüli közgyűlésen a Magyarországi Örmények Egyesülete kimondta feloszlását. A titkári beszámoló szerint az alapszabályban lefektetett célokat anyagi eszközök hiányában nem lehet megvalósítani, másrészt a tagok sem mutatnak kellő érdeklődést ezek iránt. A megszűnés mögött nem csak az állt, hogy a Rákosi-rezsim nem tűrt semmilyen alulról szerveződő civil kezdeményezést. Olyan népről volt szó, melynek ideológiai alapon, politikai akarat révén meg kellett szüntetni nemzeti identitását, hogy a lenini–sztálini elképzeléseknek megfelelően „szovjet”-té, internacionalistává váljanak. A korszak elvárásainak megfelelően az „önkéntes” megszűnéshez indokul szolgált a „nyomasztó múlt” és a „nagyszerű jövő” szembeállítás:

„De ha figyelembe vesszük azt, hogy egyesületünket a Horthy-rendszer alatt kellett létesítenünk azért, hogy sajátos örmény kultúránkat ápolhassuk, akkor ismét az egyesület feloszlására kell gondolnunk, mert hiszen a létrehozó okok ma már megszűntek. A Magyar Népköztársaság ugyanis saját maga által létrehívott szervezetek útján gondoskodik az idegen kultúrák ápolásáról. Semmi értelme annak, hogy külön örmény egyesületet tartsunk fent, akkor, amikor a M(agyar) Sz(ovjet) T(ársaság), a Kultúrkapcsolatok Intézete, a Gorkij Könyvtár révén örménységünket, ősi nemzetünk iránti érdeklődésünket sokkal jobban ápolhatjuk...”

A hozzászólások hangsúlyozták, hogy a nemzetiségi alapon történő szervezkedések demokráciaellenesek, mert faji és sovíniszta alapon állnak.²⁷

²⁴ *A Magyarországi Örmények Egyesülete 1950. február 4-én tartott évi rendes tisztújító közgyűlésének jegyzőkönyve.*

²⁵ NM 1066/Ált./6/1950/VI. Magyar Örmények Egyesülete működésének vizsgálata.

²⁶ *A Magyarországi Örmények Egyesülete igazgatótanácsának 1950. szeptember 15-én tartott ülése jegyzőkönyve.*

²⁷ *A Magyarországi Örmények Egyesületének jegyzőkönyve.* 1950. október 8.

A mintegy 300 tagot számláló Örménykatolikus Egyházközség keretében 1959 júniusáig működött Kulturális Bizottság.

Szalmási Pál kezdeményezésére – aki Jerevánban aspirantúrán vett rész – 1964-ben a Magyar–Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) keretén belül kezdte meg működését az Örmény Klub. Az MSZBT korábban két alkalommal biztosított helyiséget az örményeknek, hogy bővítsék ismereteiket a „Szovjet Örmény Köztársaságról”. Az alapítás évében tíz rendezvényt terveztek, köztük négy élménybeszámolót: Anghi Csaba igazgatótól és az ELTE tanárától, Schütz Ödöntől egyet-egyet, Radó György írótól kettőt. Meg akartak emlékezni a köztársaság kikiáltásáról, a szabadság ünnepéről (*Vartanác*), a deportálásról és az örmény irodalomról. Jubileumi megemlékezést kívántak tartani az örmény festészetről és Csiky Gergelyről. Mint a szervezők írták, elsősorban nem anyagi támogatásra gondoltak „hanem az előadásoknak a Társaság szervezetén belül való, neve alatt történő megrendezését”.²⁸ A kérelem tükrözi, hogy az örmények két csoportra oszlanak. „Egyrészt a majd 300 évvel ezelőtt Erdélybe bevándoroltak utódaira, akik ugyan már elmagyarosodtak, de él bennük őseik nemzetének tisztelete; másrészt a Törökországból menekültekre, kik utódaikkal együtt örményeknek vallják magukat.” A hetvenes évek elején az MSZBT Örmény Klub vezetősége öt főből, egy-egy fizikusból, fordítóból, pedagógusból, főrevizorból és bördíszművesből állt.

1971-ben az MSZBT átszervezésével összefüggésben a klub gyakorlatilag megszűnt, de rövid időn belül sikerült ujjaszervezni. A Magyar Örmény Klub 1972 márciusától a Hazafias Népfront V. kerületi Bizottsága égisze alatt „önállóan”, majd rövid időn belül a Népek Barátsága Csoportja²⁹ keretében, a József nádor tér 12. számú ház I. emeletén folytatta működését. Igyekeztek havonta kulturális rendezvényt szervezni. Programjaik közül kiemelkedett az 1975. május 8-án, a törökországi örmény mészárlás 60. évfordulója alkalmából tartott megemlékezés, melyre a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat „fellegráiban”, a Kossuth Klubban került sor.³⁰ Összességében éveken keresztül alkalmi rendezvények tartása jellemezte az örmények működését.

A szervezettebb fellépést nehezítette az örmények közötti széthúzás, egy „ellenklub” működtetésére irányuló kísérlet. Vita folyt az „örmény” jelző használatának jogszerűségéről. Volt, aki azt vetette a HNF jellegéből adódóan társadalmi intézményként működő örmény klub szemére, hogy nincs egyénileg regisztrált tagsága; abban azonban mindenki egyetértett, hogy „gáncsoskodásban és nehézségekben nem szenvedünk hiányt”.³¹ Az örmények egy csoportja szerette volna létrehozni a hivatalosan bejegyzett Magyarországi Örmény Baráti Társaságot, amely tagsággal és vezetőséggel rendelkezik és működési szabályzat alapján folytatja tevékenységét. De volt, aki az egységesség érdekében egy funkcionáló asztaltársasággal is megelégedett volna.

²⁸ Korbuly János, Moldoványi Stefánia és tsai. levele az MSZBT országos főttitkárnak. A levél évszám nélküli, az alapítás évére tartalma alapján lehet következtetni.

²⁹ Egyes iratokban a Népek Barátsága Csoport, másokban a Népek Barátsága Klub elnevezés szerepel.

³⁰ Néhány év múlva, a magyar–török kapcsolatok javulása időszakától kezdve az MSZMP KB Agitprop. Osztálya ügyelt arra, hogy az örmény holokausztról ne essen szó. Pedig Werfel regénye, *A Musza Dagh negyven napja* megérdemelne, hogy kötelező olvasmány legyen a középiskolákban.

³¹ Hét örmény aláírásával 1972. szeptember 12-én keltezett levél alapján, melyben összefoglalják az elmúlt évek történéseit. (Címzettek a klub prominens személyei, nyolc fő.)

1987 végén a magyarországi örmények is megkezdték az önálló szervezkedést. Megalakult az ARMÉNIA Magyar–Örmény Baráti Kör, amely hivatalosan a Hazafias Népfront Országos Tanácsa felügyelete alatt tevékenykedett. A baráti kör vezetőségének sikerült elérnie, hogy a Szovjet Kultúra és Tudomány Házában működjön. Ez nem csak a rendezvények megtartásának lehetőségét jelentette, hanem biztosította az ARMÉNIA adminisztrációjának és propagandájának intézését. A baráti kör közgyűlése a működési szabályzatot 1987. november 30-án, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Titkársága egy héttel később fogadta el. Ez utóbbi révén vált lehetségessé a kör hivatalos bejegyzése, működésének legalizálása.

A rendszerváltás után sem alakult ki egyetértés a hazai örmény csoportok között. Ez azonban már egy új történet.

Irodalom

Ávedik Félix: *A magyar-örménység múltja és történeti jelentősége*. Magyarországi Örmények Egyesületének kiadványa (MÖE), Budapest, 1921.

Ávedik Félix – Alexa Ferenc: *Az örmény nép múltja és jelene*. MÖE, Budapest, 1922.

Ávedik Lukács: *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája*. Szamosújvár, 1896.

Hovhannessian Eghia: *Armenia népe*, Gödöllő, 1934.

Bagi Éva: A magyarországi örmények és egyházuk. In: Doncsev Toso – Szóke Lajos (szerk.): *A keleti kereszténység Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2007. 293–308.

Bona Gábor: Örmények az 1848–1849-es magyar szabadságharcban. *Szovjet Irodalom*, 1986. 9. sz. 132–135.

Garda Dezső: *Gyergyó a történelmi idők vonzásában*. Székelyudvarhely, 1992.

Kávássy Sándor: Váraljai örmények a XVIII–XIX. század fordulóján. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1988. 4. sz.

Korbuly Domokos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest, 1942.

Kránitz Péter Pál: *Az örmény népirtás menekültjei Magyarországon*. 2015.06.10.

<http://ujkor.hu/content/az-ormeny-nepirtas-menekultjei-magyarorszagon>

Kránitz Pál Péter: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. *Világtörténet*, 37. évf. (2015), 3. sz. 461–484.

Kovács Bálint: „Hajakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Nemezeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion, Kolozsvár, 2009. 21–40.

Nagy Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012.

Nyarády R. Károly: *Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig*. Részlet a szerző *Erdély népesedéstörténete* c. kéziratos munkájából. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének történeti demográfiai füzetek. 3. sz. Budapest, 1987. 7–55.

<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/emnyar.htm>: 42 p.

Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. BTM – OSZK, Budapest, 2013. 9–16.

Szentpétery Imre: *Az Árpádházi-királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. 2. k. Budapest, 1943.; Borsa Iván: *Az Árpádházi-királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 1961.

Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700-1900*. 3. k. Szamosújvár, 1901.

Trócsányi Zsolt: Új etnikai kép, új uradalmi rendszer (1711–1770). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. 2. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

Varga E. Árpád: Az 1857. évi erdélyi népszámlálás román nyelven. In: Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Budapest, 1998. 343–353.

<http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/szocio/studcens/studcens.htm>

JÁMBOR ORSOLYA ILONA

**Betelepüléstől a kisebbségi létig.
A 18–19. századi zsidó bevándorlás rendészeti és
közigazgatási kezelése**

A hazai zsidóság jelenlétéről számos információ áll rendelkezésünkre. A zsidóság kérdése és hozzájuk való viszonyulásunk mindig érzékeny kérdés volt társadalmunkban. A magyarországi zsidóság jelenlétéről csupán a 17. századtól állnak rendelkezésünkre biztos források. Egyes álláspontok szerint azonban a zsidóság megjelenését egészen a honfoglalás idejére vezethetjük vissza. Lényegében a történeti szakirodalom a zsidó bevándorlást négy korszakba csoportosítja. Az első korszaknak tekinti a 3–4. században a kisázsiai zsidók megjelenését, azonban az ő helyzetükben nem beszélhetünk kontinuitásról. A második korszak a 9. századra tehető, ekkor Dél-Németország felől érkeztek zsidók egészen Nagy Lajos koráig. A mohácsi vész után lényegében teljesen kipusztult a zsidó kisebbség Magyarországon. A harmadik bevándorlási hullám a török hódoltsággal egy időre tehető. A negyedik korszak kezdete pedig pontosan a török kiűzésével vette kezdetét és a zsidó kisebbség történetének legjelentősebb szakaszát képezi mind a mai napig. A zsidó közösségről és számbéli jelenlétéről az egyes korszakokban egészen az 1700-as évekig még becslésszerű adatok is alig állnak rendelkezésünkre. Az államhatalom, a nemesség, a földesurak és a zsidó népcsoport közti viszonyról, viszonyrendszerről meg még kevesebb tényleges információval rendelkezünk. Biztosan tudjuk, hogy rájuk vonatkozó törvénykezést elsőként Szent László foganatosított. A magyarországi zsidóság csaknem egésze vérengzések áldozatul esett vagy elmenekült az ország területéről. A 17–18. század fordulójára Magyarországról gyakorlatilag eltűntek, összlétszámuk szinte bizonyosan nem volt több néhány ezer főnél.

A 18. századi zsidó bevándorlás és betelepítés az egyik legjelentősebb, etnikai-vallási oldalról megragadható migráció a katolikus és protestáns németek, illetve a katolikus és protestáns szlovákok mellett. Mielőtt részletesen rátérnék a címben foglaltakra, szükséges egyértelműsíteni néhány migrációval kapcsolatos fogalmat. A napjainkban használt migrációs fogalomkészlet nem alkalmas a múltban zajló migrációs folyamatok értelmezésére. A migrációelmélet – nyitottságából eredően – bizonyos keretek között lehetőséget ad arra, hogy a véleményformáló kutatók saját terminológiát használjanak, kapcsolódva a szakterekhez. Ebből a szemléletből kiindulva a következőképpen határoztam meg a vándorlást, telepítést és menekülést.

– *Vándorlás:* az egyén önálló elhatározása arra nézve, hogy lakóhelyét megváltoztassa úgy, hogy ezzel ország- vagy birtokhatárt is átlép. Tehát a felette hatalmat gyakorló személye is megváltozik. Például a lengyel területekről bevándorló zsidó kereskedők esetében. A vándorlás mint migrációs folyamat iránya szerint tovább bontható. Beszélhetünk bevándorlásról és kivándorlásról. Az utóbbi a vizsgált időszakban nem volt jellemző egészen a 19. század második feléig, amikor is tömegesen vándoroltak ki Amerikába.

– *Telepítés* esetében a tartós lakóhely változtatásról nem csupán az egyik fél dönt. Kettő vagy több fél együttes vagy az egyik fél másokra kiható döntésének eredményeként születik meg a tartós helyváltoztatás. Hogy melyik esetben beszélünk megállapodásról vagy döntésről, az felek közötti viszonytól függ. Amennyiben a felek egymástól függetlenek, abban az esetben mindig megállapodás születik. Ha pedig alá-fölrendelt hatalmi viszonyról van szó, abban az esetben szülehet megállapodás és döntés is. Attól függően, hogy a hatalmat gyakorló személy miként kívánja érvényesíteni akarátát. Például egy földesúr kedvezőbb adózási feltételeket ígérve megállapodik jobbágyaival, hogy áttelepíti őket délebben fekvő birtokaira. Azonban akarátát érvényesítheti úgy is, hogy ráhatást gyakorolva egyik faluját, a jobbágyok beleegyezése nélkül, saját döntéséből áttelepíti.

Ebből adódóan megállapíthatjuk, hogy a telepítés minden esetben szervezett formában történik. A szervezettség tekintetében nem lényeges elem, hogy ki a szervezője. Lehet az uralkodó, de kismemes is, és az sem fontos, hogy a folyamat során végbemegy-e államhatár átlépése vagy sem. A telepítésen belül beszélünk betelepítésről, kitelepítésről, áttelepítésről, illetve kényszertelepítésről, attól függően, hogy milyen célból történik a telepítés. Például ha a földesúr saját területére német telepeket kíván behívni, abban az esetben betelepítésről beszélünk. Amennyiben nem kívánt népcsoportokat akar „eltüntetni” a birtokairól, abban az esetben kitelepítésről beszélünk. Mindkét esetben szükséges, hogy birodalmi vagy országhatáron átívelő legyen. Áttelepítés esetében éppen ez az elem hiányzik; nem szükséges, hogy a fennhatóságot gyakorló személy megváltozzon. Módját tekintve pedig kiemelhetjük a kényszertelepítést, amikor erőszak vagy kényszer alkalmazásával történik a folyamat. A vizsgált időszakban sem a kitelepítés, sem a kényszertelepítés nem volt jellemző. Nehéz határt húzni az alá-fölrendeltségi viszonyban lévő felek döntése és a kényszertelepítés között. Hiszen nem tudhatjuk, hogy a földesúr hogyan intézte jobbágyainak áttelepítését egyik birtokáról a másikra. Lehetséges, hogy jobb feltételek felkínálásával, de előfordulhat, hogy halálos fenyegetéssel.

– *Menekülésnek* tekintendő, amennyiben az egyén erőszak, fenyegetés, kényszer hatására vagy más, életet közvetlenül nem fenyegető, azonban életminőségére nagyban kiható tényező miatt kényszerül elhagyni korábbi lakóhelyét. A menekülésnek nem feltétele, hogy birodalmak vagy uradalmak határain átívelő legyen, megtörténhet egy ugyanaz fennhatósága alatt is. Például a Magyar Királyság területén belül az egyik földesúrtól elmenekülnek másik földesúr birtokaira üldöztetés miatt. Így történt ez a 18. században a magyarok esetében is, mikor a földesurak annak érdekében, hogy több német telepest tudjanak fogadni birtokaikra, elüldözték magyar jobbágyaikat. Az északi területeken pedig a szlovákok esetében, amikor egyazon földesúrnak a területén menekültek egyik településről a másikra a török üldözése, az éhínség vagy a járványok miatt.

A spontán, tehát nem szervezett zsidó bevándorlás eredményeként két évszázad alatt a néhány ezer fős zsidó kisebbség közel egymillió nagyságrendűre növekedett. Jól tükrözik

ezt a statisztikai adatok. A zsidók aránya az össznépelességben belül 0,7%-ról 5%-ra nőtt 1720 és 1910 között, amit az alábbi táblázat szemléltet.

1. táblázat: A zsidók számarányának változása 1720/1735 és 1910 között

Összeírás ideje	Összlakosság száma ¹	A zsidók száma	Arányuk %
1720/1735	1 769 422	12 219	0,7
1910	18 264 533	911 227	5,0

Forrás: Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. *Századok*, 126. évf. (1992), 1. sz. 59–79.

Magyarország a 18. században egyébként is az újrabetelepülés korát éli. A több éves háborúskodás az ország egész területét politikailag, gazdaságilag, társadalmilag teljes mértékben kimerítette. III. Károly az ország „újraélesztése” érdekében új benépesítési politikát hirdet, az 1723. évi CIII. törvénycikkében így rendelkezik: „Ő legszents. felsége jóságosan meg fogja engedni, hogy bármely szabad embert, hat éven keresztül, minden közadó fizetéstől való mentesség feltétele mellett, az országba hívhassanak, és hogy e szabadságot országszerte kihirdethessék.”² Ezen telepítési politikába illeszkedett bele a zsidók bevándorlás is Magyarországra. Jóllehet a Habsburgok által véghezvitt betelepítési politikába szó szoros értelmében nem illeszkedett bele, azonban nagy részben elősegítette azt.

A zsidóság a 18. században több hullámban, különböző irányból érkezett Magyarországra:

I. Egyrészt Lengyelország, Litvánia, Ukrajna felől a 17. század második felében, Chmielnicki kozákjai elől menekültek. Őket nagy számban az északkelet-magyarországi nagy földbirtokosok fogadták be. Ilyen volt Károlyi Sándor, (II.) Baththyány Ádám és gr. Strattman Eleonóra. Legtöbbjük már útlevelemmel is rendelkezett, melyet I. József (1705–1711) állított ki számukra. „A középkorban a zsidók királyi engedély alapján, mint itt lakók (*residens*) vagy mint időlegesen az országban tartózkodók (*commorans*) bírhattak jogi státussal. A városokban a magisztrátustól függött a lakhatási joguk. A 18. században egyelőre ez a szabályozás maradt érvényben.”³

II Jelentős zsidó bevándorlás történt továbbá Morvaország és Ausztria felől, mely több okra vezethető vissza.

- a) Egyrészt gr. Kollonits bíboros katolizáló politikájára. A 18. század folyamán jelentek meg azok a zsidók, akikre rá akarták kényszeríteni a kereszténységet, közöttük többen földesúri birtokokon, mezővárosokban vagy falvakban találtak menedékre.
- b) Másfelől a zsidó bevándorlás III. Károly 1726-ban kiadott „második tilalmának” köszönhető. A rendelet alapján minden zsidó családban csak az elsőszülött fiúgyermek – mint lakos – házasodhatott meg és alapíthatott családot. Lényegében ezzel csökkentette a meglepedő családfők számát az osztrák örökös tartományok területén és Magyarországon, de az engedély hatálya nem terjedt ki az ország teljes területére. Az engedélyt a család legidősebb fia örökölte, ha már betöltötte a

¹ Az adatok a mai Magyarország területére vonatkoznak.

² 1723. évi CIII. törvénycikk: az ország benépesítéséről.

³ Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. – A középkortól 1849-ig*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2012. 587.

24. életévét. „Aki e tilalom ellenére mégis megházasodik, azt megvesszőzik és az örökös tartományokból kiutasítják” – szövelt a rendelet.⁴ A betelepülők Magyarországon városokban, illetve egyes tartományokban (Bánság/Bánát, Bácska, Szerémség) kerestek maguknak egzisztenciát, ahol a házassági tilalom nem érvényesült.

A Kancellária már 1725 előtt jelezte a magyar közigazgatásnak, hogy Morvaország területén zsidókat érintő korlátozó intézkedéseket kívánnak majd életbe léptetni, aminek következményeként lehetséges, hogy zsidók fognak tömegesen bevándorolni Magyarországra területére.

III. Az előbb említett két jelentősebb irányú zsidó bevándorlást követően megindult egy belső migráció is, Északnyugat- és Felső-Magyarországon keresztül az ország további pontjai felé. Az ország középső területén sajátos övezet alakult ki a 18. században a Szepesség-től Gömör, Torna, Heves, Külső-Szolnok vármegyékben, a kiváltságos területeken át egészen Békés, Csanád és Csongrád vármegyéig, ugyanis határozott tilalom miatt itt egyáltalán nem is éltek és nem is telepedtek le zsidók.

Ha a zsidók bevándorlását a migrációkutatás egyik klasszikus elmélete, a *push and pull* modell alapján vizsgáljuk, akkor ebben a tekintetben az előbb elmondottakra *push* faktorként tekinthetünk. A *push and pull* elmélet alapja, hogy a potenciális migránsokat a célországban meglévő, általuk vonzóknak vélt tényezők bevándorlásra sarkalják, míg ennek ellentétéként a hazájukban tapasztalt taszító tényezők kivándorlásra ösztönzik. Így a *pull* faktorok változásával – mint a jogszabályi változások, a társadalmi berendezkedés, gazdasági háttér – együtt változott a bevándorlás mértéke is. Kronológiai sorrendben az évszázad során az ilyen *pull* faktorok a következők.

1. Károly (1711–1740) szabályozása és az ország gazdasági helyzete. Mind az uralkodónak, mind a földbirtokosok többségének szüksége volt tőkére, mellyel a zsidók rendelkeztek, és a kereskedelemhez jól értő szakemberekre.

2. II. József (1780–1790) felvilágosult gondolkodása és a kiadott rendeletei, amelyek az asszimiláció elősegítésére, egyben az államkincstár terheinek csökkentésére irányultak.

3. Negatív irányban hatott a zsidók bevándorlására II. Lipót (1790–1792) intézkedései, hiszen visszavezette a II. József előtti szabályozást. Egyes helyeken ekkor még üldöztetés is kezdetét vette.

Katonai szolgálat helyett „ótalom” díj

A 17. század végén I. Lipót kísérletet tett arra, hogy a zsidóság számára speciális türelmi adót vessen ki az 1662. évi *decretum*ának 12. cikkelyében. A földbirtokosok, megyei törvényhatóságok általában ezen adó beszedését sikeresen megakadályozták, hiszen a területükön élő zsidóság megadóztatása nem állt érdekükben. Az „ellenállás” mögött lényegében az állt, hogy az országgyűlés a határozatában csak arról rendelkezett, hogy a zsidóknak fizetniük kell a földesúrnak védelmi pénzt, „ótalom” díjat, továbbá megyei, illetve városi ún. *cassa domesticá*kba fizetendő adót. Más adó kivetését a rendelet nem tartalmazta. Ezért óvatosan kell értelmeznünk az 1735-ös zsidó összeírás adatait, bizonyosan lehetnek eltérések a valóság és a statisztika által kimutatott számok között. Az 1735-ös zsidó összeírás

⁴ Uo. 600.

alapján a zsidóság 12 000 főre tehető, ami az összlakosság 0,7%-át tette ki.⁵ Valószínűsíthető azonban, hogy ezt a számot a valóság meghaladhatta. Nem egyedi a jelenség a 16. századi Lengyelországban, ahol 200 000-re becsülték a zsidók számát, miközben az összeírás alapján csupán 16 509-en voltak, bár nem feltételezhető, hogy ekkora eltérés lett volna.⁶

A türelmi adót végül 1749-ben Mária Terézia tette rendszeres adóvá, amelyet törvényhatóságokként maguk a zsidók hajtottak be, miután azt a megyék még a kilátásba helyezett 1%-os részesedés ellenére sem vállalták el. A türelmi adó jogi alapja a középkori kamaraszolgálat (*servi camerae*) intézményrendszerére vezethető vissza, amely szerint a zsidók személye és vagyona a király magántulajdona. Következésképpen a király szabadon rendelkezik velük, megtűrheti, de ki is űzheti őket az országból. Ezt a jogi koncepciót nem csak a zsidók, hanem a magyar rendek is vitatták.

Egyes vélemények szerint ezen adó bevezetésével a zsidók hadmentességi adót fizettek meg. Katonai szolgálattal nem tartoztak az uralkodó felé, viszont e türelmi adó megfizetésével megtelepedhettek, élhettek az ország területén. Egyes nemzeti érzületű történészek ezt sérelmezik is, hogy míg hazafi magyarjaink sorban haltak a háborúk során, addig a zsidóság „elszaporodott” az ország területén. Ez az állítás azonban teljesen szubjektív jellegű. Egyrészt semmilyen forrás nem áll rendelkezésünkre, hogy alátámassza „elszaporodásukat”. Másrészt tudnivaló, hogy Magyarország mellett az Oszmán Birodalomban volt a legkedvezőbb a szabályozás a zsidók számára, így a török kiűzésével párhuzamosan rengeteg zsidó is kivándorolt az országból. A folyamatot továbbá tovább erősítette a kereskedelmi kapcsolatok átrendeződése is. Lényegében a 17. és 18. század fordulójára szinte teljesen el is tűntek. Számszerű változást majd csak a 18. századi bevándorlási hullám fog eredményezni.

Tekintsük át a letelepedés ekkori szabályozását s ezzel egyúttal értelmet nyer az is, hogy miért nem állt érdekében az uralkodóknak a zsidók ilyen fajta adóztatása, és hogy milyen viszonyban állt egymással a két fél.

A zsidók jogi helyzete

A zsidóságot a magyar társadalomban sajátos kettőség övezte. Egyrészt jogilag, társadalmilag és kulturálisan is a rendi társadalmi szerkezeten kívül rekedtek. Mi több, még gazdaságilag is, hiszen ők végezték azon gazdasági tevékenységek többségét, amelyek nem voltak „méltók” a rendi társadalom tagjaihoz. Ilyen tevékenység volt a pénzkölcsönzés és a távolsági kereskedelem. Emellett általánosságban véve a 18. század végéig mind a zsidóság, mind a keresztények úgy vélekedtek, hogy a zsidókat elűzték hazájukból, így ők csak „ideiglenesen” élnek mai lakhelyükön, így rájuk az idegenekre vonatkozó jogi szabályozás vonatkozik. Ezen tényekre tekintettel jöhetett létre az a helyzet, hogy a zsidókra sajátos, minden más nemzetiségtől eltérő jogi szabályozás alakuljon ki.

A zsidók az országban „megtűrték” voltak. Az ún. „megtűrt” státuszt nem alanyi jogon kapták, hanem privilegialis levél megszerzésével lehetett elnyerni. Sajátságossága, hogy ezzel valamiféle jogbiztonságot kaptak és egyúttal egyedi jogi helyzet jött létre számukra.

⁵ Varga: Zsidó bevándorlás Magyarországon. i. m. 66.

⁶ Nem csak az érdekbefolyásoltság miatt kell óvatosan kezelni az adatokat, hanem a statisztika készítésének módszere miatt is. Lényegében az 1735-ös összeírás eredményei 1720 után folyamatosan készültek. 15 év elteltével számos adat változhatott.

„A feudális magyar jogrendben a privilégium olyan előjog, amely a birtokosát kivonja az általános jogszabály alól.”⁷ Ezt e levelet az uralkodó személynek, közösségeknek, nemzetteknek stb. adományozhatta. A kiváltságok egyúttal kötelezettséggel is jártak. Amennyiben a kötelezettséget vállaló megszegte azt, akár a privilégium elvesztésére is számíthatott. A privilégium fontos eleme volt, hogy bármilyen megállapodást is tartalmazzon, ne legyen ellentétes egyetlen törvénnyel sem, ne sértse senki jogait, továbbá hogy az országgyűlés törvényerőre emelje azt. Ezen intézményt az országgyűlés folyamatosan számolta fel 1848-tól kezdve egészen a 19. század végéig.

A privilégiális levelet nem csak a hatalom birtokosa, a király, hanem természetes személyek (nemesek, főpapok), valamint jogi személyek (városok, kolostorok) is kiadhatták. A zsidókat a királyi hatalomhoz csupán adófizetési kötelezettség kötötte. Ebből következik, hogy egészen a 18. századig nem is lehet rendszerbe foglalni a zsidókra vonatkozó szabályozásokat, hiszen annyira szerteágazók és sokszínűk voltak.

Jogi szempontból a magyarországi zsidó diaszpórát a 18. században három csoportba soroljuk annak alapján, hogy kinek a fennhatósága alatt álltak: udvari, a földesúri birtokon élők, illetve a városokban letelepedettek.

A földesúri birtokokon élő zsidóság

A korban az elvándorlás általában elbocsátó irathoz volt kötve, illetve távozási díj megfizetéséhez, melyet a kibocsátó földesúrnak kellett megfizetni (külföldi illetőségű földesúrnak), aki követelhetette a korábbi adó további fizetését. Lényegében ez a fennmaradt kapcsolat teszi majd lehetővé a későbbi távolsági kereskedelem működtetését.

A letelepedés az elvándorlástól elkülönült jogi ügy volt. Az államhatalomnak nem volt beleszólása a letelepülésbe, a földbirtokos vagy az adott város diszkrecionális jogkörében állt eldönteni, hogy fogadja-e a zsidó letelepülőket vagy sem. Úgymond éltek a „zsidótartás” jogával, ami egykoron még kizárólagos felségjog volt.

Az ún. privilégizált megállapodás általában a földbirtokos és a zsidó közösség között kötött egyezség volt, míg kisebb nemesek egyes zsidó családokkal vagy családfőkkel kötöttek privilégiális megállapodást. A megállapodás lényege, hogy a birtokos védelmi pénz ellenében oltalmat biztosít a zsidóknak. A megállapodott összeg kiadását a zsidó község végezte. A gazdagabbaknak többet, a szegényebbeknek kevesebbet kellett fizetniük, s a beszédésért az egyének és a zsidó község egyetemleges felelősséget viselt. Ez a módszer nem csupán hatékonyan bizonyult, de lehetővé tette, hogy a közösség szociális szempontokat figyelembe véve differenciáljon a pénz beszédésekor. A privilégiális megállapodások kiterjedtek a zsidóság gazdasági tevékenységére, azaz a kereskedelemre és az általuk végzett tevékenységekre is. Mivel a zsidók nem csak védelmi pénzt, hanem adót is fizettek a birtokos számára, engedték számukra a letelepedést. A privilégiális megállapodások kiterjedtek a zsidóság gazdasági tevékenységére is.

A legnagyobb zsidótartó családok: gr. Batthyány, gr. Batthyány-Strattmann, gr. Czobor, hg. Esterházy, gr. Pálffy, gr. Zichy. Emellett Északkelet-Magyarországon a Rákócziak, majd Károlyi Sándor fogadtak be zsidókat. A 18. század közepétől már nem csak a nemesség, hanem a jómódú középnemesség, illetve a nemesi közbirtokos falvak is

⁷ Hegedűs (1991) 127.o.

engedték a zsidók letelepedését. Egységes szabályozás egyáltalán nem létezett, az egyéni szituációs ismérvek összessége határozta meg a zsidókkal szembeni szabályozást. Tovább nehezítette a letelepedést és a tulajdonszerzést egy több évszázados zsidó hagyomány, mely megtiltotta, hogy egy zsidó olyan házat vagy boltot vegyen bérbe, amelyet korábban más zsidó bérelt, de kitétek belőle. Ez a tiltás lényegében az egymás közötti rivalizálást igyekezett megelőzni. A zsidók által önként elhagyott lakást is csak a korábbi bérlő beleegyezésével vehette át más bérlő.

Zichy-család

Több példa is szolgálhat az előbb leírtak gyakorlati bemutatására. Én mindezek közül a Zichy-család tulajdonában álló Zsámbékot választottam. Zsámbék 1689-óta a család tulajdonában állt. 1720-ban Bercsényi Zsuzsanna német telepeseket hozatott a birtokaira, de emellett szívesen fogadta a zsidó letelepülőket is. Az újonnan érkezők rendszerint 3 év adómentességet kaptak. A zsidók egy csoportban telepedtek meg, több család együttesen. Szerződésben jelölték ki számukra az imaházhoz és a temetőhöz a helyet. Rendelkeztek továbbá arról, hogy idegeneket magukhoz kizárólag földesúri engedéllyel fogadhatnak. 1732-ben a szerződésüket meghosszabbították, amikor már zsinagógájuk is volt a zsidóknak. Az új szerződés számos szabályt írt elő számukra. Így például megtiltotta, hogy a zsidók kereskedelemmel foglalkozzanak, és hogy a főutcán a zsinagóga épülete előtt sokadalmat vagy verekedést kezdeményezzenek. Nem sokkal később már a földesúrtól vásárolhatták meg lakóházaikat, de az „ótalom” díj megfizetése alól nem mentesültek.

Fontos szabályozás volt, hogy a zsidók felett sem a keresztény bíró, sem a plébános nem gyakorolhatott fennhatóságot. Az izraeliták maguk választották bírójukat, de csak a földesúr jelöltjei közül. Zsidók és keresztények perében a panaszos fél bíróját folytatta le az eljárást, és a földesúrnak kellett jóváhagynia az ítéletet.

Jogvita

Az áttelepülések nem mindig zajlottak zökkenőmentesen. Érdekes jogvita keletkezett a magyarbródi és Trencsén vármegyei zsidó közösségek között (1757–1761). Az előbbi fenn akarta tartani és erőszakkal próbálta kikényszeríteni, hogy a Magyarországra még 1740 előtt áttelepültek továbbra is fizessék az eredeti lakóhelyükön őket terhelő adókat, melyekkel Kaunitz grófnak tartoztak (1753-tól osztrák államkancellár). 1745-ben Mária Terézia a vita enyhítése érdekében felszólította Trencsén, Nyitra és Lipót vármegyéket, hogy a gróf magyarbródi birtokáról megszökött zsidókat adják ki a gróf megbízottjainak. A morvaországi direktórium alapján majdnem 150 zsidó került Nyitra vármegyébe, egész Magyarorszáig területére pedig csaknem ezres nagyságrendű zsidó csoport szökött Magyarbródból. A Magyar Kancellária irreálisnak tekintette a visszatelepülést célzó követelést, de ezzel ellenétesen Mária Terézia Magyarbród birtokosának javára hozott döntést.

Hozzá kell tennünk, Magyarbródnak Trencsén leányközsége volt. Nagy ünnepekkor, illetve elöljárói megválasztásakor a nagy többség visszautazott Bródba. Magyarbród földbirtokosai mindig is szíven viselték a zsidóik sorsát. A 18. század elején történt, hogy gr. Kaunitz Domonkos András szembe szállt az egri püspökkel amiatt, mert börtönbe vetett két magyarbródi zsidót. Csak azért, mert nem voltak hajlandóak elhagyni a várost három órán

belül. Emellett Nagyszombatban és Trencsében is megvédte a zsidókat a várossal szemben számtalan alkalommal.

Városi zsidóság

Érdekes jelenség, hogy míg a nagybirtokos főurak és főpapok szívesen fogadtak be zsidókat,⁸ addig a városokban és a végvidékekről igyekeztek kitiltani őket.

A mohácsi véstől kezdve minden szabad királyi város megkapta a zsidók kitiltásának jogát. Ez azonban csak a letelepedésre vonatkozott, a kereskedelemre és a vásárnapokra nem, olyankor a város személyi adó megfizetése ellenében köteles volt a területére engedni izraelitákat. Ez alól kivételt jelentettek a bányavárosok, ahonnan egyetemesen tiltották ki a zsidókat.

A változatos szabályozás miatt Székesfehérvár példáján keresztül mutatom be a két évszázad változásait. A török kiűzése után a zsidó vallásközösség egyáltalán nem szerveződött újra Székesfehérvárra. Ennek a háttérben az 1703. évi kiváltságlevél áll, amely szerint a város csak katolikus vallásúakat fogadhatott be. Az első zsidó család II. József uralkodása alatt telepedett meg. A zsidók helyzetében változást a reformkor jelentett. 1837-ben a városi tanács hozott határozatot a zsidók letelepedéséről, melyben deklarálja, hogy azok az izraeliták telepedhetnek meg a városban, akik korábbi magatartását előző lakóhelyük igazolja, 6000 Ft értékű vagyonnal rendelkeznek és a városi pénztárba váltság címén 400 Ft-ot befizetett.

Akik minden feltételnek eleget tettek, azok a város teljes területén letelepedhettek, bérleti joggal élhettek és korlátozottan folytathattak gazdasági tevékenységeket. Azonban nem szerezhettek ingatlant, nem gyakorolhattak céh-és polgárjogokat.

Nagy változást nem a városi határozat, hanem az 1839–1840. évi országgyűlésen elfogadott 29. törvénycikkely eredményezett, mellyel engedélyezték a szabad királyi városokban a zsidók lakhatását és ezzel együtt üzletek nyitását és fenntartását.

Udvari zsidóság

A zsidók közt is kiváltságos helyzetben voltak az udvari zsidók. Ők a királytól kapták meg királyi privilégialis levelüket. Többségükben az udvari és kamarai szállítók soraiból kerültek ki. Lényegébe véve nemesi levelet kaptak. Jogot biztosítottak számukra arra, hogy az ország bármely területén szabadon letelepedhessenek, közlekedhessenek, bármely áruval nyitott üzletben is kereskedhessenek, vallásukat szabadon gyakorolhassák. Mária Terézia és a Helytartótanács között számos jogvita volt abban a kérdésben, hogy a királyi privilégizált levéllel rendelkezők olyan területeken kívántak meg letelepedni, ahol a helyi szabályozás kifejezetten tiltotta a zsidók közlekedését, letelepedését. A zsidók joggal követelték letelepedésük jogát a privilégiumra hivatkozva, ugyanis a földbirtokosoknak nem állt jogukban zsidókat kitiltani, mivel ez a király által adományozott kiváltság volt, ennek ellenére számtalanszor sértették meg e törvényi rendelkezést. Ilyen terület volt a Szepesség, Gömör, Torna, Heves, Külső-Szolnok vármegyék, a kiváltságos területek, valamint Békés, Csanád

⁸ Ennek háttérben az állt, hogy a zsidók mindig gondoskodtak pénzkölcsönökről, jó pénzért vásárolták a birtok terméseit, bérelték a kocsmajogot stb.

és Csongrád vármegye. Ezen megyék olyan okokra hivatkoztak, hogy „egyes-egyedül a megye lakóinak megóvása céljából”, vagy hogy „egy nemes sem engedhet be Krisztus-tagadó és közre ártalmas zsidót” (itt enyhe antiszemitizmus érezhető). Sokáig egyáltalán nem engedtek zsidókat a területükre, ha engedtek is, személyi vámot követeltek érte cserébe. Híres udvari zsidó volt Oppenheimer Sámuel, aki királyi privilégiummal rendelkezett. A városok, illetve a főurak állandóan panasszal éltek ellene, de a király mindig a védelmébe vette. A dolog hátterében az állhatott, hogy a török elleni háborúskodás, illetve a központi adminisztráció ellátása megnövelte az államkincstár terheit és ezzel udvari szinten is felértékelődött a pénz jelentősége. Ebből következően a pénzkölcsönzéssel, hitelezéssel és nagykereskedelemmel foglalkozó zsidó arisztokrácia fontossága is.

Ez a jogi kettőség, a kívül rekedés a többségi rendi társadalmon, illetve a sokszínű jogszabályozás eredményezte, hogy a társadalomtól elkülönült zárt közösségeket hoztak létre Európa-szerte és Magyarországon is. Így a rendi társadalomba egyáltalán nem integrálódtak, velük szimbiotikus kapcsolatot teremtettek. Saját védelmük és fennmaradásuk érdekében a közösségek (*kehillá*) az életüknek sajátos keretet adtak, azt teljes mértékben szabályozták. Ezzel együttesen oktatási és jóléti szolgáltatásokat biztosítottak.

E községek csak a szükséges gazdasági okok miatt léptek kapcsolatba a külvilággal, a közösségen belül megőrizték autonómiájukat, tradíciójukat, melyet a talmudi jog alapján működtettek tovább.

„A születés, a halál, a házasság, a válás, a családi élet, az oktatás, a vallási szertartások, az öröklés, a pereskedés stb. mind-mind – szigorú háláchikus szabályok szerint – a község keretein belül zajlott. A *hálácha* szabályainak betartására – amelyek mind a vallási, mind a rituális, mind pedig a polgári, azaz a bírósági, adózási, oktatási stb. ügyeiket érintették – választott zsidó tisztségviselők, mindenekelőtt a rabbik felügyeltek.”⁹

Sajátos intézmények működtek, mint a Hevrá Kádisá (temetkezési egyesület), a Bét Din (bíróság) stb. Az úriszék ugyanis csak keresztény–zsidó perekben volt illetékes.

Ennek ellenére találunk a szabályozással ellentétes jogeseteket, amikor az úriszéki bíraskodást nem várta meg a helyi bíraskodás. 1739-ben Szenic városában (az 1735-ös összeírások alapján 236 fő volt a zsidó lélekszám) a római katolikus templomból ellopták a kegytárgyakat. A tolvaj – a kegyelem reményében – a zsidókra vallott, de ezzel együtt is kivégezték. Majd a hamis vád alapján elfogták a község három leggazdagabb zsidóját, Moyses Jákob előljárót és társait, illetve még egyikük fiát. Kínvallatásuk után közvetlenül máglyahalálra ítélték őket. A zsidó község még az eljárás közepén panaszt tett III. Károlynál, de a vizsgálóbíró későn érkezett. Egyedül a fiatal fiú élte túl az esetet.

Az egyik legnagyobb zsidó község a kismartoni Fürstlich Esterházyische Judengemeinde volt, amely a 20. századig meg is őrizte a függetlenségét Kismartontól.

⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 36.

II. József – az első egységesített szabályozás

Mária Terézia után fia, II. József volt az, aki elsőként teremtette meg az egységes szabályozást a zsidó kérdésben az 1783. évi *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* című rendeletével. Lényegében ezzel külön rendszabályozást hozott a zsidó nép vonatkozásában.

A rendelet legfőképpen a nyelvhasználatról foglalkozik, a német nyelvre való áttéréssel, a neveléssel, oktatással. Ún. „zsidó iskolák” felállítását rendelte el, ezzel egyidejűleg pedig keresztény elemi és felsőfokú oktatási intézmények látogatását is lehetővé tette a zsidók számára. Ezt követően a zsidóság társadalmi helyzetének javítására helyezte a hangsúlyt.¹⁰ Sor került addig tiltott foglalkozások engedélyezésére, mint például pecsétvésés, puskaporkészítés, salétromnyerés. Változást hozott a földbérlés, fuvarozás, kézművesség zsidóságra vonatkozó szabályozásában. Emellett számos tiltó rendelkezést eltörölt, ezek közül a kardviselés tilalmát is. Kiemelkedő fontosságú szabályozás volt, hogy engedélyezte a zsidóság szabad letelepedését – a bányavárosok kivételével – az ország teljes területén. II. Józsefet az említett zsidópárti intézkedései miatt bírálta leginkább a társadalomban, azonban ettől függetlenül II. József előítéletes volt a zsidósággal szemben, mint az kiderül a rendeletből, illetve a kancelláriához írt leveléből. Összbirodalmi érdekek tekintette a zsidóság körülményeinek javítását, ezzel próbálta elősegíteni a zsidóság asszimilációját. Szándékában a zsidóság helyzetének javítása állt, nem pedig létszámának a gyarapítása, ezzel szemben a zsidóság nagyarányú bevándorlását segítette elő. Véleményem szerint II. József teljes mértékben tisztában volt rendeleteinek következményeivel. A birodalom egyre növekedő költségeit csökkentenie kellett, márpedig a kincstár bevételeinek egyik fő forrása a zsidók által fizetett adók voltak. A türelmi adó folytatólagosan fennmaradt a már jobban hangzó *kamerális taksa* néven, melynek összege a 80 000 forintot is meghaladta. Naivitás azt feltételezni, hogy egy felvilágosult uralkodó a szabad letelepedés és a kedvezőbb szabályozás elrendelése mellett nem számol nagyarányú zsidó bevándorlással, ezzel együtt pedig az ország bevételeinek növekedésével.

A szabályozás II. Lipót korában

II. József uralkodása végén a legtöbb rendeletét visszavonta, hatályon kívül helyezte, így a zsidókra vonatkozó *Systematica Gentis Judaicae Regulatio* rendeletet is. Ezzel egyúttal dominóhatást váltott ki, a városokban, például Pesten, sorban tiltották ki a frissen beköltözött zsidókat, az általa a zsidók számára alapított iskolák bezártak stb.

Az újraszabályozás az 1790–1791. évi országgyűlésre és II. Lipótra várt. A többség akarata a privilégiumi rendszer visszavezetése volt, ezzel szemben a zsidók több jogot követeltek maguknak, amellyel meg akarták őrizni az autonómiájukat. Ennek érdekében folyamodványt is írtak, melyben részletesen indoklással meghatározzák kéréseiket.¹¹ Az országgyűlés többsége hajlott a jogok jelentős kibővítésére. Egyetlen feltételük volt ezzel szemben, hogy a zsidóság lászon el katonai szolgálatot is, amit lényegében a birodalmi zsidóság 1788-ban már el is fogadott. A rohonci országgyűlésen azonban elutasító hatá-

¹⁰ II. József a zsidók számára nem tette lehetővé a polgári jogok gyakorlását.

¹¹ A folyamodvány szövegét Büchler Sándor közölte (*De Judaeis. Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve*, 6. évf. (1900), 1. sz. 286–304.).

rozat született azért, mert a zsidók között ellentét állt fenn. A megszületett jogszabály II. Lipót 1790. évi dekrétuma (38. cikkelye) újra hatályba helyezte és megerősítette II. József rendelkezéseit a zsidókkal szemben.

Később a zsidóság helyzetének rendezésével a közjogi bizottságot bízták meg, vezetője Haller József volt. Ő írta a törvény tervezetét és egyben indoklását is. A törvényjavaslat további jogokat (szabad vallásgyakorlási jog, házvásárlási jog szabad királyi városokban, mezővárosokban szabad kereskedés, polgárjog megszerzésének lehetősége stb.) tartalmazott. Emellett kitért volna a betelepedés szabályozására, amelyet a keleten megnövekedett bevándorlás, illetve az ún. személyi vám eltörlése és az ebből származó kaotikus helyzet indokolt volna.

Irodalom

Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I. – A középkortól 1849-ig*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2012.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001

Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok 126. évf. (1992), 1. sz. 59–79.

Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. 1922.

www.angelfire.com/zine2/judeolog/cikkek/zst1.htm (2015.09.30.)

Dr. Nagy Ferenc: *A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei zsidóság történetéből*.

http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/029NagyF_SZSZBMZS.PDF?GSBYPA SS=FFF79ECE2D5C5F119A7023B8E870E82E&N=QnB41V&M=application/pdf&D= (2015.10.01.)

Orbán Ferenc: *A magyar zsidóság története*. <http://www.zsido.hu/tortenelem/magyarzs.htm>

Haraszi György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől a XVIII. század végéig*. <http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/haraszi.htm>

Csíki Tamás: A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak-, Északkelet-Magyarországon. In: *Studia Miskolcinsia* 3. Történelmi Tanulmányok – A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolci Egyetem, Miskolc, 1999.

1723. évi CIII. törvénycikk: Az ország benépesítéséről.

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4630>

Kállay István: Zsidók Székesfehérvárott 1715–1848. In: dr. Farkas Gábor (szerk.): *Fejér megyei Levéltár Közleményei*, 4. sz.

Sebők László: A magyarországi zsidók a számok tükrében.

www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszag_i_zsidok_a_szamok_tukreben/

Kecskeméti Károly: A liberalizmus és a zsidók emancipációja. *Történelmi Szemle*, 1982. 2. sz. 185–210.

KÖKÉNY ANDREA

A Texasi Köztársaság külpolitikája

A Texasi Köztársaság az 1836. április 21-én lezajlott San Jacintó-i ütközet nyomán nyerte el függetlenségét. Ezt megelőzően a spanyol gyarmatból 1821-ben függetlenné váló Mexikó egyik tartománya volt. Amikor azonban az elnök, Antonio López de Santa Anna 1835-től kezdődően konzervatív fordulatot hajtott végre a fiatal ország élén és központosító politikába kezdett, Texas más mexikói tartományokkal együtt fellázadt ellene. Legfőbb követelésük az 1824-es liberális alkotmány visszaállítása volt. Amikor azonban Santa Anna sereget vezényelt ellenük, az elszakadás mellett döntöttek. A függetlenségi nyilatkozatot 1836. március 2-án fogadta el a texasi küldöttgyűlés.¹ A mexikói seregek előrenyomulását véres harcok után Sam Houston vezetésével sikerült megállítani. A San Jacinto folyó mellett aratott győzelmet követően, 1836. május 14-én a texasiak fogságába esett Santa Anna elnök az ún. velascói szerződésben elismerte Texas függetlenségét.² Habár Mexikó sosem ratifikálta az egyezményt, megalakult a Texasi Köztársaság.

1836 júliusában David G. Burnet, az újdonsült köztársaság ideiglenes elnöke szavazást és választást írt ki szeptember első hétfőjére. Dönteni kellett a küldöttgyűlés által készített alkotmány elfogadásáról, a tisztviselők választásáról és az Amerikai Egyesült Államokhoz történő csatlakozásról. Az első, kétéves elnöki terminusra Sam Houstont választották meg Texas polgárai. Több mint ötezer szavazatot kapott, miközben ellenfelei, Henry Smith és Stephen F. Austin csupán néhány százat. Hasonlóképpen elsöprő többséget kapott az annexió ügye is.³

A Texasi Köztársaság első kongresszusa 23 megyére osztotta az immár független országot, melyek nagyrészt megfeleltek a mexikói municípiumoknak. A képviselők 1836. december 19-én meghatározták az állam határát: a Sabine folyó torkolatától kezdve nyugat felé a Mexikói-öböl mentén a Rio Grande torkolatáig, majd felfelé annak forrásáig, onnan tovább észak felé a 42. szélességi fokig, keleten és délen pedig az 1819-es Adams–Onís-

¹ The Texas Declaration of Independence, March 2, 1836. In: Ernest Wallace – David M. Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. Steck, Austin, 1963. 98–99.

² Treaty of Velasco, May 14, 1836. In: Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 117–118.

³ Lynn I. Perrigo: *The American Southwest. Its People and Cultures*. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1971. 124.; David Nevin: *The Texans*. TIME-LIFE BOOKS, New York, 1976. 155.; Theodore Reed Fehrenbach: *Lone Star. A History of Texas and the Texans*. Collier Books, A Division of Mcmillan Publishing Company, Inc., New York, 1968. 246.

szereződésben megállapított határvonal mentén.⁴ Mindez azt jelentette, hogy északon egészen a mai Colorado folyóig terjedt a határ, s a texasiak beleértették például az új-mexikói Santa Fe és Taos városát is, melyek a folyó keleti partján helyezkedtek el.

A határok védelmére, illetve egy esetleges mexikói invázió és az indián támadások kivédésére 3500 fős hadsereg és 280 lovas járőr megszervezéséről döntöttek. Ezenkívül határozat született határvidéki erődítmények és kereskedő állomások építéséről, s új flotta létrehozásáról is.⁵

Sam Houston beiktatási beszéde tükrözte a függetlenség kivívása nyomán Texasban általánosan érzett büszkeséget:

„A Föld egy kis pontján, mely a kor földrajza számára szinte ismeretlen, nem rendelkezik erőforrásokkal, viszonylag kicsi a népessége, szolidan tiltakoztunk az elnyomás ellen, és amikor egy nagy létszámú sereg előzönlötte földünket, ki mertük nyilvánítani függetlenségünket és harcba szálltunk szabadságunkért az elnyomó kebelén. Tovább kell lépniünk. Még csak az elején vagyunk a szabadságért folytatott hadjáratnak. A jövő kijelölte a népünkre váró sorsot.”⁶

Ugyanakkor egyértelműen állást foglalt az Egyesült Államokhoz történő csatlakozás mellett:

„A legutóbbi választáson az Amerikai Egyesült Államokba történő felvétel fontos kérdését terjesztettük elő megfontolásra. Az emberek kifejezték érzéseiket és óhajaikat e nagyhorderejű kérdéssel kapcsolatban. Páratlan egyhangúsággal kinyilatkoztatták, hogy újra fognak egyesülni Észak nagyszerű köztársasági családjával. Ez a kérés egy tette kész néptől származik. Barátaink vajon figyelmen kívül fogják hagyni? Máris biztosítottak bennünket legmélyebb együttérzésükről. [...] Örömmel tölt el bennünket annak reménye, hogy befogadnak, hogy részesülhessünk polgári, politikai és vallási jogaikból, és üdvözlnek a szabad emberek nagyszerű családjában.”⁷

A fiatal Texasi Köztársaságnak és újdonsült elnökének azonban szinte megoldhatatlan nehézségekkel kellett szembenéznie. A tengeri kereskedelmet mexikói hadihajók akadályozták, s sorozatos összetűzések voltak a határ mentén szárazföldön is a volt anyaországgal. A hadsereget fizetni kellett volna, s valamiképpen megfékezni a háború alatt Texasba özönlött kalandorokat, de ehhez egy fillér sem volt a kincstárban.⁸ A kedvezőtlen körülményeken és közhangulaton tovább rontott az a tény, hogy az Amerikai Egyesült Államok bár 1837. március 3-án elismerte Texas függetlenségét, 1837. augusztus 4-én határozottan elutasította felvételi kérelmét az Unióba. John Forsythe amerikai külügyminiszter indoklásában arra hivatkozott, hogy Mexikóval kötött megállapodásai miatt a kérdés tárgyalása fel sem merülhet az

⁴ The Boundary of Texas Established, December 19, 1836. In: Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 125.

⁵ Rupert Norval Richardson: *Texas, The Lone Star State*. Prentice-Hall Inc., New York, 1943. 133.

⁶ President Houston's First Inaugural Address, October 22, 1836. In: Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 123.

⁷ Uo. 124.

⁸ Perrigo: *The American Southwest...* i. m. 124.

Egyesült Államokban.⁹ A valódi ok minden bizonnyal az lehetett, hogy az északi államok elleneztek az ország ültetvényes gazdálkodásra alkalmas területtel történő megnövelését és a rabszolgaság kiterjesztését.

A texasiak ezek után hiába bombázták petíciók sorával az amerikai kongresszust, nem sikerült nyomást gyakorolniuk a képviselőkre, s a kérdésről sosem szavaztak.¹⁰ Kis idő elteltével végül Anson Jones, aki akkoriban Texas Washingtonba delegált követe volt, Houston utasítására bejelentette a kérés hivatalos és végleges visszavonását. Ezt 1839. január 23-án a texasi kongresszus is ratifikálta. Az annexió kérdése egészen 1843-ig nem került újra nyilvánosan szóba.¹¹

A Texasi Köztársaság diplomatái nagyobb sikerrel jártak Európában. Először kereskedelmi egyezmények megkötésére került sor, majd 1839. szeptember 25-én Franciaország, 1840. szeptember 18-án Hollandia, 1840 novemberében Nagy-Britannia, majd 1841-ben Belgium ismerte el Texas függetlenségét.¹²

A gazdasági problémák megoldása és a stabilizáció megvalósítása azonban továbbra is nehézségekbe ütközött. Az első években a köztársaság legfontosabb anyagi alapját a közföldjei jelentették. Közel 180 millió *acre*, vagyis több mint 70 millió hektár várt vevőre.¹³ Hiába nyíltak meg azonban a földhivatalok, s jelentkeztek egyre többen földért, sokan nem tudtak készpénzzel fizetni, s rövid időn belül igen jelentőssé vált a spekuláció is. Bár a különféle váموkból és adókból jelentős bevétel származott, s folyamatosan növekedett a bevándorlók száma is, Houston elnökségének két éve alatt a texasi államadósság elérte a közel 2 millió dollárt.¹⁴ Mindez megingatta a sikeres katona elnöki pozícióját. Az alkotmány értelmében egymás után kétszer nem is maradhatott volna hivatalban, ezért helyére Mirabeau Buonaparte Lamart, az addigi alelnököt választották meg 1838-ban, immár három évre.¹⁵

Lamar 1835-ben érkezett Texasba, s 1836 tavaszán csatlakozott Sam Houston seregéhez. Részt vett a San Jacintó-i ütközetben is, majd ő lett az ideiglenes kormány hadügyminisztere. Színes egyéniség volt, aki újságíróként és költőként is ismertségre tett szert, a függetlenségi háborúban vállalt szerepe és helytállása pedig még inkább növelte népszerűségét.¹⁶ A választási kampányban ígéretet tett arra, hogy megszerzi a várva várt külföldi kölcsönt a fiatal állam számára. Ezenkívül nem csupán Texas függetlenségének megtartását

⁹ Fehrenbach: *Lone Star...* i. m. 250–251.

¹⁰ Az amerikai kongresszusban heteken keresztül folyt a vita az annexióról. John Quincy Adams heves felszólalásokban fejtette ki véleményét. Szerinte a texasi függetlenségi háború a rabszolgatartó déli államok összeesküvésének következményeként tört ki, amelyeknek célja nem volt más, mint hogy további öt vagy hat rabszolgatartó államot csatoljanak az Unióhoz. Az összeesküvés-elméletről ld. Sanford Wexler (szerk.): *Westward Expansion. An Eyewitness History*. Facts on File, New York – Oxford, 1991. 118.; Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 136.; Fehrenbach: *Lone Star...* i. m. 248–249.; Nevin: *The Texans*. i. m. 196.

¹¹ Perrigo: *The American Southwest...* i. m. 126–127.; Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 136.

¹² Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 140.; Robert A. Calvert – Arnoldo De León: *The History of Texas*. 2nd ed. Harlan Davidson Inc., Arlington Heights, 1996. 99–100.; Seymour V. Connor: *Texas. A History*. AHM Publishing Corporation, Arlington Heights, 1971. 146–147.

¹³ Nevin: *The Texans*. i. m. 203.

¹⁴ Perrigo: *The American Southwest...* i. m. 126.; Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 135.

¹⁵ Nevin: *The Texans*. i. m. 210.; Fehrenbach: *Lone Star...* i. m. 254.

¹⁶ Nevin: *The Texans*. i. m. 125.

tűzte ki célul, hanem határainak kiterjesztését is – akár egészen a Csendes-óceánig. Megválasztását követően hozzálátott az ambiciózus tervek megvalósításához. Egyik első intézkedéseként a fővárost Houstonból az épp csak akkor alapított Austinba költöztette. A város a peremvidéken helyezkedett el, de a következő évek területi gyarodására számítva Lamar központi helyet szánt neki.¹⁷ Már elnöksége elején kijelentette, hogy az egyik legfontosabb kérdésnek a helyzet rendezését tekinti Mexikóval. Tárgyalni is kész volt, de szükség esetén nem riadt vissza a hadsereg esetleges felhasználásától sem. A texasi külpolitika általános elveit már a beiktatási beszédében megfogalmazta:

„A béke híve vagyok, de nem idegenkedem a háborútól sem, így mindig készen állok arra, hogy bármely nézeteltérést baráti beszélgetés és egyeztetés útján rendezek ellenségeinkkel, ugyanakkor legalább ennyire kész vagyok arra is, hogy offenzív vagy defenzív hadműveletbe kezdjek, amennyiben az ő intézkedéseik vagy a mi biztonságunk ezt szükségessé teszi.”¹⁸

Két héttel később, a texasi kongresszushoz intézett üzenetében pedig a következőket szögezte le:

„Mexikóval kapcsolatos állásfoglalásunk nem változott. Még mindig úgy tűnik, hogy a hódítás illuzórikus reményében ringatják magukat, anélkül, hogy bármit is tennének megvalósítására. [...] Texasnak kötelességévé és érdekévé válhat, hogy függetlenséghez való jogát gyorsabban fogadtassa el, mint ellenfelünk azt hajlandó lenne megadni. Habár mi az első jelzésre készek vagyunk azonnal igazságos és tisztességes békét kötni, rákényszerülhetünk a háború folytatására is. Ha a békét csak karddal lehet kivívni, akkor kardra!”¹⁹

A diplomáciai kísérletek kudarcot vallottak, hiszen a Texasi Köztársaság három tárgyalásra küldött megbízottja közül csupán kettő jutott el Mexikóvárosba, de hivatalosan egyiküket sem fogadták.²⁰ Ezek után elnökségének utolsó évében Lamar úgy döntött, cselekvésre szánja el magát. A Rio Grande felső folyásának keleti oldalán jó néhány olyan település volt – például Taos, Santa Fe, Albuquerque – amely Új-Mexikó tartományhoz, vagyis a mexikói kormány igazgatása alá tartozott, de a texasi kongresszus által kijelölt határon belül esett, így a független köztársaság is jogot formált rájuk. Miután hírek érkeztek arról, hogy a területen gyenge a mexikói hatalom, s a lakosok Texashoz kívánnak csatlakozni, Lamar expedíciót szervezett Santa Fébe, mely a legnagyobb és legfontosabb kereskedelmi központ volt.

A területen jelentős népesség élt, amely azonban közel 2000 kilométerre volt a mexikói fővárostól és több mint 600 kilométerre a legközelebbi jelentős településtől, El Paso de Norte városától. Santa Fe már 1823-tól kezdve a mexikói kereskedelem egyik központja volt: a szerkarakaravánok a Missouri állambeli St. Louisból szállították oda az árut, melyért aranyat és ezüstöt kaptak fizetségül. S miközben Mexikóvárosig közel hat hónapig tartott az út, a Santa

¹⁷ Uo. 213–214.; Fehrenbach: *Lone Star...* i. m. 259–260.

¹⁸ Lamar's Inaugural Address, December 10, 1838. In: Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 125.

¹⁹ Lamar's Message to Congress, December 21, 1838. In: Uo. 127.

²⁰ Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 141.

Fe-ösvényen körülbelül két hónap alatt el lehetett jutni Missouriiba. Ráadásul ez a terepviszonyokat tekintve könnyebb és sokkal biztonságosabb is volt, mint az Észak-Mexikón át vezető út.

Az importvámokból befolyó jövedelmet akkoriban Új-Mexikó kormányzója gyűjtötte be, de Lamar úgy gondolta, ha ezt a kereskedelmet el lehetne terelni Texas irányába, akkor a belőle származó bevétel enyhíthetne az állam pénzügyi nehézségein. Ezenkívül pedig a kereskedelem védelmére erődök sora épülhetne a határvidéken, ami az ellenséges indián törzseket is távol tartaná Texastól. Siker esetén megnyílhatott volna a Santa Fe–Austin kereskedelmi útvonal is, mely további bevétellel kecsegtetett. A legmerészebb álmokban pedig már az szerepelt, hogy a terület kiindulópontjából szolgálhat a további terjeszkedésnek, egészen a Csendes-óceánig. A texasi kongresszus azonban nem támogatta az elnök grandiózus terveit és nem adott felhatalmazást a vállalkozásra. Így Lamar saját hatáskörben szervezte meg az expedíciót. Felhívást tett közzé önkéntesek toborzására, a vállalkozó kedvű kereskedőknek pedig ígéretet tett áruik Santa Fébe történő szállítására és védelmére. Felkereste William G. Dryden Santa Fe-i kereskedőt, aki nem sokkal korábban hajótörést szenvedett a Mexikói-öbölben, s így éppen Texasban tartózkodott, s arra kérte, Texas megbízottjaként próbálja meg Új-Mexikó lakosait rávenni arra, fogadják el a kormányváltást. Rajta kívül két taosi polgárt, John Rowlandot és William Workmant is megbízottá nevezett ki.²¹

Spanyol nyelvű körleveleket és felhívásokat nyomtattak, melyeket a megbízottaknak Új-Mexikóba érve kellett szétszórniuk a lakosok között. Ezekben biztosították őket, hogy az expedíció céljai békések, s hogy a legfőbb cél a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése. Ezenkívül felajánlották az új-mexikóiak számára a lehetőséget arra, hogy Texas liberális törvényei alatt élhessenek. Az ajánlat elfogadása esetén megígérték számukra, hogy csupán Texas általános törvényeit terjesztik ki a vidékre, s helyi törvényeik és szokásaik érvényben maradhatnak mindaddig, míg maguk meg nem változtatják azokat.

Lamar elnök 1840. április 14-én Santa Fe polgáraihoz írt levelében felvázolta azokat az előnyöket, amelyek abból származnának, ha Új-Mexikó csatlakozna a Texasi Köztársasághoz. Megígérte, hogy megbízottakat küld, akik bármilyen felmerülő kérdést megválaszolnak majd és megpróbálják elősegíteni az egyesülés megvalósítását. Ezenkívül azt is megindokolta, miért volna szükség katonai kíséret küldésére.

„Teljes részvételt kínálunk áldásainkban. A nagy Északi Folyó, melynek partján élnek, területünk természetes és megfelelő határa. Nagy örömünkre szolgálna, ha polgártársaként üdvözölhetnénk önöket fiatal köztársaságunk tagjaként, akik osztozhatnának velünk abban a dicsőségben, hogy létrehozunk egy boldog és szabad nemzetet. [...] Abban bízom, hogy ezt a hírt ugyanolyan örömmel és őszinteséggel fogadják önök és előljáróik is, mint ami bennünket vezérel. S ha semmi sem szól közbe, ami megváltoztatná jelen elhatározásomat, megfelelő időben intézkedni fogok, hogy körülbelül szeptember hónapban önökhöz érkezzen egy vagy több megbízottunk, derék, megbízható urak, azért, hogy részletesebben bemutassák országunk helyzetét; a tengerparti fekvés jelentőségét és a kölcsönös érdekeket, melyek olyannyira ajánla-

²¹ John Henry Brown: *History of Texas from 1685 to 1892*. I–II. k. The Pemberton Press, Austin – New York, 1970 (reprinted from the original 1892 ed.). 189.

tossá és szükségessé teszik, hogy Santa Fe és Texas között tökéletes egység és azonoság jöjjön létre.

A megbízottak mellé katonai kíséretet adunk abból a célból, hogy visszaverjék az ellenséges indiánokat, akik esetleg az áthaladásukat veszélyeztetnék, s azzal a szándékkal, hogy biztosítsák a két, érdekeikben oly hasonló országrész közötti biztonságos és kényelmes kommunikációs útvonal megnyitását, melyeket reményeink szerint egyesíteni fog a barátság és közös kormányzat alatt konszolidálódnak.”²²

Egy bő évvel később Lamarnak a vállalkozás résztvevői által kézbesítendő üzenete már az amerikai, illetve ez esetben a texasi küldetéstudatot tükrözte.

„Nem sokkal azután, hogy a hivatalt átvette, a jelen vezetés kötelességének érezte, hogy kiterjessze a kormány hatáskörét a köztársaság lakott területére; s hogy befogadja a legtávolabb élő polgárokat is azon áldásokban való egyenlő részesedésbe, melyeket a nemrégiben vívott dicsőséges forradalomban megszereztünk, s egy bölcs és liberális alkotmányban biztosítottunk. [...] E köztársaság polgárainak közös vágya az, hogy Santa Fe népét a nemzeti család részévé fogadják és megadják számukra mindazt a védelmet, amit ők maguk is élveznek.”²³

Lamar elnök William G. Cooke, Richard F. Bernham és José Antonio Navarro számára adott megbízást az expedíció vezetésére, titkárukul pedig George Van Nesst nevezte ki. Feladatuk az volt, hogy birtokba vegyék Santa Fét, s felállítsanak ott egy texasi fennhatóság alatt lévő kormányt, de csak akkor használjanak katonai erőt, ha a lakosság többsége valóban Texas mellett foglal állást. „Minden békés eszközt meg kell próbálni, mielőtt erőszakot alkalmaznának.” „Ha az emberek zöme” ellenezné a Texashoz való csatlakozást, akkor kerüljék az erőszakot, de „ha az emberek támogatják önöket, vagy közömbösek”, akkor a kormány csapatával szemben bevethetik a katonaságot – szölte Texas külügyminiszterének az expedíció vezetőihez intézett utasítása.²⁴

A katonai kíséret parancsnoka Hugh McLeod, helyettese George Thomas Howard lett. Az önkénteseket öt gyalogos és egy tüzér egységbe szervezték. Az expedíciót vendégként két amerikai utazó, George Wilkins Kendall és Thomas Falconer is elkísérte. Kendall a *New Orleans Picayune* alapítója és szerkesztője volt. 1841-ben látogatott el Texasba, s Lamar elnök felajánlotta számára, hogy kísérje el az expedíciót. A vállalkozásról készült beszámolója, összesen 58 cikk, először folytatásokban jelent meg a *Picayune*-ban 1842 júniusa és augusztusa között, majd 1844-ben elkészült könyv változata is. Falconer angol jogász és utazó volt, akik 1841 májusában érkezett Texasba. Lamar őt is meghívta az expedícióra, s azt a

²² M. B. Lamar, Austin, Texas. Letter to the People of Santa Fe, April 14, 1840. In: Charles Adams Gulick – Katherine Elliott (szerk.): *The Papers of Mirabeau Buonaparte Lamar*. 6 k. Von Boeckmann-Jones Co., Austin, 1921–1927. III. k. 370–371.

²³ Lamar's Address to the People of Santa Fe, June 5, 1841. In: Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 138.

²⁴ Secretary of State Samuel A. Roberts to William G. Cooke, J. Antonio Navarro, Richard F. Brenham, and William G. Dryden, Austin, June 15, 1841. In: George P. Garrison (szerk.): *Diplomatic Correspondence of the Republic of Texas*. 2 k. Washington, 1911. II. k. 737–743.

feladatot adta neki, hogy legyen az út „historiográfusa”, ezen kívül pedig készítsen leírást a vidékről és tudományos értékeiről. Falconer barátságát kötött Kendallal és előbb ő is a *New Orleans Picayune*-ban közölt írásokat az útról, majd 1842-ben könyvet is írt róla.

Az expedíció több mint 300 főből állt, beleértve a megbízottakat, a kereskedőket, a kiszolgáló személyzetet és a katonai kíséretet. 21 szekér szállította az ellátmányt és a kereskedők áruit, melyek értéke közel kétszázezer dollár volt.²⁵ 1841. június 19-én keltek útra az Austintól 30 kilométerre lévő Kenney's Forttól.²⁶ George Kendall a következőképpen számolt be az expedíció elindulásáról:

„Ahogy a hosszú, nehéz szekérkaraván előrehaladt az önkéntesek különböző csoportjainak és a felfegyverzett lovasoknak két sorban vonuló kíséretében, imponáns és felémelő látványt nyújtott és minden szívet megdobogtatott, hisz várakozással tekintettünk a végtelen prérin ránk váró izgalmas kalandok elé.”²⁷

Átkeltek a Brazos folyón, majd északkeleti irányban haladtak, a mai Wichita Falls irányába, ahol azonban a Wichita folyóról azt hitték, hogy a Vörös folyó. Az expedíció tagjai augusztus 5. és 17. között a Wichita völgyében haladtak tovább, de közben mexikói vezetőjük megszökött tőlük. Amikor rájöttek tévedésükre, előreküldtek egy egységet, hogy keresse meg a Vörös folyót. Augusztus 20-án az egység egyik tagja visszatért hozzájuk, hogy a szekérkaraván számára mutassa az utat.²⁸ Közben indiánok ütöttek rajtuk, elfogyott a vizük és megfogytakoztak a készleteik, ezért csak lassan tudtak továbbhaladni. Nehézségeik miatt George Kendall lelkesedése is alább hagyott, a következőket jegyezte fel:

„Fogalmunk sem volt, hol járunk; a lakott területektől való távolságunkat senki sem tudta még megbecsülni sem. S mivel előfordulhatott, hogy több hónap elteltével éadjük el őket, nyilvánvaló volt, hogy a marhahús-készletünk nem fog addig kitartani. A napi adagot három fontról másfél fontra csökkentették. Mindezt pont akkor, amikor a marhahús tápértéke egyébként is lecsökkent, s a korábbi adagoknál nagyobbra lett volna szükség ahhoz, hogy a hosszú és fárasztó gyaloglás után és a rossz víz vagy a víz teljes hiánya miatt kimerült és elcsigázott emberek folytatni tudják útjukat.”²⁹

Kendall arról is beszámolt, hogyan tudtak megmenekülni az éhhaláltól:

²⁵ Nevin: *The Texans*. i. m. 201., 215.; David J. Weber: *The Mexican Frontier, 1821–1846. The American Southwest under Mexico*. University of New Mexico Press, Albuquerque, 1982. 266.

²⁶ Brown: *History of Texas from 1685 to 1892*. i. m. 190.; Gerald D. Saxon – William B. Taylor (szerk.): *George Wilkins Kendall. Narrative of the Texan Santa Fé Expedition, Comprising a Description of a Tour Through Texas, and Across the Great Southwestern Prairies, the Comanche and Caygüa huntinggrounds, with an Account of the Sufferings from Want of Food, Losses from Hostile Indians, and Final capture of the Texans, and Their March, as Prisoners, to the City of Mexico, with an Account of the Sufferings from Want of Food, Losses from Hostile Indians, and Final capture of the Texans, and Their March, as Prisoners, to the City of Mexico, with Illustrations and Maps*. I. k. DeGolyer Library and William P. Clements Center for Southwest Studies, Dallas, 2004. xv, 31–32.

²⁷ Saxon – Taylor: *Narrative of the Texan Santa Fé Expedition...* i. m. 34.

²⁸ Brown: *History of Texas from 1685 to 1892*. i. m. 191.; Saxon – Taylor: *Narrative of the Texan Santa Fé Expedition...* i. m. 76–100.

²⁹ Saxon – Taylor: *Narrative of the Texan Santa Fé Expedition...* i. m. 100.

„Az éhség teljes kétségbeesésbe taszította embereinket. A tisztek alig tudták a rendet fenntartani. Az önkéntesek a szélrózsa minden irányába szétszóródtak, hogy szilvát vagy szőlőt keressenek és bármilyen vadat, ami az útjukba kerülhetett. Nagyon kevés szarvast vagy antilopot láttunk, s annyira félénkek voltak, hogy lehetetlen volt puska-végre kapni őket; helyettük teknőst, kígyót, s minden csúszó-mászó lényt oly kapzsisággal kaptak el és nyeltek le kiéhezett embereink, amit csak a farkaséhség indokolhatott.”³⁰

Ezek után, mivel nem találtak olyan utat, amin a szekerek le tudtak volna ereszkedni a fensíkről, McLeod kettéosztotta az expedíciót és előreküldött egy lovascsapatot, hogy keresse meg az új-mexikói településeket. Eközben ő a szekerekkel és a többi katonával a Llano Estacado lábánál várakozott. A felderítő csapat sok nehézség árán jutott előre, s végül szeptember 12-én találkozott néhány mexikói kereskedővel, majd visszaküldött egy vezetőt, hogy a várakozókat a településre irányítsa.³¹

A texasiak arra számítottak, hogy meleg fogadtatásban részesülnek Új-Mexikóban, s fel sem merült bennük, hogy fegyveres ellenállással találkoznak. William Dryden jelentése szerint, melyet 1841. július 23-án Thomas Blackwell továbbított Lamar elnöknek Brazóriából: „[Win. G. Dryden] beszélt Santa Fe kormányzójával, aki arról biztosította, hogy ő és az ott élők beleegyeznek abba, hogy Texas kiterjessze törvényeit és kormányzatát a terület fölé, s szavait idézve, »minden rendben van egy ilyen tervvel kapcsolatban«.”³²

Amikor azonban Manuel Armijo, Új-Mexikó kormányzója tudomást szerzett az expedícióról, közel 600 főből álló különítményt vezényelt ki, hogy a texasiak érkezését várják. William G. Lewis kapitány, aki a texasiak előőrséből az elsők között ért új-mexikói településre, áruló lett és szeptember 17-én rávette társait, hogy tegyék le a fegyvert.³³ Az új-mexikóiak arra is rábírták, hogy október 5-én keresztülvigye a főerők fegyverletételét egy kb. 1500 fős mexikói különítmény előtt.³⁴

Az egész expedíció mexikói fogságba esett anélkül, hogy egyetlen lövés eldőrdült volna. A texasiakat, akiknek létszáma megfogyatkozott, s egészségük és lelkierejük is megtört, valójában az út során elszenvedett megpróbáltatások győzték le és nem a mexikói fegyverek. Annak ellenére, hogy megígérték számukra, jól bánnak majd velük és tiszteletben tartják tulajdonukat, a fegyverletételt követően azonnal átkutatták és mindenüktől megfosztották őket, majd párokba kötötték és a Santa Fétől keletre lévő határvidéki faluba, San Miguelbe gyalogoltatták. Október 12-én érkeztek oda, három hónappal és 21 nappal azután, hogy a texasi főváros, Austin közeléből elindultak.

Kendall a következőképpen számolt be a vert sereg látványáról:

³⁰ Uo. 137.

³¹ Uo. 112–115., 142–145.

³² Thomas Blackwell to President Lamar, July 23, 1841. In: Gulick – Elliott (szerk.): *The Papers of Mirabeau Buonaparte Lamar*. III. k. i. m. 556.

³³ Brown: *History of Texas from 1685 to 1892*. i. m. 192–193.; Saxon – Taylor: *Narrative of the Texan Santa Fé Expedition...* i. m. 167., 176–178.

³⁴ Brown: *History of Texas from 1685 to 1892*. i. m. 194, Saxon – Taylor: *Narrative of the Texan Santa Fé Expedition...* i. m. 186.

„Az éhség és a kimerültség teljesen elgyötörte őket, sápadt és beesett arcuk egyértelmű bizonyítéka volt annak, hogy szörnyű szenvedéseken mentek keresztül. [...] Legtöbb szerencsétlen fickó ruházata nem állt másból, csak egy ingből és egy nadrágból, s az a pokróc, amit a bátor és »tiszteletreméltó« Armijo meghagyott számukra, a leghitványabb volt azok közül a dolgok közül, ami foglyul ejtésükkor az övék volt. Valamennyiüket a tér túloldalán lévő helységhez vitték, s úgy terelték be őket, mint a hentes a birkákat a karámba! [...]

Másnap reggel a szekereket felsorakoztatták San Miguel főterén, s azonnal hozzálátta a texasi kereskedők áruinak szétesztéséhez. [...] Az árúk feletti osztozkodás szinte egész nap eltartott. Armijo derék katonáinak minden egysége megkapta a részét a zsákmányból annak arányában, hogy mennyi ideig szolgált a texasiak ellen.”³⁵

1841. október 17-én a texasi foglyokat gyalog indították útnak Mexikóváros felé. „Már nyakunkon volt a hideg és kellemetlen tél, amikor a több mint kétezer mérföldes útra elindultunk. Ha szerencsével át is vészelhettük esetleg az út folyamán ránk váró megpróbáltatásokat, a végén bizonytalan sors várt ránk” – írta Kendall.³⁶

Habár a Santa Féből Mexikóvárosba vezető út nem volt 2000 mérföld, csupán 1600, vagyis 2500 kilométer, a texasi foglyoknak számtalan nehézséggel kellett megküzdeniük útjuk során és a mexikói börtönben töltött idő alatt is. Legtöbbjüket 1842 áprilisában engedték szabadon, de volt olyan, például José Antonio Navarro, akit csak 1844-ben.³⁷

A balsikerű vállalkozás tovább növelte a Texasi Köztársaság adósságait, s Lamar elnökségébe került.³⁸ Az 1841-es választásokon Sam Houston elsőprő győzelmet aratott. 7915 szavazatot kapott, míg David J. Burnet, akit Lamar hívei támogattak, csupán 3616 szavazatot. Az alelnök Edward Burlinson lett.³⁹ A régi-új elnök és a képviselők felhagytak a Lamar-féle ambiciózus, de igen költséges politikával, s elsődleges célként az állam anyagi helyzetének rendbetételét jelölték meg. Számtalan tisztséget megszüntettek, csökkentették a hivatalnokok számát, s a katonai kiadásokból is jelentős mértékben lefaragtak. Még arra is kísérlet történt, hogy eladják a texasi flottát. Ezt azonban végül Galveston polgárai megakadályozták.⁴⁰

Houston súlyos külpolitikai terhet örökölt elődjétől, hiszen fel kellett vállalnia a Santa Fe-expedíció megtorlására Texas ellen támadó mexikóiakkal az összeütközést. Santa Anna 1842 márciusában kb. 500 fős sereget vezényelt Rafael Vásquez vezetésével Texas ellen. Rövid idő alatt elfoglalták San Antoniót, Goliadot és Refugiót, majd néhány nap múlva visszavonultak.⁴¹ Ennek ellenére óriási pánik tört ki Texas középső részén. Sokan elmenekültek, mások viszont háborúra készültek. Houston azonban óvatos volt. Kerülni akarta a nyílt össze-

³⁵ Saxon – Taylor: *Narrative of the Texan Santa Fé Expedition...* i. m. 187.

³⁶ Uo. 200.

³⁷ Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 142.; Calvert – De León: *The History of Texas*. i. m. 100–101.; Connor: *Texas. A History*. i. m. 150.

³⁸ Az államadósság közel hétmillió dollárra nőtt. Perrigo: *The American Southwest*. i. m. 127.; Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 137.

³⁹ Nevin: *The Texans*. i. m. 215.; Fehrenbach: *Lone Star*. i. m. 260.

⁴⁰ Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 142–143.

⁴¹ Fehrenbach: *Lone Star*. i. m. 261.

ütközést, ezért a kongresszus által a katonai kiadásokra megszavazott összegről kijelentette, hogy nem fedezné a költségeket, s megvétózta a javaslatot.⁴²

Néhány hónappal később, 1842 szeptemberében azonban a mexikói hadsereg második alkalommal is Texasra támadt. Adrian Woll tábornok ezerfős seregével kilenc napig megszállva tartotta San Antoniót, majd foglyokat ejtve ismételten visszavonult.⁴³ Ekkor már Houston is arra kényszerült, hogy cselekedjen. Alexander Somervell parancsnoksága alatt több mint 700 fős sereget küldött a mexikóiak végleges kiszorítására, illetve a határ őrzésére, s az esetleges újabb támadás megakadályozására. Laredo sikeres elfoglalása után a csapatok egy része úgy döntött, nem teljesíti Somervell utasítását, nem tér vissza Gonzalesbe, hanem átkel a Rio Grandén, s elfoglalja a mexikói Miert. Elkeseredett küzdelemben azonban 1842 karácsonyának napján alulmaradtak a mexikói sereggel szemben. A foglyokat Mexikóváros felé vitték, 1843. február 11-én azonban szökést kíséreltek meg. Csupán négyüknek sikerült elmenekülni, az ismételten elfogott 176 katonát pedig furcsa választás elé állították. Egy edénybe 159 fehér és 17 fekete babot tettek. Azokat, akik fekete babot húztak, a helyszínen kivégezték. A megmaradtakat végül szintén Mexikóváros börtönébe zárták, a Santa Fe-expedíció résztvevői, s a San Antonióból elhurcolt foglyok mellé. Csak hónapok múlva, elsősorban brit és amerikai diplomáciai nyomásra engedték őket szabadon, s azt követően, hogy Santa Anna hatalmát ismét megdöntötték és a diktátort száműzetésbe küldték.⁴⁴

Sam Houston, miközben megpróbált ellenállni a közvélemény nyomásának, mely háborút követelt Mexikó ellen, minden erejével azon igyekezett, hogy békés rendezéssel érje el Texas függetlenségének elismerését. Diplomáciai eszközöket is felhasználva arra kérte Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok kormányát, hogy gyakoroljanak nyomást Mexikóra. Különösebb eredményt azonban nem tudtak elérni, hacsak azt nem, hogy Texas időt nyert. Végül 1843. június 14-én aláírták a tűzszünetet, majd 1844 februárjában egy fegyverszüneti megállapodást is. Ez azonban mindössze négy hónapig volt érvényben.⁴⁵

Annak veszélye, hogy Mexikó visszafoglalja Texast és az a tény, hogy a fiatal köztársaság még mindig folyamatos gazdasági problémákkal küzdött, ismét felélesztette az Egyesült Államokhoz történő csatlakozás gondolatát.

Sam Houston még 1842 márciusában kezdeményezte a tárgyalások újrafelvételét az Amerikai Egyesült Államokkal. Pozitív válaszra azonban egészen 1843 októberéig várnia kellett. Az amerikai elnök, John Tyler, valószínűleg a Texasban növekvő brit befolyás miatt is, ekkor mutatott készséget az ismételt kapcsolatfelvételre.⁴⁶ Houston két feltételt jelölt meg: tartsák titokban a tárgyalásokat, ezenkívül pedig az amerikai hadsereg álljon készenlétben, hogy megakadályozhassa az esetleges mexikói támadást Texas ellen. Abel Upshur, az amerikai külügyminiszter, bár maga is Texas Unióba történő felvételének híve volt, nem merte garantálni a feltételeket. Váratlan halálát követően azonban utóda, John C. Calhoun beleegyezett Houston kérésébe. Így 1844. április 12-én sor került az annexiós szerződés

⁴² Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 142-143.; Connor: *Texas. A History*. i. m. 151.

⁴³ Fehrenbach: *Lone Star*. i. m. 261.

⁴⁴ Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 143.; Calvert – De León: *The History of Texas*. i. m. 101.; Connor: *Texas. A History*. i. m. 152.

⁴⁵ Fehrenbach: *Lone Star*. i. m. 262.

⁴⁶ Uo. 263.

aláírására.⁴⁷ Az amerikai szenátus azonban június 8-án 35:16 arányban elutasította a dokumentumot. Sokan voltak, akik nem kívánták megnövelni a déli, rabszolgatartó államok számát, mások pedig nem akartak ilyen fontos döntést hozni az amerikai elnökválasztás előestéjén.⁴⁸

1844 végén nem csak az Egyesült Államokban, hanem Texasban is választások következtek. Houston utóda az általa is támogatott befolyásos gyapotültetvényes politikus, Dr. Anson Jones lett. Az amerikai elutasítás után nem volt más választása, mint hogy tárgyalásokat kezdeményezzen Mexikóval, s a lehető legkedvezőbb feltételekkel biztosítsa Texas függetlenségét. Közben azonban váratlanul kedvező fordulat történt az Egyesült Államokban. A Demokrata Párt jelöltje, James K. Polk, a terjeszkedő politika feltétlen híve nyerte meg a választásokat. Texas annexiójának támogatói ezért új formában terjesztették a Kongresszus elé a felvételi kérelmet. A két ház „közös döntése” (*joint resolution*) ugyanis csak egyszerű többséget, s nem kétharmados támogatást igényelt. Ebben a formájában a javaslatot 120:98-as szavazati aránnyal fogadták el a Képviselőházban és 27:25-ös szűk többséggel a Szenátusban. Minthogy Polk elnök még nem lépett hivatalba (a II. világháború előtt az amerikai elnökök beiktatása nem januárban, hanem márciusban történt), a dokumentumot John Tyler írta alá 1845. március 1-jén.⁴⁹ Texas egy államként nyert felvételt az Unióba, bár a törvény lehetővé tette, hogy a későbbiekben további négy államot alkothasson. A korábbi szerződéstervezet Texasnak csak territórium státuszt szánt, egészen addig, míg kisebb államok alakításához meg nem érnek a feltételek. Szintén a korábbi szerződés pontjaitól eltérően, melyek szerint az Egyesült Államok átvállalta volna Texas adósságát és cserébe megkapta volna az állam birtokait, Texas megtarthatta közföldjeit – adósságainak törlesztésére.⁵⁰

Időközben változás történt Mexikóban is. A mérsékelt José Joaquín Herrera szerezte meg az elnöki tisztséget, Santa Annát pedig börtönbe zárták. A brit külügyminisztérium azonnal megpróbált hatni az új kormányra. Azt sugallta, hogy Texas függetlenségének elismerése késleltetheti, vagy meg is akadályozhatja az annexiót. Herrera kormánya ezért hamarosan bejelentette, hogy elismeri Texas függetlenségét, ha cserébe az elszakadt köztársaság beleegyezik, hogy sohasem lesz más állam tagja. A feltételekről egy előzetes szerződés is készült.⁵¹ Ezek után, amikor az új kongresszus 1845 júniusában összeült Texasban, Anson Jones elnök két javaslatot terjesztett elő, Mexikóét és az Amerikai Egyesült Államokét. A törvényhozás mindkét házban szinte teljesen egyhangú volt a döntés az annexió mellett. A kérdést ezután egy népszavazáson megválasztott konvenció elé vitték, mely 1845. július 4-én elfogadta azt.⁵² Az új állam alkotmánya augusztus végére készült el, s

⁴⁷ The Treaty of Annexation, April 12, 1844. In: Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 143–144.

⁴⁸ Richardson: *Texas, The Lone Star State*. i. m. 146.; Nevin: *The Texans*. i. m. 218.

⁴⁹ The Resolution Annexing Texas to the United States, March 1, 1845. In: Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 146–147.; Perrigo: *The American Southwest*. i. m. 133.; James L. Haley: *Texas. An Album of History*. Doubleday & Comp., Garden City, 1985. 130.

⁵⁰ Wallace – Vigness (szerk.): *Documents of Texas History*. i. m. 146.

⁵¹ A Preliminary Treaty with Mexico, May 19, 1845. In: Uo. 147.

⁵² The Annexation Offer Accepted, July 4, 1845. In: Uo. 148.

szintén népszavazás keretében, 1845. október 13-án fogadták el.⁵³ Polk elnök 1845. december 29-én írta alá a Texas felvételéről szóló törvényt. Texas az USA 28. tagállama lett.⁵⁴

A mexikói kormány azonban nem ismerte el Texas függetlenségét, ezért az annexiót az Amerikai Egyesült Államok részéről kinyilvánított hadüzenetként értelmezte. Ráadásul, Texas határa körül is viták voltak. Amikor pedig a Zachary Taylor vezette amerikai csapatok a mexikói kormány felszólítására sem vonultak vissza a vitatott határzónából, egy kisebb mexikói csapat rajtuk ütött. Ezzel elkezdődött a mexikói–amerikai háború, melynek végén Mexikónak le kellett mondania nem csupán Texasról, hanem a Texas és a Csendes-óceán között fekvő összes területéről. Ez magában foglalta a Lamar által korábban oly áhított Új-Mexikót, ezenkívül Kaliforniát, valamint a mai Nevada, Utah, Arizona és Colorado nagy részét. A megállapodás értelmében az USA 15 millió dollárt fizetett Mexikónak és átvállalta az amerikai állampolgárok Mexikóval szemben támasztott követeléseit, mintegy 3 millió dollár értékben.⁵⁵ Az 1848-ban Guadalupe Hidalgóban aláírt béke végérvényesen megváltoztatta az erőviszonyokat az amerikai kontinensen. Az Egyesült Államok által Mexikótól megszerzett terület – Texast is beleértve 2,4 millió km² – nagyobb volt, mint az 1803-ban Napóleontól megvásárolt Louisiana Territórium, vagy mint a függetlenségét kivívó USA 1787-ben, amikor alkotmányát elfogadták. A békeszerződés nyomán az Amerikai Egyesült Államok délen és nyugaton elérte mai határát.

⁵³ The Texas Constitution of 1845, August 28, 1845. In: Uo. 149–159.

⁵⁴ Perrigo: *The American Southwest*. i. m. 133–134.; Calvert – De León: *The History of Texas*. i. m. 102–103.; Connor: *Texas. A History*. i. m. 155.; Haley: *Texas. An Album of History*. i. m. 131.

⁵⁵ Treaty of Guadalupe Hidalgo. In: Fred L. Israel (szerk.): *Major Peace Treaties of Modern History, 1648–1967*. II. k. Chelsea House Publishers, New York, 1967. 733–751.; Békeszerződés az Amerikai Egyesült Államok és a Mexikói Köztársaság között. Ford. és sajtó alá rendezte: Kökény Andrea. *Documenta Historica* 52. JATE Press, Szeged, 2001. A békeszerződésről ld. Perrigo: *The American Southwest*. i. m. 134.; Calvert – De León: *The History of Texas*. i. m. 103.; Connor: *Texas. A History*. i. m. 155.; Nevin: *The Texans*. i. m. 221.; Alicia Hernández Chávez: *México. Breve historia contemporánea*, FCE, México, 2000. 214.; Josefina Vázquez – Lorenzo Meyer: *Mexicanos y norteamericanos ante la guerra de 47*. México, 1972, 61.; Juan Salvat – José Luis Rosas: *Historia de México*. 11. k. Salvat Editores de México, 1986. 1806.

GULYÁS K. LÁSZLÓ

A Szaúd-Arábiát megelőző szaúdi államok

Az Arab-félsziget új- és jelenkori történelme nagyon kevésbé kutatott témája a magyar történetírásnak – de alapvetően a nemzetközinek is –, ami érvényes a Szaúd-Arábia létrejötté, azaz 1932 előtti korszakra is. Emiatt alig ismert tény, hogy a sivatagi királyság előtt már létezett két másik Szaúdok által irányított állam a félsziget területén. Jelen tanulmány az Arab-félsziget történetének ezen periódusát vizsgálja, abba ad betekintést.

A mai Szaúd-Arábia életében óriási befolyással rendelkezik a *vahhábizmus*¹ vallási irányzat. Kialakulása Nedzsd tartományához köthető, amely az Arab-félsziget nagyjából közép-keleti részének felel meg. Ez a terület az arab hódítások megkezdésétől egészen az Oszmán Birodalom terjeszkedéséig meglehetősen marginális szerepet töltött be. Geopolitikai értékkel nem rendelkezett, lényegében semmiféle stratégiai megfontolás nem kötődött a területhez, legfeljebb annyi, hogy mind az oszmánok, mind a britek el akarták kerülni egy egységes Arábia létrejöttét, a többi nagyhatalom alig vett tudomást a létezéséről. Az Oszmán Birodalom a 16. századra lényegében körbefogta ezt a területet, hiszen Arábia nyugati részén voltak az iszlám szent helyei és a kereskedelmi csomópontok, keleti részén pedig a halászzal és gyöngyhalászzal foglalkozó közösségek. Nedzsdre viszont nem tartott igényt a Porta: a terület majdnem összefüggő sivatag, ennek következtében pedig nem csak, hogy kevés nyersanyagot rejtett a föld, de szinte semmit nem lehetett rajta termelni (azon a néhány oázison kívül, amely megtalálható volt a területen). Ennek következtében igen kicsi volt a népsűrűség és a lakosságszám is. Még a *háddzson*² levők is elkerülték ezt a sivatagos területet, ha tehették. Inkább a Vörös-tenger partján szálltak ki hajóikból, vagy északról, Damaszkusz felől jöttek karavánjaikkal. Legfeljebb a Perzsia irányából érkezők haladtak át a régión, onnan viszont meglehetősen kevesen. Ezen a tendencián pedig az sem javított, hogy az itteni beduin törzsek fő foglalkozása a szomszédos területek és a Nedzsdén áthala-

¹ Az egyik legfontosabb iszlám reformmozgalom. Újító elgondolásai elsőként jelentkeztek az iszlám világban, belső kényszer eredményeként jöttek létre, szemben a későbbi mozgalmakkal, amelyek a nyugati terjeszkedésre adott válaszreakcióknak tekinthetők. A vahhábita tanok lényege, hogy a vallás alapjának csak a *Korán* és a *szunna* tekinthető, minden más „szennyeződéstől” meg kell tisztítani, ideértve a konszenzuson alapuló tanokat és az analógiás megokolást. Hívei elvetik a tekintély feltétel nélküli elfogadását és nagyon fontosnak tartják az önálló véleményalkotást. A vahhábizmus az egyik első fundamentalista irányzat, emiatt erőteljesen konzervatív és sok elemében puritán.

² A tradicionális zarándoklat Mekkába. Az iszlám egyik pillére.

dó karavánok fosztogatása volt. Ez alól csak az képezett kivételt, ha a területen lévő törzsek tagjai felfogadták ezen csoportokat a karavánok őrzésére egy másik törzssel szemben.³

Az Arab Birodalom létrejöttétől számítva több mint 1000 éven keresztül megmaradt ez az elhanyagolható jelentősége a területnek. Legfeljebb helyi törzsi vezetők számára nevezhető fontosnak a régió. Kiemelkedett ezek közül Hidzsász (a mai Szaúd-Arábia nyugati partsávja, amely magában foglalja a szent helyeket), ahol a mekkai saríf⁴ próbálta kiterjeszteni befolyását a szomszédos Nedzsudre azon okból, hogy adót tudjon kivetni az ottani törzsekre. Ez a módszer általános volt már évszázadok óta, viszont semmiféleképpen nem lehetett tartósnak nevezni: legjobb esetben is egy-két évig maradtak fenn az alá-fölé rendeltségi viszonyok, mert a törzsek sűrűn kötöttek egymással szövetséget vagy éppen fordultak egymás ellen, ennek következtében pedig nem lehetett stabil berendezkedést létrehozni. Ez nem jelenti azt, hogy nem volt letelepedett lakossága a területnek, de a nomád, folyamatosan vándorló réteg aránya nagyobb volt. Néhány kivételtől eltekintve a vándorló törzsek gyakorolták a hatalmat, mivel ezek rendelkeztek valódi katonai erővel. Az itteni törzsek egyike volt a Szaúd, amely 1720-ra már állandó településsel rendelkezett, Dirijával.⁵

Itt kell megemlíteni egy nagyon fontos tényt Nedzsddel kapcsolatban: ahogy már szó esett róla, erre a területre gyakorlatilag senki nem tartott igényt, ez pedig azt jelentette, hogy történelmének nagy részében teljesen önálló és független volt, külső behatás alig érte. Ennek az lett a következménye, hogy sajátos társadalmi-gazdasági rendszere alakult ki, önálló fejlődési ívvel és jellemzőkkel, ez pedig elősegítette az új vallási irányzat létrejöttét és megerősödését.⁶

Ez az új vallási irányzat a már említett vahhábizmus volt, mindhárom szaúdi állam létrejöttében kiemelkedően fontos szerepet játszott. Változás a régió életében az 1700-as évek derekán következett be és legnagyobb szerepe ebben az al-Musaraff⁷ vérvonalnak volt, amely a terület vallástudósainak és tanítóinak jelentős részét adta. Ebbe a „nagy családba” tartozott Muhammad ibn Abdel-Vahháb is, akiről később az egész irányzat a nevéet kapta. 1703/1704-ben született,⁸ mind apja, mind nagyapja *alim*,⁹ azaz muszlim vallástudós volt. Különböző helyeken végezte tanulmányait, többek között Bászra és Hidzsász iskoláinak egy részét is végigjárta.¹⁰

³ David Commins: *The Wahabi Mission and Saudi Arabia*. I.B. Tauris, New York, 2006. 7–9.

⁴ Mohamed próféta leszármazottainak egyik elnevezése. A legismertebbek közülük a Hásimitadinasztia tagjai, akik hagyományosan Mekka urai voltak, ezzel együtt az iszlám szent helyeinek őrői. Ezen felül a jordániai uralkodók is a Hásimita-ághoz tartoznak (és az iraki forradalomig Irak élén is ők álltak). Marokkó uralkodói szintén a prófétától eredeztetik magukat.

⁵ Wayne H. Bowen: *The History of Saudi Arabia*. Greenwood Press, Westport, 2008. 67–69.

⁶ Alexei Vassiliev: *The History of Saudi Arabia*. Saqi Books, London, 2000. 49.

⁷ Commins: *The Wahabi Mission and Saudi Arabia*. i. m. I. fejj., 6. l. 217.

⁸ A források alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyik a helyes évszám. Meglehetősen ellentmondásos információk érhetők el életének korai szakaszairól

⁹ Az *alim* többes száma *ulema*.

¹⁰ Erőteljesen megnehezíti a téma kutatását, hogy a korszakhoz és a régióhoz kapcsolódóan nagyon kevés forrás maradt fenn, és azok is elsősorban retrospektívek, ráadásul vahhábita írók tollából születtek. Emiatt viszont erőteljes kritikával kell őket kezelni. A források másik része pedig az Arab-félsziget domináns jogi iskolájának vallástudósaitól származik, akik viszont megvetéssel tekintettek a vahhábizmusra. Mivel pedig csak vallástudósok hagytak hátra írásos emléket a régióról, ezért erős

Abdel-Vahháb szerepe kulcsfontosságúnak tekinthető az Arab-félsziget újkori történelmében. Bászrai tanulmányai során, illetve az ott tapasztaltak hatására írta meg a későbbi irányzat alapmunkájának számító *Isten egységének könyvét*. Egyrészt a hamis rítusok és a bálványimádással kapcsolatos ellenérzései valószínűsíthetően ahhoz köthetők, hogy ezt a „hibás” gyakorlatot rendszeresen szóvá tette bászrai tanítóinak, akik végül megelégték ezt és elérték, hogy fejvesztés terhe mellett száműzzék a településről. Másrészt pedig a hagyomány szerint Isten maga közölte Abdel-Vahhábbal az ő mindenségének jellegzetességeit és tulajdonságait. Nem csak az egyistenhit a lényeg – és ezzel együtt a bálványok imádásának elvetése –, hanem hogy Isten nem különböző aspektusokból áll. Szemben a keresztény felfogással egyszerű, nem összetett, egységes, a mindenség maga. Ez a *tauhid*, az irányzat központi elve. Abdel-Vahháb az *Isten egységének könyve* lapjain fejti ki legfontosabb nézeteit, amelyek később a vahhábizmus alapját fogják képezni. Ugyanakkor nem tesz említést a *sariáról*, illetve az ahhoz való viszonyról, pedig ő maga erőteljesen követelte, hogy mindegyikre kiterjedjen az iszlám szokásjog.¹¹

Az Arab-félsziget vallástudósai körében nem voltak népszerűek az új alapelvek, és nem egyszer fordult elő, hogy Abdel-Vahhábot el is üldözték prédikálásának helyszínéről. Nem meglepő tehát, hogy támogatóra volt szüksége. Mivel Abdel-Vahháb nagyon harciasan állt az új tanok terjesztéséhez, így az erőszak alkalmazását sem vetette meg. Ezért kapóra jött neki az egyik nedzsi törzsfő, Muhammad ibn Szaúd agresszív expanziós politikája: a terület nagy részét birtokba akarta venni és hosszú távon is meg akarta szilárdítani hatalmát. Egy esetleges szövetség mindkét félnek megfelelő volt: Abdel-Vahháb katonai erőt kapott az új hit terjesztéséhez, Mohamed ibn Szaúd pedig ideológiai alapot, illetve támogatást a hódítási szándékához. A szövetség 1744-ben vagy 1745-ben kötött meg.¹² Fontos megemlíteni, hogy Muhammad ibn Szaúd „uralma” idején nem kezdtek komoly hódításba: a vahhábizmus Dirija területén és annak közvetlen közelében terjedt csak el. Ez nem jelenti azt, hogy nem próbálták meg, csupán a környező területek törzsei erősebbek voltak és nem sikerült alávetni őket, és ez fordítva is igaz: azok sem tudták elsöpörni a Szaúd–Vahháb szövetséget, bár magát Diriját is megostromolták 1765-ben. Mohamed ibn Szaúd is ekkor halt meg.¹³

A tényleges katonai expanzió csak az 1770-es években kezdődött meg. Elképzelhető, hogy katonai hódítások nélkül is teret hódított volna a vahhábizmus, hiszen voltak előjelek ezzel kapcsolatban: 1750 után Dirijából kiindulva fokozatosan terjedni kezdtek az új tanok Nedzsd területén, először csak szórványosan és kis, nem összefüggő területeken. Ettől függetlenül igaz, hogy a gyorsabb expanzió érdekében a vahhábizmusnak szüksége volt katonai háttérre, mint ahogy az is megtörténhetett volna, hogy fegyveres támogatás nélkül „elsorvad” az új irányzat Abdel-Vahháb halálát követően. Valójában Muhammad ibn Szaúdnak sokkal inkább szüksége volt Abdel-Vahhábra, mint fordítva: a környező területeken élő törzsek kezdetben jóval erősebbek voltak a Szaúdoznál; komoly szolgálatot tett az ideoló-

torzításokat tartalmaznak a források, mind az irányzat mellett, mind ellenében. Bővebben ld. Samer Traboulsi: An early refutation of Muhammad Ibn' Abd al-Wahhab's reformist views. *Die Welt des Islam*, 42. évf. (2002), 3. sz. 373–377., Commins: *The Wahabi Mission and Saudi Arabia*. i. m. 10–12.

¹¹ Commins: *The Wahabi Mission and Saudi Arabia*. i. m. 11–12.

¹² A különböző források különböző időpontot adnak meg.

¹³ Nem tudni pontosan, hogy Muhammad ibn Szaúd az ostromban szerzett sérüléseibe halt bele vagy valami más oka volt a halálának.

giai befolyás növekedése a tényleges katonai hódítások megkezdése előtt. Ez pedig visszahatott a hódításokra is: a hivatalos vahhábita felfogás szerint a „hitetlenek” ellen vívott expanziós háborúban szerzett zsákmány 4/5-e a katonák között oszlott el, csupán az 1/5-ét tarthatta meg a vezér, ez pedig ugyancsak növelte a „térítési” kedvet.¹⁴

A szövetség megkötése utáni évtizedekben alig növekedett a Szaúdok befolyása, terület szinte nem is sikerült szerezniük néhány oázis kivételével, és összesen három település tartozott a fennhatóságuk alá. Változás 1765-ben következett be, amikor Abdel-Azíz ibn Szaúd követte az apját a törzsfői pozícióban: ekkor kezdődött meg a tényleges terjeszkedés időszaka. Ez azonban nem csak katonai úton történt, hanem törzsszövetségeken keresztül, elsősorban házasságpolitika révén. Továbbá a területen élő beduinok nagy többségét szintén sikerült megnyerni az ügynek: nem csak a hit terjesztésének lehetősége miatt (ami tulajdonképpen az Arab Birodalom létrejötte utáni, eredeti dzsihád-felfogás¹⁵), hanem azért is, mert a zsákmány jó része ugyebár elosztásra került a katonák között. Lényegében tehát Abdel-Azíz idejére minden előfeltétele megvolt a sikeres hódításnak.¹⁶

Dirija ostroma után néhány évvel ismét megerősödtek a Szaúdok, így hamar elkezdték katonai akcióikat és területszerzéseiket, amelyek meglepő gyorsasággal következtek be ahhoz képest, hogy néhány évvel korábban mennyire gyengék voltak. 1773-ra már a (korszak és a régió körülményeihez képest) gazdag és virágzó kereskedelmi központnak számító Rijádot is megszerezték, majd ezután nem sokkal elkezdték megszilárdítani hatalmukat egész Nedzsd területén, valamint Közép-Arábia más részein is.

A hódítások megkezdése után a zsákmánynak köszönhetően komoly bevételre tettek szert a Szaúdok, amit – azon túl, hogy „fizették” a katonákat – arra használtak fel, hogy egyfajta igazgatási körzeteket állítsanak fel az újonnan megszerzett területeken és vallástudósokat állítsanak azok élére. Ráadásul a meghódított területekről kötelezően beszedték adó formájában a *zakátot*,¹⁷ amit a szegények megsegítésére és mecsetek építésére használtak fel, ezzel a lépéssel pedig fokozatosan maguk mellé állították a helyi, nem vahhábita, kezdetben semleges, vagy éppenséggel ellenséges lakosságot is. Ez nem elhanyagolható, hiszen az 1770-es, 1780-as években sokszor próbálkoztak megtörni a szaúdi uralmat a szomszédos törzsek vezetői, de támogatás híján nem volt meg a megfelelő katonai erejük ehhez.

Az 1800-as évek elejére teljesen megszilárdították a hatalmukat Nedzsdben, Közép-Arábiában és Haszában¹⁸ is. Ez utóbbi azért kiemelendő, mert az Arab-félsziget nagy részén a lakosság szunnita (ahogy a vahhábita is a szunnita irányzathoz tartozik), viszont a félsziget keleti részén az ott lakók többsége síita vallású, éppen ezért jóval komolyabb el-

¹⁴ Ez a szokás a beduin hagyományokban gyökerezik, onnan vette át a vahhábita. Tim Niblock: *Saudi Arabia. Power, legitimacy and survival*. Routledge, New York, 2006. 17–20.; Vassiliev: *The History of Saudi Arabia*. i. m. 160–161.

¹⁵ Röviden megfogalmazva: a birodalom területének növelése fegyveres úton.

¹⁶ Bowen: *The History of Saudi Arabia*. i. m. 70–71.

¹⁷ Minden hívő kötelessége, „alamizna”, a szegényeknek kötelezően fizetendő „adomány”. A közösség egységét, szolidaritást igyekszik erősíteni, a belső egyenlőségre való törekvés figyelhető meg benne. Az adakozó pedig általa jelképesen megtisztul. Alapvetően minden muszlimnak kötelező a vagyonától függően jövedelmének bizonyos részét felajánlani. Manapság gyakran közösségi alapba fizetik és sokszor az állam osztja szét. Emiatt az iszlám országokban arányait tekintve alacsonyabb a koldusok száma.

¹⁸ Az Arab-félsziget keleti, part menti területe.

lenállást fejtettek ki, mint szunnita társaik. Ám 1793-ra sikerült a Szaúdoknak konszolidálni uralmukat ezen a területen is. Már ekkor megkezdték azt a mai napig jellemző politikai gyakorlatukat, hogy a különböző régiók élére, különböző tisztségekbe családtagot ültettek, vagy pedig – és ez a ritkább eset – olyan egyént, akinek hűségében teljességgel biztos volt az emír, Abdel-Azíz. A Szaúdok, az alimok segítségével, a meghódított területeken fokozatosan kezdték leváltani a helyi, törzsi szokások által megszabott törvényeket a saját felfogásukat tükröző törvényekkel, ami később elvezetett a klasszikus szaúdi sariához.¹⁹

Ezek után felgyorsult a szaúdi expanzió szinte minden irányban: 1797-re már Bahrein és Katar területe is a szaúdi állam alá tartozott, valamint 1801-től mindennaposá váltak a betörések Mezopotámia régiójába is. Itt történtek a legbrutálisabb atrocitások, hiszen az itteni lakosok nagy része síita volt, és velük szemben különösen erőszakosan léptek fel a vahhábiták. A sereg azonban a rendszeres „fosztogató hadjáratok” ellenére sem tudott teljesen területeket integrálni a szaúdi államba. Ennek leginkább az az oka, hogy a helyi síiták a legkevésbé sem voltak együttműködők a vahhábitákkal, s ezt csak felerősítette Kerbela 1801-es feldúlása,²⁰ ahol több ezer síitát megöltek, nem kis felzúdulást keltve a régióban, elsősorban Perzsiában, valamint Bagdadban.²¹ Erre válaszul a síiták – egészen pontosan egy perzsa – bosszúból meggyilkolták Abdel-Azízt. Ez volt az első mozzanat, ami elvezetett néhány éven belül az első szaúdi állam széthullásához. Meg kell azonban emléteni, hogy gond nélkül történt az utódlás és önmagában a gyilkosság nem lett volna elég az állam megszűnéséhez. Abdel-Azíz fia, Szaúd tovább folytatta az apja által megkezdett expanziós politikát, aminek következtében többször betört Hidzsász területére – valójában már Abdel-Azíz 1802-ben megkezdte a terület támadását –, majd el is foglalta a szent városokat, Mekkát és Medinát. Néhány helyi városban kegyetlenkedéseket hajtottak végre a vahhábiták (például Taífban), de Mekka és Medina lakosságát megkímélték, mert harc nélkül megadták magukat; csak a vezetők egy részét végezték ki. Ugyanakkor a török lakosságot gyakorlatilag száműzték a területről. Ezek mellett erősen szabályozták, hogy ki érkezhessen a zarándoklatra: az Egyiptom és Szíria felől jövőket nem engedték be a városba. A helyi szentélyek és díszítések nagy részét elpusztították, hiszen azok kimerítették szemükben a bálványimádás fogalmát.

A szaúdi expanzió elvezetett ahhoz, hogy immár az oszmán szultán is veszélyesnek tartotta a vahhábitákat az egész birodalom integritására nézve – két évtizeddel korábban még lényegében érdektelenek voltak a Szaúdok cselekedetei. Ezért a szultán parancsot adott az egyiptomi alkirálynak, Mohamed Alinak, hogy állítsa meg a szaúdi terjeszkedést. Mohamed Alinak évekre telt, amíg seregével nekitámadt a Szaúdoknak. Előfordulhat, hogy ki akart bújni a feladat alól, és csak akkor fogadta el a felkérést, amikor már óriási nyomás nehezedett rá Isztambulból. Emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy időbe telt, amíg a hatalmát megszilárdította Egyiptomban. 1811-ben kezdte meg végül a hadjáratát Arábia ellen, de kezdetben csúfos és sorozatos vereségeket szenvedett az egyiptomi sereg. Először

¹⁹ Bowen: *The History of Saudi Arabia*. i. m. 72.; Sherifa Zuhur: *Saudi Arabia*. ABC Clio, Santa Barbara, 2011. 39–40.; Niblock: *Saudi Arabia...* i. m. 22–23.

²⁰ Tim Niblock 2006-os könyvében 1803-at nevezi meg az esemény évének, de ez ellentmond a legtöbb forrásnak.

²¹ Kerbela a síiták számára az egyik legszentebb hely: itt temették el Ali (Mohamed unokatestvére és veje, a 4. kalifa, a síiták hite szerint az első imám a Próféta után) fiát, Huszeint, miután meggyilkolták a várostól nem messze egy csatában.

maga Mohamed Ali sem vette komolyan a Szaúdok katonai erejét, úgyhogy meglehetősen kis hadtestet küldött ellenük. Változás 1812-ben következett be, amikor Mohamed Ali fia, Tusun került az egyiptomi sereg élére, aki jókora erősítést hozott magával, majd elkezdte Medina ostromát, amelyet végül 14 nap után vettek be az egyiptomi seregek. 1813 januárjában Mekka ellenállás nélkül megadta magát és Taif is elesett nem sokkal később. Augusztusban maga Mohamed Ali érkezett újabb nagyszámú katonával. Ugyanakkor nem került sor döntő ütközetre Ali és a Szaúdok között, ugyanis 1814-ben betegség miatt az utóbbi elhunyt, ez viszont megpecsételte a szaúdi állam sorsát, mivel Szaúdot a források egy erős, jól felkészült hadvezérnek tartották. Nem sokkal később az egyiptomiak – a terület adottságai miatt nehézkesen – megkezdték előrenyomulásukat az Arab-félsziget belseje felé: ekkorra már a Szaúdok visszahúzódtak Nedzsd területére. 1815-ben Szaúd fia, Abdalláh tűzszünetet kötött Tusunnal – Mohamed Ali már előző év végén visszatért Egyiptomba –, ám az nem tartott sokáig, mivel az egyiptomi alkirály ezt nem fogadta el, és elküldte másik fiát, Ibrahimot, hogy fejezze be a szaúdi állam elleni hadjáratot. Több összecsapás után 1818-ra jutottak el a szaúdi állam fővárosához, Dirijához. Addigra azonban már nem volt számottevő szaúdi sereg – bár így is hónapokig tartott a település ostroma –, úgyhogy az egyiptomi had földig rombolta Diriját 1818 áprilisában, ezáltal gyakorlatilag megszüntetve az első szaúdi államot.²²

Néhány évvel később, 1824-ben Muhammad ibn Szaúd unokája, Turki ibn Abdalláh ibn Muhammad új központ megszervezésébe kezdett a szaúdi–vahhábita hatalom számára: Rijádba helyezte bázisát, ahonnan nem sokkal később meg is kezdte apró hódításait. Ekkorra már az egyiptomi seregek elhagyták a területet, hiszen alapvetően a szent helyek biztosítása és „felszabadítása” volt a céljuk, Nedzsd elfoglalásának egész egyszerűen nem volt jelentősége. Emiatt Turki szabadon terjeszkedhetett: ahogy pár évtizeddel korábban a helyi törzsek nem tudták megakadályozni a vahhábita előretörést, úgy most sem. 1833-ra már a teljes Perzsa-öböl menti partsáv Turki irányítása alatt állt. Ő azonban, bár maga is hithű vahhábita volt, reálpolitikusnak tekinthető: próbálta visszafogni az emberei fanatizmusát, hogy ne támadjanak ismét Hidzsázra és ezzel ne vonják újfent magukra az Oszmán Birodalom figyelmét, annál is inkább, mert Hidzsáz lakossága felszabadítóként tekintett az egyiptomi csapatokra, hogy végre megszabadultak a vahhábitáktól. Turki nagyon odafigyelt arra is, hogy a Perzsa-öbölnél ne menjen szembe a brit érdekeltségekkel. Hiába volt meg azonban a lehetősége a majdnem szabad terjeszkedésre, mégsem volt rohamos az expanzió. A gyorsan megszerzett területek fölötti uralom biztosítása volt a problémás, ennek oka pedig abban keresendő, hogy Turki ellen a Szaúd-család több tagja is fellépett azért, hogy megszerezze tőle a hatalmat, valamint a vallástudósok között sem volt egyetértés, hogy mennyire tolerálható az a politika, hogy nem rohanják le rögtön a szent városokat. Emellett pedig az sem elhanyagolható szempont, hogy a Szaúd-család nagyobb tekintélyű tagjai és a törzsek, illetve az alimok egy része egymást hibáztatták az 1818-as katasztrofális vereségért. Ezen problémák miatt Turki egy távoli unokatestvére, Misari meggyilkoltatta Turkit 1834-ben. A hatalmat azonban nem tudta sokáig megtartani, mert nem sokkal több, mint egy hónap után Turki fia, Feiszal visszafoglalta Rijádot, Misarit pedig kivégeztette. A Szaúd-családon belüli hatalmi harc viszont felbátorította a környező, már elfoglalt területek alá-

²² Niblock: *Saudi Arabia...* i. m. 22–23.; Zuhur: *Saudi Arabia.* i. m. 40–41; Nadav Safran: *Saudi Arabia. The Ceaseless Quest for Security.* Cornell University Press, Ithaca, 1991. 12–14.

rendelt vezetőit (például Bahrein és Katar), hogy fellázadjanak a szaúdi uralom ellen. A problémákat tovább növelte, hogy Mohamed Ali ebben az időszakban vívta háborúját az Oszmán Birodalommal és elfoglalta Nagy-Szíria legnagyobb részét, valamint tervei között szerepelt az Arab-félsziget megszerzése és birodalmába integrálása is.²³

Meglehetősen kaotikus volt az 1830-as évek Nedzsd és a Szaúdok számára, ugyanis Fejszal – bár azt állította, behódol Mohamed Ali uralmának – valójában annak ellenségeit támogatta. Ezt viszont hamar megtudta az egyiptomi alkirály és ismét inváziós sereget küldött, amelynek élére egy Fejszallal rivális másik Szaúdot, Háledet állította. Rövid ideig két szaúdi uralom állt fenn Nedzsd területén: egy „független” Fejszal vezetésével, s egy Egyiptomnak alárendelt Háled vezetésével. Ez az állapot sem tartott sokáig: 1838-ban Háled elfoglalta Fejszal területeit, őt magát pedig foglyul ejtette, majd elküldte Kairóba, „házi őrizetbe”.

Mohamed Ali lényegében egész Arábiát elfoglalta néhány hónap leforgása alatt, ráadásul uralmát is könnyen elfogadtatta, hiszen Háled révén Szaúdok voltak a „szövetségesei”, azaz vahhábíták, éppen ezért nem lázadt a helyi lakosság az új uralom ellen. Pontosán emiatt külső körülményre volt szükség ahhoz, hogy Nedzsd és környéke ismét függetlenedhesen. 1839 nyarán az egyiptomi sereg komoly vereséget mért az oszmánokra Szíriában, ezáltal hosszú távon veszélyeztette az Oszmán Birodalom létét is (de legalábbis regionális hatalmi státuszát mindenképpen). Ezt viszont nem hagyhatták az európai nagyhatalmak, így kiségitették „Európa beteg emberét”: sorozatos vereségeket mértek Mohamed Alira és visszaszorították csapatait Egyiptomba. A hatalmát ugyan megtarthatta, de csak Egyiptomban: ott dinasztiát alapíthatott, de semmi esetre sem terjeszkedhetett. Ennek következtében viszont nem tartott sokáig Háled uralma, hamar elűzték Rijádból, és Muhammad ibn Szaúd egyik távoli leszármazottja *imámnak* nevezte ki magát 1841-ben. Ő sem gyakorolta sokáig fennhatóságát, mert 1843-ban Fejszal megszökött Egyiptomból és visszatért Nedzsdbe, ahol hamar visszavette a hatalmat.

Akár innen is számíthatjuk a második szaúdi állam tényleges létezését: Fejszal elfogadtatta az uralmát, bár igaz, hogy jóval kisebb területen gyakorolt ellenőrzést, mint amekkora az első szaúdi állam területe volt. Viszont az ő uralma alatt a szomszédos területek sokkal elfogadóbbá váltak a vahhábizmussal szemben, hiszen az nem akart minden irányban hódító hadjáratokat vezetni. Emellett elismerte a szultán főségét és adót is fizetett neki évente, cserébe a szultán megtúrte Fejszalt mint az „arabok vezetőjét”. Ez nem jelenti azt, hogy nem próbált terjeszkedni az új szaúdi állam, csupán jóval óvatosabb volt, s elsősorban keleti irányban akarta növelni befolyását a kis Öböl menti sejkiségek (ma Egyesült Arab Emirátusok), valamint Katar és Bahrein irányába. Azonban Fejszal itt is nagyon figyelt rá, nehogy szembemenjen a brit érdekekkel (a kis sejkiségek ugyanis brit érdekszférába tartoztak és 1820 óta brit protektorátusok voltak).²⁴

Fejszal megpróbált a britekkel szövetséget kialakítani az oszmánokkal szemben, hogy szabadon terjeszkedhessen nyugati irányban is, azonban London ezt elutasította. Mivel a Perzsa-öböl mentén lévő sejkiségek már egyértelműen brit érdekszférába tartoztak, ezért

²³ Az Arab-félsziget nagy része továbbra is értéktelen területnek számított, azonban Mohamed Ali nagyhatalmi törekvésével összhangban állt a megszerzése. Minél nagyobb területet akart birodalmához csatolni, ez pedig összefüggött a korszak „nagyhatalmi eszményével”: nagyobb terület egyenlő nagyobb presztízzsel és hatalommal. Bowen: *The History of Saudi Arabia*. i. m. 76–77.

²⁴ Safran: *Saudi Arabia...* i. m. 14–16.

Fejszal délen próbálkozott: megpróbált Omán területéből leszakítani darabokat, de a brit korona ezt sem engedte. 1866 januárjában elkezdte lövetni a szaúdi part menti városokat, Hufufot és Dammamot (ez utóbbi később még nagyon fontos szerepet kap Szaúd-Arábia történetében, hiszen ezen a területen találják majd meg az első kőolajmezőt a régióban).

Fejszal uralma alatt a vahhábizmus már nem ragaszkodott ahhoz, hogy háborúkat folytasson Belső-Arábián kívül a „hitlenek” ellen, egyszersmind pedig nem okozott akkora feszültséget a helyi törzsek között sem. A megjelenése óta eltelt több mint száz évben egyre többen fogadták el az új irányzatot, nem kényszer alatt, hanem önszántukból, ezzel együtt pedig a vahhábizmus agresszivitása is csökkent: aki elfogadta az új tanokat és követte annak előírásait, azt lényegében békén hagyták. Kivételt képeztek a beduin törzsek – mivel a Szaúdoknak szükségük volt a katonai erejükre, így szabadabban értelmezheték a vahhábizmus tanait (míg ezzel szemben például a Rijádban élők nem teheték ezt meg) –, valamint Omán és az Öböl menti államok. Utóbbiak egy része adót fizetett, másik része pedig brit védnökség alá tartozott.

Fontos jellemzője a második szaúdi államnak, hogy a területi expanziós célkitűzése már nagyon korlátozott volt, jóval kisebb, mint elődjéé, valamint Fejszal halála után nem sokkal már csak egy nagyon apró területet fedett le az állam, még Nedzsd egészét sem birtokolta a széthullása előtt.

A szaúdi uralomra jellemző, hogy alapvetően saját katonasága elenyésző, így tehát nagyon erősen függ a beduinoktól, valamint a szövetséges törzsektől. Ez utóbbi miatt a Szaúdok továbbra is éltek kedvelt politikai fogásukkal, azaz, hogy beházasodjanak minél több törzsbe, hogy ezáltal fenntartsák az egységet az államon belül. A probléma ezzel az, hogy lényegében a Szaúdok törzse nem, vagy csak alig befolyásosabb, mint a többi, így tehát szükséges egy nagy formátumú vezéregyezés ahhoz, hogy a szaúdi állam ilyen rendszerre fennmaradjon. Fejszal kiváló hadvezérnek és politikusnak bizonyult, azonban a fiaiban nem voltak meg ezek a tulajdonságok, ami végső soron elvezetett a második szaúdi állam széthullásához.

Legidősebb fia, Abdalláh elkövette azt a hibát, hogy túl sok hatalmat akart a kezében tartani mihamarabb, valamint az egyes regionális hatalmi pozíciókba a saját embereit ültette, ezzel pedig szükségszerűen elidegenítette a szövetséges törzseket. Ezt kihasználta Szaúd, Abdalláh fivére, akit erős szálak fűztek az Adzsmán törzshöz, és Abdullah lépései miatt komoly támogatottságra tett szert. Ennek következtében néhány éven belül el is üzte fivéréét Rijádból. Ezek után Abdalláh a török szultán segítségét kérte, hogy visszaszerezhesse „trónját”, amit meg is kapott: a szultán Midát pasát, Irak kormányzóját küldte a segítségére. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy a pasa hódító szándékkal érkezett, s esze ágában sem volt visszaadni Abdalláhnak a hatalmat, aki gyakorlatilag a foglya lett. Az időszakot bonyolítja, hogy a hatalmi harcba beszállt Fejszal fivére, Abdalláh ibn Turki is, aki könnyedén kiűzte Szaúdot Rijádból, majd miután Abdalláh ibn Fejszal elszökött az oszmánoktól, csatlakozott nagybátyjához. Ez után kérvényezte Midát pasától, hogy hadd maradjon meg a vahhábiták vezetőjének és a területek urának, cserébe pedig elismeri a törökök uralmát a régióban (a törökök hűbéresévé válna ezáltal). Ezzel azonban nem foglalkozott Midát: török kormányzót ültetett a szaúdiak élére. A gyakorlatban viszont ez annyit jelentett, hogy a keleti, part menti területeket irányította a török kormányzó, magában Nedzsdben nem volt hatalma.

Ezek után is tovább folyt Abdalláh ibn Fejszal és Szaúd ibn Fejszal viszálya, ami a folyamatos csatározások, területszerzések és -vesztések miatt azt eredményezte, hogy a második szaúdi állam összezsugorodott Nedzsd közepére. Ez azzal is járt, hogy önmagában Rijád birtoklása semmit nem jelentett: az igazi erő a beduinokban rejtett, azt pedig már egyik fél sem irányította. Fejszal halála után folyamatosan cserélgették a vezetők egymást, ez pedig végzetesen legyengítette a szaúdi államot.

Ezt kihasználták a szomszédos törzsek, főleg a Rasídok, akik a háttérben nagyon megerősödtek, pedig amúgy is az egyik leghatalmasabbak voltak Arábiában a Szaúdok mellett. Hiába fogtak össze a Szaúdok ellene (Fejszal még élő fiai, valamint unokái), a Rasídok vezetője, Mohamed ibn Rasíd 1884-ben lerohanta őket, bár ekkor még nem vonult Rijád ellen, csupán Arábia északi részeit tartotta meg. 1885-ben Abdalláh és fivérei, valamint azok fiai ismét egymás ellen fordultak, s végül elfoglalták Rijádot Abdalláhtól, akit foglyul ejtettek. Azonban ő még így is segítséget tudott kérni Mohamed ibn Rasídtól, aki a Szaúdok erejét jóval meghaladó serege élén Rijádba vonult 1887-ben, és el is foglalta azt, majd elűzte a Szaúdokat, Abdalláhot pedig házi őrizetbe vetette. Ezzel pedig megszűnt a második szaúdi állam, amelyet lényegében a belső széthúzás buktatott meg: a Szaúd-család trónviszályai sokkal komolyabb csapást mértek az államra, mint bármelyik külső hatalom, beleértve a Rasídokat is, amelyek mindig is a Szaúdok vetélytársai voltak Arábiában a legerősebb törzs címéért, és csak a megfelelő alkalmat várták, hogy megragadják a hatalmat az Arab-félszigeten. Az már csak érdekesség, hogy ehhez szinte nem is kellett katonai sikereket elérniük, elég volt türelemmel kivárniuk, míg a Szaúdok a folyamatos viszálykodás miatt annyira meggyengítik a saját államukat, hogy különösebb erőfeszítés nélkül el tudják foglalni azt.²⁵

Látható, hogy bár kevésbé ismert az Arab-félsziget Szaúd-Arábia megalakulása előtti történelme, az korántsem volt esemény nélküli. Sűrűn váltogatták egymást az „uralkodók” és folyamatos viszályok tarkították a két korai szaúdi állam történetét. Bár a Rasídok 1887-re elfoglalták a Szaúdok területeit, azokat végérvényesen nem tudták legyőzni: 1902-ben, Abdel-Azíz ibn Szaúd megkezdte harcait egy új, a mai napig létező és erős szaúdi állam, Szaúd-Arábia megteremtésért.

²⁵ Safran: *Saudi Arabia...* i. m. 17–20.; Bowen: *The History of Saudi Arabia.* i. m. 78–79.

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

A King–Crane-bizottság tevékenysége és a Szíriáért vívott diplomáciai küzdelem (1919)

Az első világháborút lezáró párizsi békekonferencián hosszú és elkeseredett diplomáciai küzdelem bontakozott ki a két antantszövetséges, Nagy-Britannia és Franciaország között a Szíria feletti uralomért, amelybe az Egyesült Államok is belekeveredett. Jóllehet a szövetségesek a világháború alatt különböző kötelezettségvállalásokat tettek az Oszmán Birodalom közel-keleti arab lakta tartományaival kapcsolatban (pl. Huszein–McMahon-levélváltás), illetőleg egymás között különböző titkos megállapodásokat is kötöttek a terület felosztásáról (pl. Sykes–Picot-szerződés, saint-jean-de-maurienne-i szerződés),¹ a fegyverek elhallgatása után London és Párizs pillanatok alatt egymás riválisává vált s mindent megtett nagyhatalmi érdekei érvényesítése érdekében. A háború végeztével a katonai helyzet a briteket juttatta előnybe a franciákkal szemben, ugyanis az egész térség az ő megszállásuk alá került, Franciaország pedig csak jelképes haderővel rendelkezett a levantei partvidéken. London megpróbálta ezt a helyzeti előnyét a maga javára kihasználni, miközben Párizs elszántan követelte a saját érdekei tiszteletben tartását, vagyis a Szíria feletti fennhatóságának elismerését. Wilson amerikai elnök ebben a párbajban döntőbíróként lépett fel, s idealista elveihez hűen meg akarta ismerni a lakosság véleményét, akaratát. A Nemzetek Szövetségének létrehozása és a formálódó mandátumrendszer véglegesítése körül egyre hevesebb viták dúltak.

Mind a tekintélyes arab vezetővel, a mekkai *saríffal* 1915–1916 során folytatott Huszein–McMahon-levélváltás, mind az 1916-ban megkötött Sykes–Picot-szerződés különleges elbánást említett a levantei keresztény kisebbségekkel kapcsolatban közvetlen francia felügyelet alatt, ami tökéletesen megfelelt a Franciaország által évszázadok óta játszott protektorszerepnek. A probléma ténylegesen akkor keletkezett, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Párizs nem akar megelégedni a pusztán tanácsadói szereppel Szíria belső részein, hiába tett erre vonatkozó ígéretet a két kormányfő, Georges Clemenceau és David Lloyd George 1918 novemberében.² Ellenkezőleg, a francia kormány nyíltan törekedett a fennhatósága

¹ Ferwagner Péter Ákos: Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 9. évf. (2016), 3–4. sz. 33–52.

² „Franciaországnak és Nagy-Britanniának célja a törökök által oly hosszú időn át elnyomott népek teljes és végleges emancipációja, valamint az, hogy az itteni népek kezdeményezéséből és szabad akaratából származó autoritásból fakadjon a nemzeti kormányzásuk és közigazgatásuk. [...] Francia-

kiterjesztésére nem csupán a tengerparti sáv, hanem az egész ország fölé. A *Quai d'Orsay* ugyanis úgy gondolkodott, hogy a szíriai francia befolyás tényleges alternatíváját nem az arab függetlenség, hanem a brit fennhatóság jelenti, ami teljességgel elfogadhatatlan. „Ha a britek úgy kezelik Mezopotámiát, ahogy az a szemünk előtt zajlik – fejtette ki Robert de Caix külügyminisztériumi tisztviselő –, akkor Franciaország miért ne követelhetne magának hasonló jogokat Szíriában?”³ A francia közel-keleti szakértőkkel folytatott 1919. március 8-i feszült hangulatú tanácskozása után Lord Milner brit gyarmatügyi miniszter figyelmeztette Lloyd George-ot, hogy a francia álláspont egyre merevebb.⁴

London nyugtalanságát megerősítette az a magánbeszélgetés, amelyet a „Négy Nagy” tartott március 20-án délutánján Lloyd George rue Nitot-i szállásán. Clemenceau csendben maradt és mogorván bámult ki az ablakon, de külügyminisztere, Stephen Pichon annál bőbeszédűbb volt. Hosszas fejtegetésbe bocsátkozott Franciaország és Szíria történelmi kapcsolatairól és az egységes francia mandátum politikai és gazdasági logikájáról.⁵ Lloyd George erre a nyílt igényre határozott választ adott. Emlékeztette Pichont, hogy a francia megszállást nem csupán a Sykes–Picot-szerződés, hanem az araboknak tett összes ígéret is korlátok közé szorította. Erre Pichon ingerülten kijelentette, hogy nem Franciaország volt az, aki megállapodásokat kötött az arabokkal. Ellenkezőleg, Párizs hosszú ideig semmit sem tudott a Huszein–McMahon-levélváltásról, amelyet a mekkai emírral a kairói brit főmegbízott folytatott. A béketűréséből kijött Lloyd George azzal vágott vissza, hogy Huszeinnel valóban egyedül Anglia egyezett meg, de egyetlen Szíriát érintő kérdés sem merült fel Nagy-Britannia és arab szövetségesei között. Mintegy egymillió brit és gyarmati katona harcolt a csatatereken az Oszmán Birodalom ellen, az emír arabjai pedig nem elhanyagolható szerepet játszottak ebben a hadjáratban, miután Huszein 1916 nyarán meghirdette a törökellenes arab felkelést. A miniszterelnök mellett ülő Edmund Allenby tábornok, a Közel-Keleten állomásozó brit csapatok parancsnoka hozzáfűzte, hogy az arab felkelés „felbecsülhetetlen” értéket képviselt.⁶

Ebbe a vitába később erkölcsi, jogi és katonai kérdések is belejátszottak, s 1919 tavaszán és nyarán az ellentétek nem csitultak. Clemenceau eltökélte, hogy nem adja fel a Belső-Szíria ellenőrzésére vonatkozó igényét, egy alkalommal még azzal is fenyegetőzött, hogy lemond, ha a követeléseit nem teljesítik.⁷ A Négyek Tanácsának május 21-i ülésén a

ország és Nagy-Britannia bátorítja és támogatja helyi kormányok és közigazgatás létrehozását a szövetségesek által most felszabadított Szíriában. [...] Szándékukban áll támogatást és megfelelő segítséget nyújtani az említett népek által szabadon választott kormányok és közigazgatás szabályos működéséhez.” Az 1918. november 8-án Londonban, Párizsban, New Yorkban és Kairóban közzétett angol–francia közös nyilatkozat. In: Antoine Hokayem – Marie-Claude Bittar (szerk.): *L'Empire ottoman, les Arabes et les Grandes puissances 1914-1920*. Les Éditions universitaires du Liban, Beyrouth, 1981. 98.

³ Elie Kedourie: *England and the Middle East. The Destruction of the Ottoman Empire, 1914–1922*. The Harvester Press, London, 1978. 133.

⁴ David Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. k. Howard Fertig, New York, 1972. 1046–1048.

⁵ Uo. 1058–1059.

⁶ Zeine N. Zeine: *The Struggle for Arab Independence. Western Diplomacy and the Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria*. Khayat's, Beirut, 1960. 78.

⁷ Paul Cambon: *Correspondance 1870-1924. III. Les guerres balkaniques, la Grande guerre, l'organisation de la paix*. Grasset, Paris, 1946. 333.

miniszterelnök keserűen konstataulta, hogy Lloyd George nem tartotta be a brit csapatok szíriai evakuálására vonatkozó korábbi ígétét, hogy francia egységekkel válthassák fel őket. Másnap Lloyd George nem kevésbé állhatatosan megismételte korábbi álláspontját: a Sykes–Picot-szerződésen és a Huszein–McMahon-levélváltáson nyugvó jogi érveket, a birodalom által a török hadjáratban elkönyvelt „125 ezres fehér veszteségen” nyugvó katonai érveket és persze Franciaország „elhanyagolható” hozzájárulását a keleti győzelemhez. Ezen a ponton Clemenceau indulatosan közbevetette, hogy ő a korábbi alkudozások során az észak-iraki Moszult és Palesztinát a *quid pro quo* reményében, vagyis Damaszkuszért és Aleppóért cserébe engedte át Nagy-Britanniának.⁸ Egyértelművé vált, hogy mindketten messzire jutottak a Sykes–Picot-szerződés képviselte korábbi, kompromisszumos álláspontjuktól.

Az a már-már neurotikus hevesség, ahogyan Franciaország a szíriai igényeit megfogalmazta, a párizsi kormányra nehezedő sokrétű nyomást tükrözte vissza. Hatalmas befolyása volt a katolikus közvéleménynek, amely határozott lépéseket várt a közel-keleti francia történelmi „jelenlét” biztosítása érdekében.⁹ Lyon bíboros-érseke például közzétett egy levelet, amelyben követelte Franciaország protektorátusának fenntartását a keleti keresztények felett, elsősorban Szíriában. Hatalmas súllyal estek latba a gazdasági érdekek. A Lyoni Kereskedelmi Kamarában meghatározó szerepet játszó olyan nagykereskedők, mint Ennemond Morel alelnök, már a háború alatt ellenvetéseket fogalmaztak meg a Sykes–Picot-szerződéssel szemben, mondván, a Franciaországnak ígért befolyási övezet csupán a tengerpartra és Kilikiára terjed ki. Követelték, hogy Damaszkusz, Aleppó és Alexandretta is képezze részét a francia zónának. A követelés nyomatékosítása érdekében 1918 októberében létrehozták a Szíriai Francia Érdekek Lyoni Bizottságát, melynek a tagjai között foglalt helyet a befolyásos Édouard Herriot és Ennemond Morel mellett Paul Huvelin jogászprofesszor, valamint Cattin, a bejrúti Szent József Egyetem kancellárja.¹⁰ Látható, hogy az egyetemi szféra sem maradt le. Emlékeztetve Franciaország kulturális érdekeire és különösen a Lyoni Egyetemnek a Szent József Egyetemmel ápolt szoros kapcsolataira (1913-tól közös képzések és diplomák), az egyetem szenátusa a külügyminisztériumhoz intézett beadványában kifejezte ama kívánságát, hogy „egész Szíria, beleértve a damaszkuszi és az aleppói vilajetet, valamint Haifa, Akkó és Alexandretta kikötőit, Franciaország közvetlen befolyási övezetébe tartozzon”. Az érvelés szerint „az iszlám politikánkra gyakorolt súlyos következmények nélkül Damaszkuszt, az iszlám egyik szent városát nem lehet kivonni Franciaország morális autoritása alól és egy másik hatalom közvetlen vagy közvetett befolyása alá helyezni, amely már képes volt behatolni más városokba, Bagdadba, Kairóba és Mekkába”.¹¹

További kényszerítő erőt jelentett az a nyers, központosító politika, amellyel Franciaország hagyományosan az észak-afrikai muszlim többségű gyarmatait kormányozta; elhatározta, hogy ugyanezt a politikát fogja alkalmazni a Levantéban is. A legfontosabb mégis az a háború alatti felismerés lehetett, hogy a gyarmatok – bármennyire is költséges a fenntartá-

⁸ Zeine: *The Struggle for Arab Independence...* i. m. 88–89.

⁹ Pierre Lyautey: *Le drame oriental et le rôle de la France*. Société d'éditions géographiques, maritimes et coloniales, Paris, 1923. 158.

¹⁰ Xavier Baron: *Aux origines du drame syrien 1918-2013*. Tallandier, Paris, 2013. 50.

¹¹ Nyilvánvaló utalás Nagy Britanniára. Dominique Chevallier: *Lyon et la Syrie en 1919. Les bases d'une intervention*. *Revue historique*, 224. köt. (1960. október–december) 275–320.

suk – döntő, sőt létfontosságú tényezők az anyaország számára. A gyarmatbirodalom közel kétfélmillió katonát adott Franciaországnak, közülük 680 ezren az európai csatatereken harcoltak.¹² Ezeket a katonákat a háború különböző pillanataiban vezényelték az anyaországba, magas számuk, bőrük sokszínűsége pedig mély benyomást tett a helyi lakosságra. Egy szerző utóbb ezt írta:

„Arabok és berberok és tunéziaiak, négerok és mórok és szomáliak, hovák és szakalavák és betszileók, annamiták és óceániaiak és kreolok a régi gyarmatokról mind ott voltak, a birodalom pedig egy csapásra életre kelt. A halványan érzékelt absztrakciók hús-vér valósággá váltak és a háborús érzelmek által elcsigázott Franciaországot izgalomba hozta az érdeklődés. Nehéz visszaidézni ezt az érzelmi tüzet és átérezni, mennyire zihált és remegett Franciaország az újonnan magához ölelt gyarmatai látványától.”¹³

E felfedezés és a példátlan nyugati fronti francia vérveszteség fényében talán logikusnak tűnhet, hogy a francia kormány a népszövetségi alapokmány mandátumos cikkelyeit úgy értelmezte, jogot szerzett bennszülött csapatok besorozására az anyaország megvédelmezése céljából.

Franciaország persze nemcsak katonákat kapott a gyarmataitól. A birodalom közel egymilliárd frankkal és két és félmillió tonna áruval, közte kőolajjal, gabonával és más létfontosságú élelmiszerekkel támogatta az anyaországot. Szíria nem volt érdektelen e források szempontjából, amint azt az évszázadok óta zajló kereskedelem és az évtizedek óta tartó francia befektetések is bizonyították. Igaz, az ország jelentős része sivár, terméketlen vidék. Ám így sem volt híján pálma-, olaj-, eper- és cédrusfának, vagy éppen a citromféléknek. Hosszú évtizedeken át francia iparosok művelték Szíria szőlőskertjeit, búza- és árpacezőit, gyapot- és kenderültetvényeit, termelték messze földön híres selymét. Nem is meglepő, hogy az elsődlegesen selyemfeldolgozókat tömörítő Lyoni Kereskedelmi Kamara 1918 októberében tiltakozott „az Angliával kötött megállapodás ellen, mely befolyási övezetünket egy szűk tengerparti sávra korlátozza”. A kamara elnöke aláhúzta annak fontosságát, hogy gyorsan cselekedjenek az érdekek biztosítása végett, egyúttal pedig a területi követeléseit is körülhatárolta:

„A mi részünkhöz kell csatolni Damaszkuszt és Aleppót. Aleppó fontossága igen nagy. Damaszkuszé még nagyobb, sőt azt mondhatom, alapvető, mivel vallási központ, ahonnan rendszeresen muszlim jelszavak indulnak ki, ami – a Levántében uralkodó szellemi állapotot követve – nagy hatást gyakorolhat algériai gyarmatainkra... Számunkra nem lehet közömbös, hogy ez a város egy olyan nép kezébe kerüljön, amely egyszer majd az ellenségünk lehet, hiszen nem Anglia sajátítja ki magának Damaszkuszt, hanem arab államok létrehozását tervezik Damaszkuszban, Aleppóban és Moszulban.”¹⁴

¹² Howard M. Sachar: *The Emergence of the Middle East: 1914–1924*. Allen Lane The Penguin Press, London, 1970. 259.

¹³ Stephen H. Roberts: *History of French Colonial Policy*. II. k. P. S. King & Son, London, 1929. 605.

¹⁴ Chevallier: *Lyon et la Syrie en 1919...* i. m.

Nyilvánvaló volt, Szíriát megéri birtokolni. Annál is inkább, gondolták a franciák, mert az angolok a maguk arrogáns módján nem haboztak birtokba venni Palesztinát és Moszult, holott erre a titkos szerződések nem is jogosították fel őket. Elképzelhetetlen volt, hogy a brit imperializmus a Hásimitáknak (Huszeín mekkai emírnek és a fiainak) tett ígéretei árca mögé bújva megfossza Franciaországot ettől a jutalomdíjtól.

A szíriai francia igények jogosságát vitató brit államférfiak ugyanakkor az arab védenekről nem túlságosan romantikus képet alakítottak ki magukban. Az arab felkelés jelentőségét méltató Lloyd George például megállapította,

„Szíriától semmilyen segítséget sem kaptunk. A törökök, akik tudatában voltak az e tartományban zajló összeesküvésnek, szigorú intézkedéseket hoztak annak felszámolására. A palesztinai arabok, akik pedig sokféleképpen lehettek volna a hasznunkra, tétlenek voltak és meglapultak. A háború alatt, egészen a végéig Mezopotámiából, Szíriából és Palesztinából származó arab katonatömegek harcoltak a török hadseregben a saját népük felszabadítása ellen. [...] Alsó-Mezopotámia arabjai [közömbösek voltak] az arab szabadság nagy ügye iránt [és ez] náluk a nemzeti összetartás hiányának jele volt.”¹⁵

1919-re az arab ügyekkel addig foglalkozó, David Hogarth orientalista vezette kairói Arab Iroda átengedte a terepet Lloyd George környezetének. Az arab ügyek irányítását egy minisztériumközi bizottság vette át a külügyminiszter-helyettes, Lord Curzon vezetésével. Ő és Lord Milner osztotta a miniszterelnöknek az arab katonai erőfeszítésről és az arab nacionalizmusról kialakított nem túlságosan hízelgő véleményét. Egyre kevésbé állt szándékukban teljesíteni Nagy-Britannia Fejszal emírnek és az apjának, Huszein sarífnak tett „morális” kötelezettségeit. Éppen ellenkezőleg, Curzon és Milner célja egyszerűen csak hazájuk birodalmi érdekeinek megvédelmezése volt Egyiptomban, Mezopotámiában és Perzsiában. E cél érdekében az arabokra és a zsidókra csupán a brit politika hasznos eszközeiként tekintettek.

Mindazonáltal az is egyértelmű volt, hogy a franciák eltúlozzák a britek fondorlatosságát. Az Arab Iroda franciaellenessége dacára a londoni kormány komolyabb formában sohasem latolgatta a háború alatt Franciaországnak tett közel-keleti ígéretei be nem váltását. Milner az egész kabinet nevében beszélt, amikor a Lloyd George-nak 1919. március 8-án írt emlékiratában kijelentette, „teljes mértékben ellenzem azt az elképzelést, hogy megpróbáljuk Franciaországot kiebrudalni Szíriából”.¹⁶ Milner éppenséggel nagyon is helyeselte a Sykes–Picot-szerződés ama eredeti rendelkezéseit, melyek értelmében Franciaország ellenőrizheti a tengerpartot, az arab felkelés tényleges katonai vezetője, Fejszal és arab munkatársai pedig kormányozhatják a belső részeket francia pénz és útmutatás segítségével. Ezt a gondolatmenetet követve egy március 25-i magánjellegű beszélgetésen, melyet Henry Wickham Steed, a *The Times* külpolitikai szerkesztője párizsi szállásán tartottak, még maga Arábiai Lawrence, a brit kormány ügynöke és Fejszal legfőbb segítője is egyetértett azzal, hogy „az arab egységmozgalom nem bír komoly politikai értékkel sem a jelenben, sem a jövőben”, a legjobb pedig az lenne, ha Fejszal a dolgokat közvetlenül a fran-

¹⁵ Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1026–1027.

¹⁶ Uo. 1046–1048.

ciákkal együtt intézné.¹⁷ Mikor június 12-én Allenby azt indítványozta Londonnak, hogy Nagy-Britannia a szíriai mandátum felvállalásával támogassa az arab nemzeti törekvéseket, Curzon a választáviratában azonnal elvetette a javaslatot. Külön táviratban pedig Lloyd George is nyersen figyelmeztette Allenbyt, hogy ne bátorítsa Fejszal franciák elleni agitációját. Ennek ellenére egy hónappal később Lord Balfour külügyminiszter tudomására jutott, hogy a Közel-Keleten egyes brit katonatisztek még mindig nem adták fel a reményt Franciaország Szíriából való „kiebrudalására”. A külügyminiszter a Curzonnak küldött memorandumában világosan fogalmazott: „Allenby tábornok figyelmét fel kell hívni erre, és lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy a szíriai *désintéressement*-politikánk a lehető legszélesebb körben ismertté váljon.”¹⁸

Jóllehet Londonnak komolyabb formában nem állt szándékában Franciaország Szíriából való eltávolítása akár közvetlen eszközökkel (a mandátum vállalásával), akár közvetlen módon (jelentősen kibővítve az arab szuverenitást a Sykes–Picot-szerződés keretein belül), a kairói katonai adminisztráció mégis következetesen fenntartotta a franciaellenes politikáját. Valószínűleg a problémák egy része a közel-keleti francia gyengeség elkerülhetetlen következménye volt. 1918 végén a szíriai partvidéken Hamelin tábornok, a palesztinai és szíriai francia csapatok 1918 októberében kinevezett parancsnoka minden fontos felszerelést nélkülöző francia katonáinak száma alig hatezer főt tett ki, ami valóban elhanyagolhatónak tűnt a milliós brit kontingenshez képest. A létszám annyira alacsony volt, hogy Bejrútban csupán néhány lovas és szenegáli lövész látta el a rendfenntartási feladatokat. Ráadásul az eleve csekély számú francia tiszt mellett nem voltak jelen a térségben jól képzett, tapasztalt és felkészült szakemberek. Nem volt könnyű a brit Egyiptomi Expedíciós Erő tisztjeinek elleplezni a megvetésüket e francia „jelenlét” láttán. Maga Allenby is nyíltan arra ösztönözte a francia megszállás alá vont parti övezet arab előkelőit és vezetőit, hogy hagyják figyelmen kívül François Georges-Picot-t, a francia politikai megbízottat, gondjait, bajait pedig közvetlenül a brit katonai hatóságokkal vitassák meg. Akadtak egyéb sérelmek is. A francia tisztiek a szövetséges katonai parádékon, például Allenby 1919. január 13-i ünnepélyes bejrúti bevonulásán, rendszeresen csak a hátsó sorokban meneteltek. A francia bankházak (például a háború előtt jelenlévő Crédit Lyonnais) nem kaptak működési engedélyt Bejrútban, miközben az olyan pénzintézetek, mint az Anglo-Egyptian vagy a National Bank of Egypt, a felszabadulás óta szabadon tevékenykedhettek. Nem engedélyezték a francia nyelvű oktatást még a direkt francia megszállás alatt álló területeken sem. Az elvileg francia közigazgatás alá tartozó partvidéken minden utazási, szállítási, gyülekezési stb. engedélyt a britek adtak ki, sőt még a legegyszerűbb személyi szabadságjogok biztosítása is a brit katonai hatóságok belátására volt bízva.¹⁹ Betiltották továbbá a francia fizetőeszköz használatát, ami szintén súrlódásokhoz vezetett. Szíria megszállása után ugyanis a gazdaság fellendítéséhez halaszthatatlanná vált a török líra forgalomból való kivonása és a pénzreform. Ennek szükségességét a franciák is belátták. A britek 1918. október 20-án viszont a szövetségesük beleegyezése nélkül úgy döntöttek, hogy az egész megszállt területen (tehát

¹⁷ Henry Wickham Steed: *Through Thirty Years 1892–1922. A Personal Narrative*. II. k. Heinemann, London, 1924. 323.

¹⁸ E. L. Woodward – Rohan Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939. First Series*. 4. k. H. M. Stationery Office, London, 1952. No. 276., 298., 326.

¹⁹ Jukka Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920*. The Athlone Press, London, 1969. 77.

a franciáknak juttatott szektorban is) az egyiptomi fontot vezetik be fizetőeszköz gyanánt. Ez nem csupán sértette Franciaország érzékenységét, hanem megnehezítette a franciák itteni kereskedelmét, mivel meredeken zuhant a francia frank árfolyama.²⁰ Nem mellékesen az arab lakosság a frank helyett az egyiptomi fontot preferálta, ami jelentős mértékben erősítette a közöttük lévő konfliktust 1919–1920 folyamán.

Alkalmanként Kairó bürokratikus fontoskodása különösen indokolatlannak és érthetetlennek tűnhetett. Példának okáért a Közel-Keletre való megérkezésétől kezdve Franciaország katonákból és papokból álló kicsiny különítménye önfeláldozó, sőt hősiessé munkát végzett a helyi arab lakosság körében dúló éhínség visszaszorításáért. Allenby mégis határozottan elutasította, hogy együttműködjön velük, és még a szállítási lehetőségeket is megtagadta a franciáktól a „nyugati ellenséges megszállt területen” kívül, a „kék zóna” határain túl. Bejrút kikötőjét lezárták a francia segélyszállító hajók elől.²¹ A *Le Temps* című lap a francia kormány elkeseredett reakciójának hangot adva egyik szerkesztőségi cikkében nem véletlenül jegyezte meg: „Marad az a brutális tény, hogy a kormányon kívül a brit szereplők olyan politika alkalmazásán ügyködnek a Levantéban, melynek célja Franciaország kizárása.”²²

Az obstruáló brit magatartás, a csipkelődés és arrogancia középszerű politikáját tetézte, hogy Georges-Picot és elkötelezett csapata Párizsból jóformán semmilyen támogatást sem kapott, úgyszólván teljes elszigeteltségben kellett dolgozniuk. A kormány csak ritkán, ímmel-ámmal felelt az instrukciót kérő táviratokra és még a Versailles-ban zajló tárgyalásokról sem tájékoztatta a bejrúti főmegbízottat. Picot például sokáig nem tudott arról, hogy kormánya 1918 végén lemondott Moszuzról London javára. Többször is személyesen kellett Párizsba utaznia, hogy megértesse a feletteseivel, napi szinten kell tájékoztatniuk a közkeleti nagypolitika alakulásáról.²³ Marseille és Bejrút között jó ideig nem állították helyre a rendszeres hajóforgalmat a főmegbízott többszöri kérése ellenére, miközben brit és olasz cégek már újjászervezték a járataikat. Az anyaországi sajtó sem igazán törődött a Kelettel: a lapok címlapját a francia katona hősiességének magasztalása, a németek által megszállt és lepusztult területek leírása, valamint Elzász-Lotaringia visszatérése töltötte ki.

Eleinte a levantei francia hatóságok lehetőségeit az is behatárolta, hogy Párizs minimális anyagi eszközökkel tudta csak felruházni őket, miközben a feladatok óriásiak voltak. A közigazgatást például a törökök távozása után teljesen újjá kellett szervezni, amit a katonatisztek vállaltak magukra minden területen (vámok, pénzügyek, rendfenntartás, kikötők, vasutak, élelmezés, bányák stb.). A helyi autonómiákat tiszteletben tartva külön költségvetést kellett készíteni Bejrút, a libanoni hegyvidék és Alexandretta számára, de amint ezek elkészültek, lehetővé vált a gazdasági élet reorganizálása. Két esztendőn belül Bejrút és Alexandretta önállótóvá vált, megtermelte a katonai és adminisztrációs költségeket, a felesleg pedig a főmegbízotti hivatal kasszáját gyarapította. Súlyos terhet jelentett az utak és hidak helyreállítása, ami a csapatok mozgatása és a kereskedelem fellendítése szempontjából sem lehetett mellékes. A közmunkákat központilag szervezték, ami a Bejrútból kiinduló utak javítási munkálatain érződött először. A Tripoliba vezető hosszú, régi, kanyargós utat

²⁰ R. de Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*. Plon, Paris, 1922. 120–123.; Chevallier: *Lyon et la Syrie en 1919...* i. m.

²¹ Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie...* i. m. 188.

²² *Le Temps*, 1919. július 27.

²³ Henri de Wailly: *Liban, Syrie: le mandat 1919-1940*. Perrin, Paris, 2010. 92–93.

kevesebb, mint egy év alatt, 1918 decemberétől teljes egészében újjáépítették, majd Latakia-ig meghosszabbították. A városokban a törökök által elhanyagolt csatornákat helyre kellett állítani, ezen a téren néhány hónapon belül látványos eredmények születtek.

A mezőgazdaság fellendítése érdekében a parasztoknak vetőmagot osztottak. Egy hónap alatt 340 tonna búzát, 230 tonna árpat és 150 tonna cirokot terítettek szét a földművesek között, ezenkívül Franciaországból hozott gubókkal igyekeztek helyreállítani a háború által tönkretett helyi selyemipart.²⁴ A vasutak szintén siralmas állapotban voltak, mivel az oszmánok a visszavonuláskor felrobbantották a hidakat, felgyújtották az épületeket, a gördülőanyagot pedig tönkretették. A problémát súlyosbította, hogy Anglia a hidak és a vasutak felett megőrizte a kizárólagos dominanciáját, s a francia felügyelet alatt álló övezetben nem állt érdekében elősegíteni a fejlesztéseket. Ez azért jelentett óriási gondot, mert a kikötőkbe érkező élelmiszerszállítmányokat nem tudták vasúton eljuttatni az éhező Jeruzsálembé, Damaszkuszban, Homszba vagy Aleppóba, úgyhogy a lassúbb tevé és szekeres szállításhoz kellett folyamodni.

Nem javította a főmegbízott helyzetét, hogy Fejszal emír arab támogatói folyamatosan és nyíltan támadták a partvidéki francia pozíciókat. Párizs meg volt győződve arról, hogy a britek – legalább hallgatólagosan – bátorítják ezt a hadjáratot. Az Oszmán Birodalom kapitulációja és a mudroszi fegyverszünet megkötése óta a damaszkuszi Hásimita sajtó hevesen támadta a francia gyarmatpolitikát, keményen bírálta Párizs algériai és tunéziai politikáját, felrótta a franciák feltételezett „bujaságát” és „feslettségét”, valamint a francia katolikus rendek kirívó hittérítő tevékenységét. Sok esetben az arab sajtó egyszerűen szó szerint megismételte azt a Franciaország-ellenes propagandát, amit a törökök a háború alatt folytattak.²⁵ A francia adminisztráció alá tartozó övezeten kívül Fejszal emberei megfélemlítették azokat az arab előkelőket, akikről azt feltételezték, hogy közömbösek a damaszkuszi Hásimita-rezsimmel szemben. Az sem került el a franciák figyelmét, hogy a propagandakampány vezetői gyakran Egyiptomban élő szíriai emigránsok voltak, akik ott brit tisztviselőként működtek.²⁶ Brit ügynökök pedig Szíriában nem győzték hangsúlyozni Franciaországnak a helyi keresztények patrónusaként és védelmezőjeként játszott történelmi szerepét, ami közvetve a muszlimok ellenségének tüntette fel a franciákat. 1919-ben Párizs már megosztott Londonnal azon a havi négymillió frankos támogatáson, amelyet Fejszal damaszkuszi kormányának nyújtottak, de ragaszkodott ahhoz a jogához, hogy átvizsgálhassa a Hásimiták könyvelését, mivel így megállapíthatta volna, ebből az összegből mennyit költöttek franciaellenes propagandára és fegyvervásárlásra. Allenby azonban megvétózta a kérést.

Megtapasztalva ezt a folyamatos megaláztatást, a *Quai d'Orsay* egyre nehezebben tudta megőrizni az önmérsékletét a brit külügyi tisztviselőkkel folytatott tárgyalásain. Előfordult, hogy a francia külügyminisztérium félhivatalos orgánumokat, például a *Bulletin de l'Asie française*-t, illetve kiemelkedő közszereplőket, például Lyautey marsallt, Marokkó volt főrezidensét, vagy éppen André Bruneau-t, a külügy nem hivatalos szóvivőjét használta fel arra, hogy Londont „hítségő machiavellizmussal” és a szíriai francia befolyás aláásása céljából az arab nacionalizmus „álarca” mögé való elrejtőzéssel vádolja.²⁷ A vádak

²⁴ Uo. 105.

²⁵ Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie...* i. m. 188.

²⁶ Uo. 206.

²⁷ Lyautey: *Le drame oriental et le rôle de la France*. i. m. 125.; André Bruneau: *Traditions et politique de la France en Levant*. F. Alcan, Paris, 1932. 295–297.

minden kertelés nélkül fogalmazták meg, ami sokkal inkább Franciaország hagyományos kelet-mediterrán ambícióira utalt, semmint a brit kormányzati politika pillanatnyi törekvéseire. Ettől még persze tény, hogy London számos alkalommal hunyt szemet a levantei tisztviselői provokációi és meggondolatlanságai felett. Augusztus 8-án Curzon jóindulatú magyarázkodása így hangzott a párizsi angol nagykövetnek, Sir Ronald Grahamnek:

„A francia kormány nem keltheti azt a látszatot, mintha bármi oka lenne akár az Allenby tábornagy, akár az Öfelsége kormánya elleni panaszra. Az ő szíriai pozíciója teljességgel a mi támogatásunktól függ. [...] Kategorikusan, ismételten és nyilvánosan tagadtuk, hogy szándékunkban állna elfogadni a mandátumot Szíriában, ennek megfelelően pedig, amennyire csak lehetséges, támogattuk a francia igényeket. Amennyiben a francia pozíciók Szíriában rosszak, akkor azt csakis szélsőségesen nagy népszerűtlenségüknek és a bizalom hiányának köszönhetik.”²⁸

Fejszal a franciák arabok körében tapasztalható népszerűtlenségét világosan megmagyarázta egy Clemenceau-val folytatott 1919. májusi őszinte hangú beszélgetésén.

„Tudja jól, hogy sok francia táplálja a reményt, miszerint Szíriából majd új Franciaország lesz, és ennek érdekében gyarmatosítási terveket dédelgetnek. Párizsban üzletemberek mondták nekem: »Nem fogadhatjuk el a szíriai függetlenséget az általa kiváltott valószínű algériai és tunéziai következmények miatt.« Látja a köztünk lévő szakadékok; ami engem illet, jóindulattal tekintek a segítségére, de sohasem fogadom el a rabszolgaságot.”²⁹

Ezek ugyan bátor szavak, de azért Fejszal tisztában volt azzal, hogy a francia imperializmussal szemben szövetségesekre van szüksége. A britek persze sokat tettek az arabokért, de nekik megvoltak a maguk kötelezettségei a háborús szövetségesükkel szemben. Az emírnék más barátok után kellett néznie. Így született meg a cionista Hájim Veicmannal megkötött megállapodása 1919 legelején³⁰ és így sikerült rátalálnia az amerikaiakra.

Az amerikaiak széles körben ismert idealizmussal felvértezve érkeztek a békekonferenciára. Nem kötötték őket sem titkos szerződések, sem magánjellegű lobbierdekek. Wilson elnök az 1918. januári 14 pontjában éppenséggel az autonóm fejlődés lehetőségét kínálta a török uralom alól felszabadult nemzeteknek. A Párizsba érkező elnök az első pillanattól fogva világossá tette, hogy szó szerint ebben a szellemben kíván eljárni. Figyelemmel kísérte a Közel-Keletért folytatott francia–brit vetélkedést, s amikor megkérdezte tőle, mi történne, ha Franciaország a végleges politikai rendezés előtt elfoglalná Szíriát, Allenby tábornok a következőt válaszolta: „A lehető legkeményebb ellenállás minden muszlim, de különösen az arabok részéről.”³¹

²⁸ Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 335–336.

²⁹ Édouard Brémond: *Le Hedjaz dans la guerre mondiale*. Payot, Paris, 1931. 326.

³⁰ A Fejszal–Veicman-megállapodás. Akaba, 1919. január 3. Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L’Harmattan, Budapest, 2006. 53–54.

³¹ Nadine Picardou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient, 1914-1923*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1992. 117.

Annak érdekében, hogy megelőzze ezt a „Szíriáért folytatott végtelen harcot”, az amerikai elnök februárban, mikor a Közel-Kelet ügye először szerepelt a „Négy Nagy” hivatalos napirendjén, javasolta, hogy tájékozódjanak a szíriai és a mezopotámiai lakosság akaratáról. Az ötlet valójában egy, a helyszínen tartózkodó és a Keletet jól ismerő embertől, Howard Blissstől, a bejrúti Amerikai Egyetem rektorától származott. Az elképzelés megszemlélően találkozott a wilsoni elvekkel, ti. azzal az ígérennyel, hogy megtudják, milyen kormányformát szeretnének az érintett népek. Az elnök alighanem sejtette előre, hogy a szíriaiak és a mezopotámiaiak inkább brit, semmint francia mandátumot szeretnének, mivel a hírszerzése tájékoztatta őt a szíriai arabok körében érzékelhető nyugtalanságról. Ugyancsak egyértelmű volt számára Fejszal akarata, valamint Allenby és más brit tisztek véleménye. Ezenkívül eljutottak hozzá a nagy közel-keleti tapasztalattal rendelkező amerikai protestáns missziók beszámolóí is (e missziók a katolikus francia rendekkel vívott vetélkedésben is gazdag tapasztalatokra tettek szert). Minden információ a szíriaiak francia uralomtól való félelméről szólt.

A már említett március 20-i rue Nitot-i megbeszélésen Wilson formálisan is indítványozta, hogy a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa küldjön amerikai, brit, francia és olasz tagokból álló szövetséges vizsgálóbizottságot a Közel-Keletre az arab népek világos akaratának kiderítése céljából. Lloyd George és Clemenceau egyaránt kényelmetlen helyzetbe került. Mindketten úgy érezték ugyanis, hogy ez támadás ama alapelvük ellen, miszerint a katonai megszállásuk az arabok „egyetértésével” történik. Egyikük sem állt azonban elfogadható magyarázatot a terv elutasítására, hiszen az a népszövetségi mandátumrendszer alapelveivel is összhangban állt, így a javaslat március 25-én elfogadásra került. Az a hír járta, hogy amikor ez a hír eljutott hozzá, Fejszal életében először pezsgőt bontott, majd egyenesen az antantdelegációk szálláshelyére hajtott, és párnákat, vánkosokat vitt a Crillon és a Majestic szállodába, valamint a *Quai d’Orsay*-ba, mondván, csak ily módon tudja kifejezni az érzéseit.³²

A valóságban Nagy-Britannia, de kiváltképp a külügyminisztere, nem értett egyet a kezdeményezéssel. Ez a lépés ugyanis azzal a veszéllyel járhatott, hogy kiváltja a cionisták ellenségességét, akik tarthattak a Balfour-féle ígéret (hogy ti. Palesztinában „zsidó nemzeti otthont” hozhatnak létre) újbóli napirendre kerülésétől. Ezenkívül tovább súlyosbíthatta az 1919 tavaszán már amúgy is robbanásveszélyes egyiptomi helyzetet. Ami Mezopotámiát, a britek szabad vadászterületét illeti, a képviselői több alkalommal is olyan petíciókat juttattak el Londonba, amelyek a közvetlen angol adminisztrációt támogatták. Franciaország ilyen körülmények között könnyen megtehetette, hogy helyeselje a vizsgálóbizottság elvét, amelyet ugyanolyan címmel küldenének ki Palesztinába és Mezopotámiába, mint Szíriába. Csakhogy a szíriai kérdés fontossága felülírt minden megfontolást. Az utolsó pillanatban, május 20-án Clemenceau közölte az amerikaiakkal, nem küld tagokat a bizottságba, hacsak Szíriát a brit csapatok ki nem őrítik, hogy a helyüket a franciák vehessék át.³³ Lloyd George ezt szó nélkül visszautasította, mert még nem állt készen Fejszal megtagadására. Erre a hidegvérét elvesztő francia miniszterelnök azzal fenyegetőzött, hogy ha brit kollégája kitarthat emellett, hogy tagokat küld a bizottságba, és csapatokat állomásoztat Szíriában, akkor „ő

³² George Antonius: *The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement*. Khayats, Beyrouth, 1939. 288.; Muhannad Salhi: Faysal. The first king of Syria. In: Adel Beshara (szerk.): *The Origins of Syrian Nationhood. Histories, pioneers and identity*. Routledge, London, 2011. 272.

³³ Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1078.

többé nem működik együtt a britekkel a világnak ezen a részén, mivel túlságosan nagy sérelem érte a hazáját”.³⁴ Lloyd George ezen a ponton úgy döntött, elébe megy riválisának, s ő sem küld angol képviselőt a vizsgálóbizottságba.

A Wilson által kijelölt amerikai bizottsági tagok, a protestáns teológus egyetemi tanár Henry Churchill King és a Demokrata Párt befolyásos chicagói támogatója, az üzletember Charles R. Crane így egyedül indultak útnak május 29-én az Orient Expresszen.³⁵ Eközben 30-án Allenby táviratban figyelmeztette Lord Curzont: „Bizonyos, hogy Fejszal fellázítja az arabokat Franciaország ellen és ellenünk is, ha nem kap hivatalos garanciát arra, hogy a bizottság az ország jövőjéről szóló döntés miatt kel útra.”³⁶ Fejszal és valószínűleg Allenby sem tudta azonban, hogy a brit és francia tagok nélkül útnak indult bizottság semmilyen döntési joggal sem rendelkezik. Április és május folyamán a tagok begyűjtötték az összes fellelhető releváns információt a Közel-Keletről, amelyeket alaposan áttanulmányoztak és megvitatnak. Jaffába hajón június 10-én érkeztek meg. A bizottság bejárta Palesztina és Szíria 36 városát (Mezopotámiába nem jutott el), majd Kilikián keresztül visszatért Isztambulba, s ezalatt számtalan küldöttséget fogadott és 1863 petíciót kapott.³⁷ Minden túlzás nélkül állítható tehát, hogy a bizottság érkezésének híre leírhatatlan izgalmat keltett az arabság körében, de még az Egyesült Államokban élő százezres szíriai emigráció is érdeklődve, várakozásokkal telve figyelte.

Palesztinában az amerikai bizottsági tagokat megdöbbenetette az arab (keresztény és muszlim) lakosok egyöntetűen kinyilvánított anticionizmusa, miközben úgy tűnt, a zsidók a mandátumot alkalmasnak tartják arra, hogy lehetővé tegye „a politikai és gazdasági ügyek ellenőrzését, valamint a bevándorlást egészen addig, amíg a zsidók többségbe nem kerülnek”. Rögzítették Palesztina Szíriáról való leválasztásának teljes elutasítását is, mivel „nem létezik semmilyen faji vagy nemzeti különbség, amelyre egy ilyen elkülönítést alapozni lehetne”.³⁸ Végül megállapították, hogy konszenzus áll fenn az esetleges amerikai mandátummal kapcsolatban, kivéve a latin közösségeket, amelyek inkább Franciaországot részesítik előnyben.

Szíriában a King–Crane-bizottság érkezése megelőzte az Arab Kongresszus megválasztását, majd június 7-i összehívását. Franciaország nyomban tiltakozott az általa kevésbé reprezentatívnak ítélt választás ellen. Az arab kézen lévő területeken a képviselők megválasztása az oszmán választójogi törvény alapján történt. A nyugati, francia megszállás alatt álló területek azonban nem választott előkelőket delegáltak, akik többségükben a saríf híveit támogatták. Gouraud tábornok, a libanoni francia főbiztos különösen a muszlimok felülreprezentáltságát ítélte el, mondván, Bejrút a damaszkuszi kongresszusba 13 szunnitát, 1 síitát és csak 2 maronita keresztényt küldött. Ráadásul a 88 képviselőből csak 66-an tudtak eljutni Damaszkuszba, a hiányzók pedig jórészt a francia megszállás alatt álló nyugati és

³⁴ Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East...* i. m. 160.

³⁵ A tagok között volt Albert Howe Lybyer illinoisi egyetemi tanár, William Yale mérnök és Dr. George Montgomery protestáns misszionárius, aki a háború alatt Isztambulban Morgenthau nagykövét titkáráként dolgozott.

³⁶ Zeine: *The Struggle for Arab Independence...* i. m. 87.

³⁷ A King–Crane-bizottság munkájáról ld. Harry N. Howard: *An American Inquiry in the Middle East. The King–Crane Commission*. Khayat, Beyrouth, 1963.

³⁸ Uo. 93–94.

északi területekről származtak.³⁹ A kongresszus mindenesetre július 2-án *Damaszkuszi program* címmel politikai nyilatkozatot fogadott el. Ezt másnap az amerikaiaknak is bemutatták. Követelte „Szíria teljes politikai függetlenségét”, mely magában foglalta volna Libanont és Palesztinát („azt kérjük, hogy Szíriáról sem a Palesztina néven ismert déli részt, sem a nyugati part menti zónát, amely Libanont foglalja magában, ne válasszák le”). A szíriai kormányzatot „polgári, demokratikus, a decentralizáció elvén nyugvó, alkotmányos monarchiaként” képzelte el, „mely tiszteletben tartja a kisebbségek jogait, s amelynek királyává Feiszal emírt tegyék meg, aki felszabadulásunk ügyéért folytatott fényes harcával kiérdemelte teljes és feltétlen bizalmunkat”. A nyilatkozat elvetette a Sykes–Picot-szerződést („nem ismerjük el Franciaország semminemű jogát Szíriával kapcsolatban”), a Balfour-nyilatkozatot („szembeszállunk a cionisták követelésével, hogy Szíria déli részén, azaz Palesztinában zsidó nemzetközösséget hozzanak létre”) és mindenfajta mandátumot. Csak arra volt hajlandó, hogy amerikai, esetleg brit pénzügyi és technikai segítséget fogadjon el. A 9. pont Mezopotámia számára is teljes önállóságot kért, „valamint azt, hogy a két ország között semmiféle gazdasági határvonal ne legyen”.⁴⁰

A King–Crane-bizottsághoz eljuttatott arab kérelmek, petíciók óriási többsége gyakran hevesen franciaellenes volt, nagy részük a wilsoni idealizmussal itatódott át. Meg kell azonban jegyezni, hogy mind Palesztinában, mind Szíriában megfélemlítették a franciabarát elemeket, például a libanoni keresztények közül csak kevesen tudtak a bizottság elé eljutni. Akiknek viszont sikerült, mint például a libanoni görög katolikusoknak Zahléban, azok Franciaország mellett nyilatkoztak, mint ahogy a drúzok is, akik a múltbeli üldöztetések okán tartottak a muszlim arabok uralmától. Ellenben az ugyancsak franciabarát aleppói Szaíd emírt, aki a saríf és Feiszal ellen szólalt föl, a brit csapatok azonnal Haifába, onnan pedig Kairóba, „saját védelmük alá” vitték. Az eset következménye az lett, hogy a megfélemlített franciabarát szíriaiak nem merték kinyitni a szájukat.⁴¹ Az egyik bizottsági tag, Lybyer utóbb megjegyezte,

„gyakran nagy nyomás alá helyeztek egyéneket és csoportokat, időnként megakadályozták, hogy a delegációk eljussanak a bizottság elé és számos petíció reprezentatív mivolta megkérdőjelezhető volt. A bizottság azonban úgy vélte, a petícióknak ezek az abnormális elemei leginkább kioltják egymást, ha az ország egészét vesszük alapul, ezért – mint az összetett fényképeken – a nagy, közös hangsúlyok félreismerhetetlenek.”⁴²

A nehézségek dacára Szíriában ugyanúgy, mint Palesztinában, a bizottsági tagok számos küldöttséget fogadtak városnegyedekből, falvakból vagy vallásos felekezeteiktől, a leszűrt következtetések azonban már jóval sokszínűbbek voltak.

Yale például nem ismerte el az autentikus szíriai nemzeti érzés létezését, ezt kizárólag a muszlim közösséggel hozta összefüggésbe: „Intelligens, jól szervezett és radikális propa-

³⁹ Sachar: *The Emergence of the Middle East...* i. m. 267.

⁴⁰ A Szíriai Általános Kongresszus konferenciájának határozatai. Damaszkusz, 1919. július 2. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok...* i. m. 62–63.

⁴¹ Gontaut-Biron: *Comment la France s'est installée en Syrie...* i. m. 286–289.

⁴² Harry N. Howard: *An American Experiment in Peacemaking: the King-Crane Commission. The Muslim World*, 32. évf., 2. sz. (1942. április) 122–146.

ganda segítségével a palesztinai és szíriai muszlimok egy olyan program köré tömörültek, amely látszólag a szíriai nacionalizmus minden jegyét magán viseli, de amely alapvetően mégis muszlim.”⁴³ Lybyert ellenben mélyen megérintette „az autentikus nemzeti érzés”, mely a Szíriában lefolytatott beszélgetéseiből áradt és éleslátásról tanúbizonyságot téve hozzátette, „ezt a szíriai nemzeti érzést erősíteni kell, hogy felválthassuk vele a vallási partikularizmusokat és megszilárdíthassuk az új államot”.⁴⁴ Louis Massignon francia orientalista a maga részéről hangot adott a nyugtalanságának, amikor a következő évben ezt írta: „Talán nem a nemzeti elv fog szertefoszlni a Közel-Keleten a vallási fanatizmus reakciójával szemben?”⁴⁵ Mintha az arab nacionalizmus el nem ismerésének nyugati konoksága – azonosítva azt az iszlámmal – éppenséggel hozzájárult volna a felekezeti reakció elősegítéséhez. A vallásos közösségekben bővelkedő Közel-Keleten, ahol az arab emancipáció a muszlim Oszmán Birodalommal szemben indult el, vajon nem az európai – és különösen francia – politikai rövidlátás számlájára írható elsődlegesen a nacionalizmusok reiszlamizálása a harmincas években?

King és Crane az első benyomásaikat a Párizsban tartózkodó amerikai küldöttségnek már jóval azelőtt megüzenték, hogy a tevékenységüket befejezték volna. Egy június 12-én Jaffából küldött táviratban figyelmeztettek, hogy a cionista törekvéseket nem lehet megvalósítani, „legfeljebb nagy létszámú hadsereg támogatásával”.⁴⁶ Ezt a figyelmeztetésüket július 11-én Bejrútból megismételték és aláhúzták, hogy Fejszal

„egyedülállóan kiemelkedő személyiséggé vált, aki a legnagyobb szolgálatot teheti a világbéke érdekében. Ő a muszlim világ szíve, hatalmas a tekintélye és a népszerűsége, megrögzötten bízik az angolszászokban és őszinte barátja a keresztényeknek. Mindenki másnál többet tehet a keresztények és az iszlám megbékítéséért hosszú távon is. Még a nők számára létrehozandó mekkai Amerikai Főiskoláról is komolyan nyilatkozik.”⁴⁷

A King–Crane-bizottság augusztus 21-én véglegesített jelentése („a Törökországi Szövetségek közti Mandátumbizottság Amerikai Szekciójának jelentése”) Szíria, Libanon és Palesztina egységének fenntartását javasolta Fejszal emír uralma alatt (2. és 4. javaslat). Továbbá indítványozta a cionista program korlátozását („javasoljuk, hogy a Palesztinára vonatkozó szélsőséges cionista program mélyrehatóan módosíttassék, különösen ami a zsidók korlátlan bevándorlását illeti”) és amerikai, ennek hiányában brit mandátum létrehozását a szíriai terület egészére. Palesztinának és Libanonnak az egységes Szírián belül autonómiát tartott szükségesnek. A bizottsági tagok Franciaországot nem tartották jó választásnak a mandátumos hatalom szerepére, látva az arabság heves ellenállását.⁴⁸ Azért javasolták első helyen az Egyesült Államokat, mert annak „humánus” önzetlensége és közel-keleti jóté-

⁴³ Howard: *An American Inquiry in the Middle East...* i. m. 114–115.

⁴⁴ Uo. 117.

⁴⁵ Louis Massignon: *Opera Minora*. 3. köt. Dar-al-Maaraf, 1963. 42. Idézi: Picaudou: *La décennie qui ébranla le Moyen-Orient...* i. m. 119.

⁴⁶ Howard: *An American Experiment in Peacemaking...* i. m.

⁴⁷ Lloyd George: *Memoirs of the Peace Conference*. II. i. m. 1079.

⁴⁸ A King–Crane-bizottság javaslatai Szíriáról és Palesztináról. Párizs, 1919. augusztus 28. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok...* i. m. 64–69.

konysági intézményei világszerte közismertek voltak. Ha azonban az USA nem vállalná a mandátumot, akkor szerintük Nagy-Britanniának kellene megkapnia azt, bár ebben a tagok csak nagy nehezen jutottak egyezsége. Montgomery és Yale egy-egy hosszú észrevételt csatolt a jelentéshez, amelyben megkérdőjelezték nem csupán az arab nacionalizmus autenticusságát, hanem még Fejszal vezetői képességeit is. Az ő javaslatuk az volt, hogy a zsidó nemzeti otthon magában foglaló Palesztina kerüljön külön brit, a tulajdonképpeni Szíria pedig közös francia–angol mandátum alá.⁴⁹

Mikor azonban 1919. augusztus 28-án a bizottsági tagok bemutatták a jelentésüket Párizsban az amerikai küldöttségnek, Wilson elnök már két hónappal korábban elhagyta a francia fővárost, miután aláírták Németországgal a békeszerződést. Betegsége következtében hamarosan lebévult, így kevésbé valószínű, hogy valaha is olvasta volna az egész jelentést, amelyet egy újságíró csak három évvel később, 1922-ben hozott nyilvánosságra. Időközben a Szenátus izolacionista politikát vezetett be, ami abban nyilvánult meg, hogy az Egyesült Államok elutasította a Nemzetek Szövetségéhez való csatlakozást. A párizsi amerikai békedelegáció is veszített az érdeklődéséből a volt oszmán területek rendezése tárgyában. Az amerikai kormánynak a közel-keleti ügyekre való befolyása a minimálisra zuhant azután, hogy nyilvánvalóvá tette, nem óhajt mandátumot Örményország felett. Valószínűleg ez is szerepet játszhatott abban, hogy az amerikai delegáció nem mutatta be a békekonferencia előtt a King–Crane-bizottság morális alapelveken (az önrendelkezésen és a népszuverenitáson) nyugvó jelentését.⁵⁰ Ennek következtében a szíriai kérdés rendezése Clemenceau-ra és Lloyd George-ra maradt, szabadon feloszthatják egymás között a Közel-Keletet. Fejszalnak az a terve, hogy az amerikaiakra támaszkodva éri el célját, kútba esett.

Az amerikai vizsgálóbizottság Párizsba való visszatérése egybeesett a Szíria jövőjével kapcsolatos francia–brit válság tetőpontjával. Ezt a krízist végül 1919 őszén az angolok kellelten visszavonulásával oldották meg. A brit engedmény oka elsősorban az volt, hogy egyre kezelhetetlenebb helyzet alakult ki Írországbán, Egyiptomban és Mezopotámiában, ilyen körülmények között pedig egy 200 ezres közel-keleti haderő fenntartása már elviselhetetlen terheket rótt a kormányra. Curzont valósággal kimerítette az, hogy az angol–francia kapcsolatokat a Hásimitáknak tett brit ígérek folyamatosan mérgezték. Neki köszönhető, hogy Lloyd George végül úgy döntött, bármi áron meg kell oldani a franciákkal Szíria kapcsán kialakult konfliktust. Curzon így írt a feleségének: „Ma reggel a harmadik kabinetülés végén a miniszterelnök vezette kormány egyhangúlag felkért arra, hogy utazzak Párizsba és vegyem kézbe a keleti kérdést, valamint felhatalmazott arra, hogy olyan rendezést alakítsak ki, amelyet csak jónak látok.”⁵¹ A rendezés alapját Curzon és Lloyd George együtt dolgozta ki, ami egyszerű és egyértelmű elismerését jelentette a legfontosabb francia igénynek, a britek távozásának Szíria belső részeiről, hogy a helyüket a francia csapatok vehessék át. Balfour is egyetértett ezzel a megoldással, s ezt így indokolta egy Párizsból küldött szeptember 9-i levelében: „Nehézséget jelentene annak igazolása, hogy miért kapna

⁴⁹ Sachar: *The Emergence of the Middle East...* i. m. 269.

⁵⁰ Leonard V. Smith: *Wilsonian Sovereignty in the Middle East. The King-Crane Commission Report of 1919.* In: Douglas Howland – Luise White (szerk.): *The State of Sovereignty. Territories, Laws, Populations.* Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 2009. 56–71.

⁵¹ Earl of Ronaldshay: *The Life of Lord Curzon. Being the Authorized Biography of George Nathaniel Marquess Curzon of Kedleston.* III. k. Ernest Benn, London, 1928. 204.

Fejszal nagyobb függetlenségi jogokat Damaszkuszban és Kelet-Szíriában, mint amekkorát neki vagy bármelyik más arab vezetőnek Mezopotámiában megadni készek vagyunk.”⁵²

Clemenceau természetesen el volt ragadtatva. A két kormányfő szeptember 13-án találkozott és megegyezett egymással, hogy a brit csapatokat kivonják a szíriai partvidékről, a Sykes–Picot-vonaltól nyugatra lévő területekről. A helyőrségekbe francia katonákat küldenek. Ez azonban többet jelentett a két hadsereg egyszerű helycseréjénél. Arra utalt, hogy a britek immár nem akarnak a franciák és a damaszkuszi Hásimita-rezsim közé állni. A London és Párizs által aláírt megállapodás kimondja:

„Mivel kölcsönös megegyezésből kifolyólag a Sykes–Picot-szerződés már nem alkalmazandó, a brit kormány eleget tesz a kötelezettségeinek mind a francia kormány, mind az arab állam irányába – ha Damaszkuszt, Homszt, Hamát és Aleppót az araboknak adják, és ha ugyanakkor Szíriának az ettől a vonaltól nyugatra elterülő részeit a francia kormány kapja –, lehetővé téve ezzel az arabok és franciák közötti megegyezést a tanácsadók kiküldéséről [...] a francia kormány és az arab állam közötti későbbi tárgyalásokra.”⁵³

Ennek következtében november 1. után az arab kormány felügyelete a tengerparti részek felett megszűnt.

Nagy-Britannia tehát Palesztinát kivéve visszavonta a hadseregét Szíriából, a nyugati területek feletti ellenőrzést a franciákra, a belső szíriai térség felügyeletét pedig a sarífi csapatokra hagyva. Ezek a helyszínen meghúzott katonai demarkációs vonalak lesznek majd a nagyhatalmak által leválasztott államok vitatott politikai határai a Termékeny Félhold területén. A megállapodásról értesíteni kellett Fejszalt is, ami haladéktalanul meg is történt. Az emír teljesen összetört a hír hallatán. Ingerült levelek sokaságát küldte Lloyd George-nak, amelyekben árulással vádolta a briteket, nyomatékosan a megértésüket kérte és figyelmeztette őket, hogy az egész arab világban vérfürdő kezdődhet.⁵⁴ De se Lloyd George, se Curzon nem tett semmit. A franciákkal való ellentétek nem is vártak magukra sokáig.

Az első konfliktust a franciák és az arabok között a Bekaa-völgy fölötti ellenőrzés kérdése robbantotta ki. Ez a négy város vonalától nyugatra fekvő fennsík a Sykes–Picot-szerződés által Franciaországnak ítélt „kék zóna” részét képezte, de 1918 októbere, Fejszal damaszkuszi bevonulása óta ténylegesen az emír csapatainak ellenőrzése alatt állt. 1919 decemberében aztán erőszakos incidensek törtek ki a két hadsereg között. Fejszal továbbra sem értette, mi kényszeríti Londont arra, hogy Franciaország kedvére tegyen a Közel-Keleten. Csökönnyösen reménykedett valamiféle hipotetikus amerikai segítségben a damaszkuszi francia aspirációkkal szemben.

Az angol–arab szövetség megbomlása szentesítette Párizs győzelmét a „Szíriáért folytatott harc” első játszójában. Az immáron egyedül a helyi politikai erőkkal konfrontálódó francia kormány igyekezett megvetni a lábát a helyszínen garanciákat nyújtva a libanoni klientúrájának. 1919. november 10-én, vagyis mindössze tíz nappal a brit katonai kivonulás

⁵² Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 373.

⁵³ Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East...* i. m. 188.

⁵⁴ Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 406–409.

kezdeté után Franciaország hivatalosan is elkötelezte magát a Szíriáról leválasztott, kiterjesztett Libanon mellett. Clemenceau így írt Éliász Butrusz Huvaik maronita pátriárkának: „A libanoniaknak az a vágya, hogy megőrizzék autonóm kormányzatukat és független nemzeti jogállásukat, tökéletesen illeszkedik Franciaország liberális hagyományaihoz.” Továbbá: „Libanon keretei között Franciaország a legnagyobb mértékben méltányolni fogja annak szükségességét, hogy a »hegyvidék« számára biztosítsák a fejlődéséhez nélkülözhetetlen síkságokat és tengeri kijáratot.”⁵⁵ Párizs azonban nem tudott megelégedni egy közlekedési libanoni enklávéval, még ha azt az ún. *maronita irredentizmus* vágyálmára, Nagy-Libanonra bővítik is.

Egész Szíria megszerzésének szándéka elkerülhetetlenné tette a Feiszallal való konfrontációt. A brit szövetségesei által elhagyott, a távoli Amerika által elfelejtett és a cionisták egoizmusa miatt csalódott emír egyedül nem dacolhatott a franciák Damaszkusz megkaparintására vonatkozó akarataival. Amikor második európai tartózkodása során 1919 szeptemberében a brit fővárosba utazott, Lloyd George tájékoztatta a katonai kivonulásról London és Párizs által nem sokkal azelőtt aláírt megállapodásról, valamint azt is tudomására hozta, hogy a Nagy-Britannia által neki nyújtott segély felét ezentúl a francia kormányon keresztül fogja megkapni.⁵⁶ Ismét csak Lawrence baráti nyomásához kellett folyamodni ahhoz, hogy rávegyék Feiszalt a Párizsba való elutazásra egy franciákkal megkötendő *modus vivendi* kialakítása érdekében. Lloyd George hivatalosan arra kérte Franciaországot, hogy az emírt „szövetséges hősként” és „királyi sarjként” fogadja,⁵⁷ ugyanakkor titokban tartotta azt a párizsi brit nagykövetnek küldött utasítását, hogy semmilyen indokkal se engedje őt Londonba visszatérni. Ahogy azt egy kicsivel később Feiszal is megértette, így, „összekötött kézzel és lábbal” engedték őt át Franciaországnak, mikor október végén újra találkozott Clemenceau-val.

Utaltam már rá, hogy nem ez volt az első eset, amikor az emír megpróbált megegyezni a francia kormánnyal. 1919 tavaszán többször is megvitatta a szíriai kérdést Robert de Caix damaszkuszi francia összekötővel és ennek során nem utasította el a korlátozott francia mandátumot, feltéve, ha az arab függetlenség megvalósul, Franciaország pedig a szerepét tisztán a tanácsadásra szűkíti le. Feiszal ugyanakkor május 12-én bizalmasan közölte a magas rangú brit tisztviselővel, Gilbert Claytonnal, hogy „sohasem állt szándékában végrehajtani ezt a megállapodást”.⁵⁸ Bizonyos azonban az is, hogy Franciaország sem fogadta volna el adminisztrációja tengerpartra való lekorlátozását. Május végén ezek az esetleges egyeztetések meg is szakadtak. 1919 őszén viszont Feiszalnak már nem volt más választása, mint a tárgyalások újrakezdése, hátha ki tudja erőszakolni a libanoni francia „jelenlét” legliberálisabb értelmezését a partnereitől.

Miközben a lefegyverzett emírnek aligha volt más lehetősége, mint a kompromisszum, a francia miniszterelnök nem látta be, hogy kormányának szüksége van Feiszalra az elleneséges szíriai muszlim tömegek megbékítése érdekében. A megállapodásra ítélt két államférfi eközben nem feledkezhetett meg a saját radikálisairól, a párizsi, lyoni, marseille-i „szír párt” imperialistáiról és a damaszkuszi arab Függetlenségi Párt intranzigens nacionalistái-

⁵⁵ Edmond Rabbath: *La formation historique du Liban politique et constitutionnel*. Université Libanaise, Beyrouth, 1973. 285–286.

⁵⁶ Nevakivi: *Britain, France and the Arab Middle East...* i. m. 198–199.

⁵⁷ Sachar: *The Emergence of the Middle East...* i. m. 271.

⁵⁸ Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 252–253.

ról. Innen ered az a rejtélyes nimbusz, mely a Fejszal–Clemenceau-szerződés tárgyalásait körülengi, hiszen ennek a megállapodásnak a feltételezett aláírása sokat foglalkoztatta a történészeket. Az október 22-i első forduló során a miniszterelnök köntörfalazott a szíriai francia szándékokat illetően. November 2-án biztosította Fejszalt, csapatai csak azért maradnak a partvidéken, hogy „fenntartsák a békét és a rendet”. Hangsúlyozta, hogy Franciaországnak szándékában áll kormányzati funkciót biztosítani az araboknak a belső területeken is. De hozzátette: „Teljesen készen állok arra, hogy válaszoljak a rendfenntartásra vonatkozó legelső segítségkérésére, ha olyan agitátorok okoznának zavart, akik csak kompromittálhatják az arab érdekeket és csökkenthetik a békekonferencia beléjük fektetett bizalmát.”⁵⁹ Elhárítva az emír érdeklődését, Clemenceau makacsul elutasította, hogy állást foglaljon az állandó határok vagy a politikai hatalom kérdésében. Állítása szerint ugyanis ezek a kérdések a békekonferenciára tartoztak.

Pichon külügyminiszter udvariasan, de szerény körülmények között fogadta az emírt. A hidzsazi származású Fejszal kifejtette, legitim módon jár neki a damaszkuszi trón, amit a szíriai nép egyértelműen követel. Felemlgette a népek önrendelkezési jogát, s annak abszurditását, hogy egy muszlim nép keresztény uralom alá kerüljön. Pichon erre azzal vágott vissza, hogy Franciaország már lemondott a keresztények védelmezőjének ősrégi szerepéről, a Francia Köztársaság laikus állam, a szemében minden vallás egyenlő. Franciaország már nem keresztény, csak a muszlimok tartják annak. Ugyanakkor Franciaország műve a Levantéban elismerésre méltó, a francia nyelv elterjedt, francia intézmények működnek az ország legtávolabbi sarkában is. A bankok, a vasutak, a kikötők, a bányák többsége francia kézen van, nem beszélve a mezőgazdaságról, a kereskedelemről, az építőiparról, a selyemiparról. Az, hogy Szíria a világháborúban drámai visszaesésen ment keresztül, csak a törökök számlájára írandó. Pichon emlékeztetett arra, hogy 1913 nyarán szíriai származású fiatal arab nacionalisták Párizsban tartották az első kongresszusukat, ahol politikai programot fogadtak el. A külügyér végül felemlgette a kereszties hadjáratokat, mondván, a köztársaság ugyan laikus, de történelmileg kötődik a lovagokhoz. Fejszal erre állítólag csendesen csak annyit vetett közbe, „na és ki nyerte meg a kereszties háborúkat?”⁶⁰

Végül, mikor már úgy tűnt, eredménytelenek lesznek a megbeszélések, sikerült kompromisszumot kidolgozni, habár ennek a körülményei meglehetősen homályosak. Úgy tűnik, a megállapodás legfontosabb pontjait december 17-én hozta Fejszal tudomására Philippe Berthelot, a *Quai d’Orsay* főtitkára. Ezek szerint Szíria egész területe *de facto* francia mandátummá válik. Franciaország felajánlotta „egész Szíria függetlenségének és minden határának garantálását külső agresszió ellen”. Cserébe Párizs azt kérte, hogy Szíria ismerje el Franciaország diplomáciai és gazdasági egyeduralmát más hatalmakkal szemben, hogy Szíria diplomáciai képviseletét Franciaország láthassa el, hogy Szíria „igazítsa” külpolitikáját Franciaországhoz és tegye lehetővé Franciaország számára a szíriai árucikkek külföldi értékesítését. Ezenkívül Fejszal ismerje el Libanon függetlenségét francia mandátum alatt. A levélváltások során kifejezésre juttatták „a vélemények kölcsönös bizalomra épülő harmóniáját”.⁶¹ Az 1920. január 6-án aláírt ideiglenes és titkos szerződés tehát elismerte „a szíriai területen élő, arabul beszélő és különböző felekezetekhez tartozó népek egyesüléshez

⁵⁹ Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 512.

⁶⁰ De Wailly: *Liban, Syrie: le mandat...* i. m. 114–115.

⁶¹ Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 625–627.

való jogát, abból a célból, hogy független nemzetként önmagukat kormányozzák”, de előirányozta a francia mandátum alatti önálló Libanon leválasztását („Ő Királyi Fensége, Fejszal emír elismeri Libanon függetlenségét és integritását Franciaország mandátuma alatt.”). Magát Szíriát illetően Franciaország fenntartotta magának az ország diplomáciai képviselőit, a gazdasági koncessziók monopóliumát, valamint a rendfenntartás és a pénzügyek terén tanácsadók kiküldésének a kizárólagos jogát.⁶² Az emírnek el kellett fogadnia, hogy székhelyén, Damaszkuszban francia tanácsadók vegyék körül, akikkel minden fontos ügyben konzultálnia kell majd. A csalódott és frusztrált Fejszal nagyon nehezen egyezett bele ezekbe a kérésekkel szembe fordított francia feltételekbe. Utólag kijelentette, „ez a megállapodás legnagyobb részben visszataszító volt számára, a nép körében pedig népszerűtlen, de a brit kormány magatartása nem hagyott neki más választási lehetőséget”.⁶³ A francia törekvések és az arab követelések közötti egyenlőtlen kompromisszumként a szerződés szövege fel is keltette a damaszkuszi nacionalisták dühét.

Ezzel a Szíriáért folytatott brit–francia vetélkedés Párizs egyértelmű győzelmével ért véget. A teljes sikerhez már csak Fejszal damaszkuszi kormányát kellett alávetni. Amikor 1920 márciusában Damaszkuszban az emírt királlyá választották, már tudni lehetett, hogy csak idő kérdése a konfrontáció. A két fél katonai erőpróbájára 1920 nyarán került sor, az arabok teljes vereséget szenvedtek, Fejszal kénytelen volt távozni.⁶⁴ A franciák megszerezték, amit akartak, mandátumterületüké tették Szíriát és a belőle leválasztott Libanont.

⁶² A Clemenceau–Fejszal ideiglenes megállapodás. Párizs, 1920. január 6. Lugosi (szerk.): *Dokumentumok...* i. m. 70–71.

⁶³ Woodward – Butler (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*. i. m. 630.

⁶⁴ Ferwagner Péter Ákos: Az első szíriai állam története: a kérészetű damaszkuszi Arab Királyság. *Belvedere Meridionale*, 27. évf. (2015), 3. sz. 5–14.

KÁDÁR JÓZSEF

Transzjordánia a második világháború idején

Az első világháború utáni nagyhatalmi játszmák eredményeképpen 1921-ben létrejött Transzjordánia – brit mandátum lévén – a szövetségesek oldalán sodródott a második világháborúba. A közel-keleti állam élén a kezdetektől álló Abdalláh emír,¹ aki az 1928-ban megkötött brit–transzjordániai egyezményben és az ugyanekkor létrejött alaptörvényben lefektetett jogok és kötelezettségek birtokában irányította az országot a britek és a vele jó viszonyban lévő transzjordániai beduin sejkék segítségével, a második világháború kirombanásakor kijelentette, hogy kiállnak a britek és a szövetséges hatalmak mellett, és segíteni fogják háborús erőfeszítéseiket. Az emír az 1920-as évek végére a britek szemében partnerre lépett elő, szemben a kezdeti alárendelt helyzetével, és ambiciózus politikájának köszönhetően a térség egyik legbefolyásosabb államférfija lett.

A háború előestéjén, 1939-ben két fontos személyi változás történt az állam életében. Az addig helyettesként dolgozó Alec Kirkbride-ot transzjordániai brit rezidenssé nevezték ki, míg az Arab Légión, a transzjordániai hadsereg főparancsnoki pozíciójába is új angol tiszt került John Glubb személyében.² Amikor Európában kitört a háború és Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak, Transzjordániában már szeptember 3-án a hatóságok minden

¹ Abdalláh ibn al-Huszein (1882–1951) az előkelő Hásimita-család sarja, mely a vérvonalát Mohamed prófétáig vezeti vissza. A család tagjai az Oszmán Birodalom fennállása alatt évszázadokon keresztül töltötték be a mekkai szent helyek őrzője címet. Abdalláh apja, Huszein emír a britek elvi támogatását élvezve 1916-ban kirombantotta az Oszmán Birodalom elleni arab felkelést. Az első világháború után fiai közül Abdalláh Transzjordánia, Feiszal pedig egy rövid szíriai *intermezzo* után Irak élére került. Abdalláh a rá bízott ország beduin törzseinek összefogása után ügyes diplomáciával a britek legfőbb közel-keleti szövetségese és a térség egyik legbefolyásosabb politikusa lett. 1921–1946 között transzjordániai emír, az ország függetlenségének elnyerése után haláláig jordániai király.

² Alec Kirkbride (1896–1978) brit diplomata szinte a teljes pályafutását a Közel-Keleten töltötte, az első világháború idején is itt szolgált. 1922–1927, valamint 1937–1939 között Akkó város kormányzója, 1927–1937 között a transzjordániai brit rezidens helyettese, 1939–1946 között transzjordániai brit rezidens, 1946-tól pedig transzjordániai brit nagykövet. Szoros kapcsolatot ápolt Abdalláh emírrrel, magas tisztségeinek köszönhetően a közel-keleti történelem meghatározó alakja. John Bagot Glubb (1897–1986) brit katonatiszt 1920-ban érkezett a Közel-Keletre, először Irakban szolgált, majd 1930-tól a transzjordániai Arab Légión tisztje lett. Szoros kapcsolat alakult ki közte és az arabok között, gyakran Glubb pasaként emlegetik. 1939–1956 között az Arab Légión főparancsnoka. Vezetése alatt az Arab Légión a legütőképesebb közel-keleti arab haderőnek számított. Később mind Kirkbride-ot, mind Glubbot lovagá ütötték.

német lakost őrizetbe vettek, 6-án pedig Palesztinába deportálták őket. 4-én életbe lépett a cenzúra és a következő napokban a kereskedelmi árakat is szigorú szabályozás alá vették. Emellett megtiltották az ellenséges országokkal való kereskedelmet és szigorú rendeleteket hoztak a határokon, a gazdaság és a polgári lakosság védelmében.³ Mindezen intézkedéseket a lakosság hamar tudomásul vette, a beduin törzsek pedig felajánlották szolgálataikat.⁴

A háború eseményeit folyamatosan figyelve azonban a lakosság hangulata egyre inkább kétségbeesetté vált. Azon, hogy 1940 nyarán Olaszország belépett a háborúba, még senki nem lepődött meg. A transzjordániai hatóságok erre még ugyanúgy válaszoltak, mint 1939 szeptemberében: őrizetbe vették az ott élő olaszokat és Palesztinába deportálták őket. Kivételt képeztek az ammáni és karaki olasz kórházakban dolgozó ápolónők.⁵ Franciaország összeomlása azonban sokként érte Transzjordániát. A kezdeti reakció az értelmiségiek részéről az volt erre, hogy Nagy-Britanniának az arab világ érdekében el kellene foglalnia Szíriát, megelőzve ezzel, hogy az olaszok, a németek vagy a törökök elfoglalják az országot. A transzjordániai arabok úgy hitték, Nagy-Britannia így, betartva korábbi ígéretét, egyesítené az arab területeket.⁶ Valójában azonban Franciaország vereségének hírére a pánikhangulat uralkodott el az országon. Az északi szomszéd, Szíria ugyanis egycsapásra ellenséges országgá vált, s ekkortól kezdte Transzjordánia északi határa folyamatos ellenséges propagandának volt kitéve.⁷ Maga Alec Kirkbride is ezt a kétségbeesést örökölte meg emlékiratában. Írása szerint 1940 nyaratól kezdve az egész ország a britek vereségéről beszélt, s Abdalláh emír is nagyon feszült volt. Többször is bejelentés nélkül jelent meg a rezidens irodájában, ahol folyton arról beszélt, hogy rossz oldalra állt. Több kormánytag biztos volt a németek győzelmében, a beduin törzsek vezetői pedig – bár lojalitásukról biztosították Abdalláhot és a briteket – kijelentették, hogy ha megtámadják őket, nem fognak ellenállni.⁸

1941 első felére a helyzet még rosszabbra fordult, a háború eseményei súlyos hatással voltak Transzjordánia belpolitikai és civil életére. Nagy-Britannia magára maradt a térségben, sokáig nem tudott mit tenni a németek erőteljes térnyerésével Irakban és Iránban. A szövetségesek számára fontos volt a közel-keleti térség megtartása a tengelyhatalmakkal szemben, ezért 1941 tavaszán úgy döntöttek, hogy a Mediterráneum térségére koncentrálnak, ami nem volt könnyű feladat, mivel egy Észak-Afrikától Iránig terjedő területről volt szó. Persze a helyi britbarát erőkre is számítottak, többek között az Arab Légióra. A Légió egységeinek két fronton kellett helytállni. Egyrészt meg kellett birkózni az egyre gyakoribbá váló otthoni tüntetésekkel és szabotázsakciókkal. Az iraki események hatására⁹ 1941.

³ Jelentés a transzjordániai belpolitikai helyzetről, 1939. szeptember. In: Jane Priestland (szerk.): *Records of Jordan 1919-1965*. 5. k. 1939–1947. Cambridge Archive Editions, Cambridge, 1996. 47–48.

⁴ Philip Robins: *A History of Jordan*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 53.

⁵ Jelentés a transzjordániai belpolitikai helyzetről, 1940. június. In: Priestland (szerk.): *Records of Jordan...* i. m. 116–118.

⁶ Nagy-Britannia az első világháború idején tett bizonyos homályos ígéreteket az araboknak, hogy a háború után létrehozna egy egységes közel-keleti arab államot.

⁷ Robins: *A History of Jordan*. i. m. 53–54.

⁸ Sir Alec Seath Kirkbride: *A Crackle of Thorns. Experiences in the Middle East*. John Murray, London, 1956. 130–131.

⁹ 1941. április 1-jén iraki németbarát nacionalisták puccsot hajtottak végre és átvették a hatalmat (ld. később).

május 3-án néhány iskoláskorú fiú indított demonstrációt Ammánban. A hatóságok a háború első napjaiban kiadott védelmi rendeletek értelmében letartóztatták a tüntetőket, két tüntetőkhöz csatlakozó tanárt és negyven tanulót pedig azonnal eltanácsoltak. Másnap Irbid közelében az iraki olajvezetéket és két telefonvezetéket rongáltak meg.

A transzjordániai védelmi erők körében is gyakoriak voltak a konfliktusok. A háború menete láttán a Transzjordániai Határvédő Erő (TJFF)¹⁰ tagjai közül sokaknak meggyőződésük volt, hogy Németország meg fogja nyerni a háborút, és csatlakozni akartak iraki testvéreikhez az angolok ellen. Bár a TJFF próbálta rávenni az Arab Légió tisztjeit is, hogy álljanak át a németek oldalára, s voltak is olyan tisztok, akik hajlottak volna erre, de Glubb pasa ezt meg tudta akadályozni.¹¹ Mindezek miatt a britek ekkor elég bizalmatlanok voltak Abdalláh emírrrel szemben, akit a későbbi Irak elleni hadműveletről, majd utána a Szíria elleni offenzíváról csak a csapatok megindulásának napján informáltak, amit az emír szóvá is tett Kirkbride-nál.¹²

A britek végül 1941. április második felében döntöttek arról, hogy Palesztinából csapatokat vezényelnek át Irakba, aminek fontos előzménye volt az indiai csapatok partraszállása, majd az iraki nacionalisták általi megállításuk Bászrában. A britek 1941-ben szorult helyzetbe kerültek az észak-afrikai fronton, ezért Indiából csapatokat akartak átvezényelni oda. Az 1930-as brit–iraki szerződés értelmében a britek csapatokat állomásoztathattak és katonai támaszpontokat tarthattak fenn Irakban, így az indiai csapatok átvonulásának nem lett volna jogi akadály. Ugyanakkor az 1941. április 1-jei iraki németbarát puccs után az új rezsim április 18-án megakadályozta az indiai csapatok átvonulását.¹³

Érdeemes néhány szóban említést tenni a németek közel-keleti politikájáról és az iraki eseményekről. A németek sem voltak ugyanis tétlenek a térségben, már az 1930-as évektől kezdve kiterjedt ügynökhálózatot hoztak létre a közel-keleti államokban. A Közel-Keleten élő németek körében létrejöttek a náci párt helyi szervezetei, 1938-ban az ún. Auslands-Organisation már 580 sejtet működtetett világszerte, amelyek kém- és propagandatevékenységet folytattak. A náci párt anyagilag támogatta és céljai eléréséhez igyekezett felhasználni a vele hasonló ideológiai platformon álló közel-keleti iszlámista-nacionalista mozgalmakat. A németek Irakban tudták kiépíteni a legnagyobb befolyásukat, többek között Fritz Grobba iraki nagykövet¹⁴ révén. Leginkább a katonaságot tudták maguk mellé állítani, amelynek számos tisztje már az első világháború idején is a németek oldalán har-

¹⁰ Transjordan Frontier Force (TJFF). Az alakulat az 1920-as években jött létre, feladata Transzjordánia északi és déli határainak védelme volt.

¹¹ Jelentés a transzjordániai politikai helyzetről, 1941. május. In: Priestland (szerk.): *Records of Jordan...* i. m. 189–190.; Robins: *A History of Jordan*. i. m. 54.

¹² Jelentés a transzjordániai politikai helyzetről, 1941. június. In: Priestland (szerk.): *Records of Jordan...* i. m. 191–192.

¹³ Kamal Salibi: *The Modern History of Jordan*. I.B. Tauris, London, 2010. 149–150.

¹⁴ Fritz Grobba (1886–1973) az 1920-as években kezdte diplomata pályafutását a külügyminisztérium Közel-Kelettel foglalkozó osztályán. Először Kabulban lett konzul, majd Berlinben teljesített szolgálatot. Ez idő alatt iszlám vallás híve lett, kiválóan megtanult arabul és törökül. 1932-ban iraki nagykövet lett (eközben 1938–1939-ben szaúd-arábiai nagykövet is volt). Tevékeny szerepe volt a németek térnyerésében Irakban. A háború kirobbanásakor az akkori angolbarát iraki miniszterelnök, Núri asz-Szaíd megszakította Németországgal a diplomáciai kapcsolatot, így Grobbának haza kellett térnie. 1941 májusában a nacionalista puccs után álnevet használva tért vissza Irakba, de június elején ismét menekülnie kellett. 1945–1955 között szovjet fogságban volt.

colt. E kapcsolatok révén sikerült német fegyvereket az országba csempészni. Az iraki nacionalisták abban bíztak, hogy a németek segítségével sikerül majd megszabadulniuk a britektől, utána pedig Berlin segít fellendíteni a gazdaságot. Bár Irak az 1930-as brit–iraki szerződés értelmében független állam volt, Nagy-Britannia katonai támaszpontokat tarthattott fenn az országban, elsősorban a kőolajérdekek védelme miatt. Ez a britektől való függőség erősítette a britellenességet és a németek iránti szimpátiát.¹⁵ Száti al-Huszri, aki a radikális nacionalista eszme fő ideológusának tekinthető, az oktatási rendszer felügyelőjeként a német rendszert tekintette mintának. A Hitlerjugend mintájára sorra alakultak meg radikális ifjúsági szervezetek, amelyek komoly támogatást élveztek több iraki miniszterelnöktől is (Dszámil al-Midfai, Hikmet Szulejmán).¹⁶

A radikális mozgalmaknak nagy lökést adott a szintén németbarát Amin al-Husszeini volt jeruzsálemi főmufti¹⁷ Irakba érkezése 1939. október 15-én. A németekkel állandó kapcsolatban álló Husszeini lényegében amint átlépte a határt, az iraki nacionalisták vezetője lett, bagdadi lakása a mozgalom főhadiszállásává vált. Husszeini megígérte az araboknak, hogy a németek segítségével megszerzi azt, amit a britek 1920-ban elvettek tőlük: egységes arab államot. A németeket pedig azzal kecsegtette, hogy befolyását arra használja, hogy szerte az iszlám világban felkeléseket robbant ki a britek ellen, s így bevonja a háborúba az arab országokat is, emellett ígéretet tett a közel-keleti zsidóság megsemmisítésére.¹⁸

Irakban azonban voltak még olyanok, akik a britek oldalán álltak: a Hásimita-dinasztia és néhány politikus, köztük Núri Szaíd, aki többször is betöltötte a miniszterelnöki posztot.¹⁹ A dinasztíát 1939-től az akkor négyéves II. Fejszal király képviselte, helyette régensként nagybátyja, Abdul-Iláh uralkodott.²⁰ A háború kitörésekor Núri Szaíd miniszterelnök megszakította a diplomáciai kapcsolatot Németországgal, amit (hasonlóan Transzjordániához) a német lakosok őrizetbe vétele követett, akiket később átadtak az indiai brit hatóságoknak.²¹ Szaídnak meggyőződése volt, hogy a britek előbb-utóbb meg fogják nyerni a háborút, és az araboknak csak akkor van esélyük politikai céljaik elérésére, ha a britek oldalán állnak. A Husszeini által vezetett radikálisok megerősödése és ezzel együtt a háború alakulása 1940-ben arra sarkallta az angolbarát dinasztíát és Szaídot, hogy alakítsanak koa-

¹⁵ Barry Rubin – Wolfgang G. Schwantz: *Nácik, iszlamisták és a modern Közel-Kelet megteremtése*. Patmos Records, Budapest, 2014. 131–134., 137–138.

¹⁶ Uo. 139.

¹⁷ Amin al-Husszeini (1897–1974) palesztinai arab nacionalista politikus. Az első világháború alatt az oszmán seregben harcolt, majd a kérésreletű szíriai arab állam tanácsadója volt. 1921-ben a britek jeruzsálemi főmuftinak nevezték ki, a tisztséget 1937-ig töltött be. Ellenezte a cionista program megvalósítását, egész életében a pánarab nacionalizmus híve volt. 1937-ben a palesztinai arab felkelés idején először Libanonba menekült, majd onnan 1939-ban érkezett Irakba. Innen 1941-ben kellett tovább menekülnie, több évet Európában töltött. Később visszatért Palesztinába, de végül Bejrútban halt meg.

¹⁸ Uo. 145–146.

¹⁹ Núri asz-Szaíd (1888–1958) iraki angolbarát nacionalista politikus. Az iraki politikai élet meghatározó alakja. A brit uralom és a Hásimita-rezsim szimbóluma, 1958-ban az iraki forradalom idején a tömeg felkoncolta.

²⁰ Irak trónjára 1921-ben a Hásimita I. Fejszal került (ur. 1921–1933), aki Abdalláh transzjordániai emír öccse volt. Őt fia, Gázi király követte 1933–1939 között, őt az ő fia, II. Fejszal követte (1939–1958). A régens, Abdul-Iláh Abdalláh emír és I. Fejszal király bátyjának, Alinak a fia.

²¹ Salibi: *The Modern History of Jordan*. i. m. 148.

líciós kormányt a radikálisok és a mérsékelték részvételével, ezzel is kordában tartva a radikális mozgalmakat. Így 1940 márciusában Rasíd Ali al-Kailani, a radikális nacionalisták egyik vezéregyénisége alakított kormányt.²² 1941 januárjában azonban a britek nyomásgyakorlással menesztették Kailánit, mert tudták, hogy az indiai csapatok átvezénylése hamarosan szükségessé válik, és nem akarták, hogy egy németbarát kormány legyen hatalmon. Ebben végül igazuk is lett, hiszen 1941. április 1-jén Kailani puccsal újra hatalomra került, és április második felében az iraki hadsereg megakadályozta az indiai seregek átvonulását az országon.²³

A puccs után Szaíd és a Hásimita-dinasztia Ammánba menekült, a britek pedig az indiai csapatok megállítása után Palesztinából seregeket vezényeltek Irakba azzal a feladattal, hogy szabadítsák fel az időközben az iraki hadsereg ostroma alá került Habbánija brit támaszpontot, számolják fel a radikális rezsimet és foglalják el az országot. A palesztinai erőkből létrehozták az ún. *Habforce* alakulatot,²⁴ amelyhez Glubb légiós csapatai is csatlakoztak néhány száz fővel. Az Arab Légión létszáma 1939-ben még alig 2000 főt számlált, amely 1946-ra 8000-re emelkedett. Ezen belül Glubb létrehozott a háború alatt egy 2700 főből álló gépesített dandárt is.²⁵ A leginkább a beduin törzsek tagjaiból álló alakulat a második világháború alatt vált igazán ütőképessé, amelyet egy kislétszámú angol tiszti csoport irányított.

A *Habforce* alapja elsősorban a 1. lovashadosztály volt, amelyet 1941 márciusában gépesítettek. Eredetileg Rehovot környékén állomásoztak Palesztinában John George Clark vezérőrnagy parancsnoksága alatt. Ehhez csatlakozott az Essex ezred 1. zászlóalja és több másik kisebb egység az Arab Légión katonáival, így a *Habforce* kb. 6000 főt számlált. Az iraki hadsereg ezzel szemben négy gyalogos hadosztályból állt, kisebb egységekkel kiegészítve.²⁶

Az Irak elleni támadás 1941. május 11-én indult meg. Glubb csapatával a Kirkuk–Haifa kőolajvezetéknek a Transzjordánia észak-keleti részén található H4-es szivattyúállomásánál csatlakozott a *Habforce*-hoz, amely másnap indult tovább. 14-én elfoglalták Rutbáht, ahol Glubb azt a feladatot kapta, hogy az irakiak körében vegye fel a kapcsolatot azokkal, akik a száműzött régenst, Abdul-Iláhot támogatják, és szervezzen ellenállást az iraki kormány ellen.²⁷ Másnap a csapatok ismét megindultak Habbánija felé. 16-án az irakiak német légi támogatással ismét támadást indítottak az ostromlott brit légitámaszpont ellen, ami a csata kezdetén azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy még a *Habforce* megérkezé-

²² Rasíd Ali al-Kailani (1892–1965) iraki radikális arab nacionalista politikus, aki három alkalommal töltötte be a miniszterelnöki posztot. Annak érdekében, hogy az ország megszabaduljon a brit fennhatóságtól, a második világháború idején Németországgal és a vele szövetsége Amin al-Husszeinivel tartott fenn szoros kapcsolatot.

²³ Salibi: *The Modern History of Jordan*. i. m. 149–150.; Ashley Jackson: *The British Empire and the Second World War*. Hambledon Continuum, London, 2006. 148–149.

²⁴ A *Habforce* nevét a legfőbb céljáról, Habbánijáról kapta. Habbánija az Eufrátesz jobb partján fekszik, közel a balparti Faludzsa városához.

²⁵ Tancred Bradshaw: *The Glubb Report. Glubb Pasha and Britain's Empire Project in the Middle East, 1920-1956*. Palgrave Macmillan, London, 2016. 40.

²⁶ Robert Lyman: *Iraq, 1941. The Battles for Basra, Habbaniya, Faluja and Baghdad*. Osprey Publishing, Oxford, 2006. 24–26.; Jackson: *The British Empire and the Second World War*. i. m. 152.

²⁷ John Bagot Glubb: *The Story of the Arab Legion*. Hodder & Stoughton, London, 1948. 268.

se előtt elfoglalják azt. De a támaszpont védői visszaverték a német–iraki támadást. 17-én újabb offenzíva indult a támaszpont ellen, de az iraki katonák felkészületlensége (egyszer véletlenül egy német gépet lőttek le), a Glubb pasa jóvoltából a köreikben kialakuló ellenállás és a németek általi segítség elégtelensége miatt a védők ezt is visszaverték.²⁸ A németek ugyanis kissé zokon vették, hogy Kailaniék az ő megkérdezésük nélkül bocsátkozott konfliktusba a britekkel, emellett a Szovjetunió elleni hadjárat előkészítésén dolgoztak. Kailani ugyanakkor úgy hitte, hogy a puccs utáni kedvező katonai-politikai helyzetben elérkezett az idő, hogy megszabaduljanak a britektől, és számított a németek segítségére, mindenekelőtt a szíriai francia fegyverekre.²⁹

A *Habforce* végül május 18-án érte el Habbániját, amelyet felszabadítottak. Az iraki sereg Bagdad felé vonult vissza. Másnap a közeli Faludzsa városát vették be, ami után megkezdődött a Bagdad elleni offenzíva előkészítése. Május 27-én kezdődött a főváros elleni támadás, amelynek során az Arab Légió azt a feladatot kapta, hogy vágja el a kommunikációs és vasúti kapcsolatot a főváros és az ország északi területei között.³⁰ Így hiába küldtek a németek újabb erősítést Kirkuk és Moszul környékére, nem tudtak Bagdaddal kapcsolatot teremteni. Bagdad elfoglalása igen jelentős eseménynek számít az Európán kívüli hadszínterek történetében. Kamal Salibi kiemeli, hogy ez a győzelem az el-alameini győzelmet készítette elő, bár a szakirodalomban keveset említik, s nem tulajdonítanak neki túlzott jelentőséget.³¹ Kailani és Husszeini Bagdad elfoglalása után Iránba menekültek.

A június elején hazatérő Arab Légió hamar új feladatot kapott. Segíteni a brit és a szabad francia erőket a szíriai vichysta uralom felszámolásában, egyúttal megelőzni a németeket Szíria elfoglalásával. A Légió célpontja Palmüra volt, Glubb azt a feladatot kapta, hogy a város meglepetésszerű elfoglalása után biztosítsa a kommunikációs csatornákat,³² miközben a *Habforce* többfronton elfoglalja Damaszkuszt, Bejrútot, majd később Homszt és Tripolit.³³ A meglepetés azonban elmaradt, ugyanis figyelmeztették Palmürát. Glubb június 26-án azt a parancsot kapta, hogy kezdje meg a környező kisebb települések elfoglalását. Július 1-jén került sor egy kisebb csatára Szuhnáért, amelynek során Glubb egysége kicsiny, de fontos győzelmet aratott, csupán egy embere vesztette életét. Ezt követően sor került Palmüra elfoglalására is.³⁴

Az Arab Légió egységei számára ezzel véget is ért a háború. Szíria és Irak elfoglalásával a veszély elhárult, és már kevésbé kellett félni attól, hogy a németek, akiknek transzjordániai felforgató tevékenysége 1941-ben volt a legerősebb, átveszik a hatalmat. A közhangulat is sokat javult a németveszély elhárításával, az északi beduin törzsek felszabadultak a német propaganda alól, s Ammánban is alábbhagytak a zavargások, tüntetések. 1941–1942 tele mégis nagy megpróbáltatást jelentett Transzjordánia számára, hiszen az élelmiszerellátás akadozott, az árak pedig túl magasra szöktek.³⁵ 1941-ben létrehozták a Közel-Keleti

²⁸ Jackson: *The British Empire and the Second World War*. i. m. 153.

²⁹ Rubin – Schwantz: *Nácik, iszlámisták és a modern Közel-Kelet megteremtése*. i. m. 154–155.

³⁰ Glubb: *The Story of the Arab Legion*. i. m. 287–288.

³¹ Salibi: *The Modern History of Jordan*. i. m. 150.

³² Glubb: *The Story of the Arab Legion*. i. m. 313.

³³ Jackson: *The British Empire and the Second World War*. i. m. 155.

³⁴ Glubb: *The Story of the Arab Legion*. i. m. 336–337.

³⁵ Jelentés a transzjordániai politikai helyzetről, 1942. március. In: Priestland (szerk.): *Records of Jordan...* i. m. 285–291.

Ellátó Központot (Middle East Supply Centre – MESC), amely a közel-keleti országok gazdaságának és kereskedelmének fejlesztését és szabályozását, valamint a zökkenőmentes élelmiszerellátást tűzte ki célul. Emellett a britek rengeteg pénzt folyósítottak az állam számára, amelyet elsősorban a beduin törzsek megsegítésére és az infrastruktúra fejlesztésére használtak fel. Az ország déli részén 1941-től 5000–8000 ember dolgozott a Maán város felé tartó vasút- és közúthálózat építésén, 1942-ben pedig Nagy-Britannia 50 000 fontot folyósított Transzjordánia számára az akabai kikötő fejlesztésére.³⁶ A gazdaság fellendítése érdekében a háború alatt a beduin törzsek számára engedélyezték a hagyományos szállítási formák használatát, valamint az árucsempészetet is. Egy kis ammáni kereskedő réteg még nagyobb profitra tehetett szert, az állam ugyanis – cserébe az Abdalláhot és a mandátumot támogató tevékenységükért – jogi kiskapuk révén ezt lehetővé tette számukra.³⁷

A MESC létrejötte után, 1942 nyarára az élet visszatért az addig megszokott kerékvágásába, bár a háború kitörésekor hozott rendeletek még évekig érvényben maradtak. Az Arab Légő hadsereg sikereit, amelyek nagyban hozzájárultak a közel-keleti helyzet javulásához, a britek a mai napig elismerik.³⁸ Háborús erőfeszítései és az angolok iránti megingathatatlan lojalitása a világtörténelemben a háború után zajló folyamatok mellett nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Transzjordánia 1946-ban elnyerte függetlenségét és alapítótagja lett az Arab Ligának.

³⁶ Mai árfolyamon számolva ez az összeg kb. 500 millió forintot ér. A Brit Nemzeti Levéltár valutaváltója. <http://www.nationalarchives.gov.uk/currency/results.asp#mid>, letöltés: 2017. augusztus 28.

³⁷ Robins: *A History of Jordan*. i. m. 54–56.

³⁸ Bradshaw: *The Glubb Report...* i. m. 40.

VUKMAN PÉTER

„A fordulat évei”.
Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949)

Josip Broz Tito kultikus elemeket sem nélkülöző 1947. decemberi budapesti látogatásával és a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával (1947. december 8.) a második világháború utáni (meglehetősen aszimmetrikus) magyar–jugoszláv kapcsolatok a korábbiakhoz képest csúcspontjukra értek. Fél évnek sem kellett eltelnie és a bilaterális kapcsolatok újabb drámai fordulatot vettek, s szűk másfél év alatt, 1949 késő őszeré a kétoldalú érintkezés szinte teljes lenullázódását figyelhetjük meg.

A drámaian gyors változás hátterében egy szélesebb geopolitikai konfliktus, a szovjet–jugoszláv kapcsolatok elmérgesedése húzódott meg. A szovjet–jugoszláv kapcsolatokat a világháborút követően sajátos kettősség jellemezte. A hierarchikus alá-fölérendeltségnek megfelelően a JKP vezetősége alárendelte magát Sztálin elképzeléseinek, de ez korántsem jelentett teljes érdekazonosulást, vagy azt, hogy a jugoszlávok elfogadták volna, hogy a Szovjetunió az „érdekszférák politikájának” tárgyaként kezelje az országot. Jugoszlávia ugyanis a Balkán (és talán Kelet-Európa vonatkozásában is) regionális hatalomként kívánt fellépni és nem mondott le saját külpolitikai és stratégiai érdekei követéséről. Miután azonban Moszkva jelezte neheztelését, olybá tűnt, hogy Titóék rendre meghunyászkodnak, és elismerik a bírálatok helyességét és a szovjet külpolitikai prioritások elsőségét, de láthatóan a Szovjetunióknak sem állt érdekében, hogy végletekig élezze a konkrétan felmerülő problémákat.¹ Az 1947 végére eszkalálódó szovjet–amerikai szuperhatalmi szembenállás következtében Sztálin azonban csendet és rendet kívánt az érdekszférájának tekintett kelet-európai térségben. Tito regionális hatalmi ambícióinak és törekvéseinek akceptálására a továbbiakban már nem nyílt mód.

Mint ismeretes, 1948. február 10-re Sztálin Moszkvába rendelte a jugoszláv és a bolgár vezetőket, ahol hidegzuhanyként érte a megjelenteket a szovjet kritika.² A találkozózt köve-

¹ Leonyid Gibianszkij: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994. 4. sz. 116–121.

² A megbeszélés évtizedeken át Milovan Đilas visszaemlékezéséből volt ismeretes mind a témával foglalkozó kutatók, mind a széles nyilvánosság előtt. (Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Magvető, Budapest, 1989.) Az ülésről készített jegyzőkönyvet angolul először Leonyid Gibianszkij orosz történész publikálta a *Cold War History* folyóiratban, a szöveg magyar fordításban olvasható:

tően gyorsan és drámai mértékben romlottak meg előbb a szovjet–jugoszláv, majd annak egyenes folyományaként a jugoszláv–kelet-európai és a magyar–jugoszláv kapcsolatok. A kezdetben még a színpalak mögött zajló konfliktus részeként a Szovjetunió kivonta katonai és polgári tanácsadóit Jugoszláviából (1948. március 18-án és 19-én), majd a két kommunista párt között heves levélváltásra került sor. Ez utóbbiról egyébként Sztálin már a „testvérpártok” vezetőségét is értesítette, a levelek másolatait megküldte számukra. A Tájékoztató Iroda június 20–22. között a Bukarest mellett található egykori román királyi rezidencián megtartott második értekezletén egyfajta modern eretnekiüldözés koreográfiáját követve Titót és a JKP vezetőit ültették a vádlottak padjára. Tisztában lévén az értekezlet várható lefolyásával, a jugoszlávok visszautasították részvételüket, így a tudatosan a szerb történelemben kötött dátumként, a nemzeti emlékezetben a középkori szerb állam bukását jelképező rigómezei csata (1389. június 28.) emléknepjára időzített határozatról ők is a sajtóból értesültek. A Tájékoztató Iroda határozatával az addig a zárt ajtók mögött zajló konfliktus egy csapásra nyilvánossá vált és dimenzióit tekintve is kiszélesedett. Ezt követően a kommunista pártok sorra ítélték el a titói politikát, gazdasági blokádot hirdettek, állandósultak a határincidensek, lebegtették a katonai támadás lehetőségét, Titót az „imperializmus láncos kutyájaként” megbélyegző ideológiai és propagandahadjáratot indítottak. Sőt koncepciók perек keretében magát Titót is a vádlottak padjára kívánták ültetni, igaz, erre csak távollétében kerülhetett sor. A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1948-at követő alakulása a fenti keretben érthető meg, azzal együtt is, hogy Rákosi Mátyás és a Magyar Dolgozók Pártjának vezetése élen járt a jugoszlávok elleni rágalomhadjáratban, sőt nem ritkán magának Sztálinnak kellett fékezően fellépnie az MDP főtitkárának kezdeményezéseivel szemben.³

Tanulmányomban ezen eseménydús szűk két év legfontosabb történéseinek bemutatására teszek kísérletet. Írásom első részében megvizsgálom a kétoldalú kapcsolatok megromlásának kezdeteit és az ellenségeskedésnek a magyarországi délszláv kisebbségekre és szervezeteire gyakorolt hatását. A második fejezetben a gazdasági kapcsolatok megromlásának, a határincidenseknek, valamint a rádióműsorokban és a sajtóban megjelent cikkekben hallható és olvasható Tito-ellenes megnyilvánulásoknak a rövid bemutatását végzem el. Tanulmányom zárásaként a kelet-európai koncepciók perек mintaperének is tekintett Rajk-per jugoszlávellenes szálával foglalkozom és megkísérlem azt a Jugoszláviára irányuló nyomásyakorlás szélesebb összefüggéseiben is elhelyezni.

A szovjet–jugoszláv konfliktus hatása

A magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokban szinte azonnal, 1948 tavaszától megfigyelhetők voltak a romlás jelei. Az 1848-as forradalom centenáriumán rendezett ünnepségekre Budapestre érkező Kliment Jefremovics Vorosilov marsall már célozgatott az ellentétekre,⁴ amit jó tanítványként Rákosi hamar megértett. Erre látszik utalni az az irányelv is, amelyet az MKP Politikai Bizottsága március 18-án a Belgrádba utazó magyar delegáció négy tagjának (köztük Farkas Mihálynak, Gerő Ernőnek és Révai Józsefnek) adott. A ju-

Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai találkozója 1948. február 10.* Documenta Historica 64. Szeged, JATEPress, 2004.

³ Rainer M. János: *Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. Évkönyv.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 96–98.

⁴ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* II. k. Napvilág, Budapest, 1997. 653.

goszláv meghívásra március 22-én megbeszéléseket folytató küldöttségnek a PB félreérthetetlenül utasításba adta, hogy minden jelentős külpolitikai, külkereskedelmi, katonai és egyéb kérdésben úgy kell eljárniuk, hogy a „Szovjetunióval való viszonyunk benne a döntő”.⁵ A képlet tovább egyszerűsödött, miután április 6-án Rákosi kézhez kapta az SZK(b)P március 27-én a JKP KB-nak címzett levelének másolatát. Az MKP KB április 8-án elfogadott, a jugoszlávok „súlyosan helytelen magatartása” miatt „mély megdöbbenésüket” kifejező határozatában egyöntetűen felsorakozott Sztálin mögött, az SZK(b)P levelének megállapításaira az MKP számára is „útmutató fontosságúnak” tekintettek.⁶ A JKP KB-nak küldött magyar levéllel egyfajta párhuzamos, magyar–jugoszláv levélváltás vette kezdetét. Válaszukban a jugoszlávok vitatták a magyar párt erkölcsi és politikai jogát ahhoz, hogy bírálatokat fogalmazzanak meg ellenük. Az április 29-én keltezett újabb magyar levélben Rákosi a Központi Bizottság nevében visszautasította a jugoszláv vádakát és önkritikára szólította fel Titóékát. Az erre adott választ Ivan Gošnjak június 4-én küldte el az MKP vezetőségének.⁷

Az MKP irányváltásának első nyilvános jeleként Rákosiék azonnal nyomást gyakoroltak a különböző jugoszláv orientációjú és délszláv kisebbségi szervezetekre. Első lépésben a Magyar–Jugoszláv Társaság került célkeresztbe. Azzal, hogy „valami büzlik Dániában”,⁸ a társaság második (és egyben utolsó) közgyűlésére a budapesti Uránia filmszínházba érkezett delegátusok szembesülhettek. Az 1948. március 20-án – nem mellékesen alig két nappal azt követően, hogy a Szovjetunió visszahívta katonai tanácsadóit és kevesebb, mint 24 órával az után, hogy a polgári tanácsadókat is visszarendelte Jugoszláviából – megtartott közgyűlésen tiszteletbeli elnöki pozíciójában megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnökön (1946–1948) túl Rákosit leszámítva szinte a teljes MKP vezérkara képviseltette magát, többek között Rajk László, Révai József, Farkas Mihály, Ries István és Rónai Sándor. A jugoszláv kormányt a magyarul is jól beszélő Karlo Mrazović és Lazar Brankov képviselte, de az erkélyen szinte a nagykövetség teljes személyzete helyet foglalt. A zsúfolásig telt teremben mindez már önmagában is a feszültség érzetét keltette.

Az ülésről készített hivatalos jegyzőkönyvet olvasva olybá tűnhet, minden a szokásos mederben, az előzetes forgatókönyvnek megfelelően, zökkenők nélkül zajlott. Az üdvözlő beszédekét követően Haraszi Sándor újságíró, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője a részletekbe menően felsorolta a társaság eddig elért eredményeit. Jelentését a jelenlevők „nagy lelkesedéssel” jóváhagyták, majd megválasztották a társaság új tisztikarát. Díszelnökké Tildy Zoltánnét, Károlyi Mihályt és Karlo Mrazovićet,

⁵ Politikatörténeti Intézet és Levéltár (PIL) 274/3. 138. ö. e. 3.

⁶ Uo. 274–10/16. 22–24. A jegyzékváltás jugoszláv változatára: Arhiv Jugoslavije (AJ) F. 507 CK SKJ IX–75/I–13. és I–14.

⁷ PIL 274–10/16. 39–40., 49–50. és 64–65.; Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: Ständeisky Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1948. Politika–Képzőművészet–Építészet*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 54–57. A szovjetek az MKP határozatát annyira mintaszerűnek tekintették, hogy azon nyomban el is küldték a többi kommunista párhoz, így természetesen a jugoszlávokhoz is. Uo.

⁸ A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége). Sajtó alá rendezte: A Sajti Enikő. *Forrás*, 2011. 2. sz. 29–56. Az idézet helye: 49.

elnökké Rajk Lászlót választották. A rendezvény hivatalos része Rajk László elnöki beszédével véget is ért.⁹

A valóságban azonban Rajk záróbeszédét előbb zúgolódások, majd erős bekiabálások szakították félbe, hiszen a társaság szabályzatának ellentmondóan elmaradt a főtitkár megválasztása. Miután „megfontoltnak tűnő, higgadt hangján” a még mindig a színpadon álló Rajk közölte, hogy a választásra az intézőbizottság első ülésén fog sor kerülni, és az arra alkalmas személyt a bizottság saját tagjai sorából fogja kiválasztani, újabb hangzavar tört ki. A jelenlévők ekkor Rob Anton délszláv parlamenti képviselő azonnali megválasztását kezdték követelni, Rajk azonban a kérdést lezártak tekintette és az elnökség elvonult a színpadról. Az igazi perpatvar még csak most kezdődött, a kommunista párt megjelentjei és a jugoszláv diplomaták között veszekedéssel meg-megszakított eredménytelen alkudozás vette kezdetét, de Brankovék sikertelenül próbálták meg keresztülvinni Rob megválasztását.¹⁰

Habár az intézőbizottság beígért ülését egy hét múlva valóban megtartották, főtitkárt a kéthetente ülésező testületnek csak augusztusban sikerült „választania”, az MDP KB delegálta, Losonczy Géza személyében.¹¹ A Magyar–Jugoszláv Társaság ekkorra azonban már egyre inkább a jugoszlávellenes propaganda egyik szócsovévé degradálódott, miközben a szovjet–jugoszláv konfliktus a széles nyilvánosság számára is a maga valójában láthatóvá vált.

A magyar történelemből jól ismert, hogy a Magyar Kommunista Párt IV. és a Szociáldemokrata Párt XXXVII. kongresszusa június 12-én Magyar Dolgozók Pártja néven kimondta a két párt egyesülését. Talán kevesebben tudják, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus mintadiákjaként Rákosi az SZKP május 18-án kelt újabb levelére válaszul három nappal később felvetette, a konfliktus fontosságára való tekintettel hajlandó az egyesülési kongresszust elhalasztani, mintegy beáldozni a Tájékoztató Iroda ülésének oltárán.¹² Erre végül nem került sor, mind az MDP alakuló kongresszusa, mind a Tájékoztató Iroda ülése az eredeti ütemezésnek megfelelően zajlott.¹³

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XI-B-1-j 37. d. 8. ö. e. 559778/48. csomag.

¹⁰ A Magyar–Jugoszláv Társaság története. i. m. 49–51. Rob Antonra ld. A. Sajti Enikő: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012. 277–289.

¹¹ A Magyar–Jugoszláv Társaság története. i. m. 51–53.

¹² PIL 274-10/17. 4–5. Szándékáról Rákosi az MKP PB előző napi (1948. május 20.) ülésén *pro forma* kikérte a testület hozzájárulását a levél elküldéséhez. PIL 274/3. 147. ö. e. 1. Napra pontosan ugyanekkor a Svédországból Moszkvába érkező Révai Szuszlovnak arról értekezett, hogy az MKP KV-t „nyugtalanítja” a JKP-ban kialakult helyzet és a pártvezetés kész kezdeményező szerepet vállalni a Tájékoztató Iroda ülésének összehívásában. Arról azonban, hogy Rákosi kész az MDP alapító kongresszusának elhalasztására, előzetes tájékoztatást bizonyosan nem kapott, hiszen Szuszlovnak éppen a kongresszus június 12–14. között tervezett időpontjára hivatkozva a Tájékoztató Iroda ülésére a hónap második felét javasolta. Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június*. Gondolat, Budapest, 2005. 133. dok. 324.

¹³ A kongresszuson egyébként a jugoszlávok is képviseltették magukat. Az MKP főtitkárával Brankov június 4-én közölte, hogy a JKP delegációját Moša Pijade és Jakov Blazević fogja vezetni. A követségi tanácsos visszafogottan viselkedett, a belgrádi utasításnak megfelelően kerülte, hogy a

A bukaresti határozatot követően teljes fordulatszámra kapcsoló jugoszlávellenes propaganda és nyomásgyakorlás részeként a délszláv kisebbségi vezetők körül tovább fogyott a levegő. A határozatot követően Farkas Mihály azonnal magához kérte Rob Antont (1948. június 30.) előző napi, a Tájékoztató Iroda határozatát helytelenítő állásfoglalása miatt. Farkas ezt követően felszólította, nyíltan foglaljon állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett, a JKP politikáját pedig a *Szabad Nép*, a Magyar–Jugoszláv Társaság periodikájának (*Déli Csillag*) és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége lapjának (*Naše Novine*) hasábjain egyaránt ítélje el.¹⁴ Miután erre nem volt hajlandó, egy óra haladékot kapott. Rob azonnal a jugoszláv nagykövetségre sietett, a jugoszláv diplomatáktól tudakolva, mitévő legyen. A diplomaták tanácsára a nyilatkozat megtételét visszautasította és ezt közölte is Farkassal, aki azonnal elvette tőle képviselői könyvét. A párttagsági könyv elvételére azonban nem kerülhetett sor, azon hétköznapi oknál fogva, hogy az adott pillanatban az nem volt Robnál, azt csak másnap küldte el az MDP „terrorisztikus és antidemokratikus fellépése” miatt tiltakozó levél kíséretében. Rob minden mozgását egyébként szinte azonnal egyenruhás rendőrök kezdték követni, a nagykövetség így már aznap (június 30-án) azt tudakolta Belgrádtól, mi lenne a kedvezőbb lépés: letartóztatását elkerülendő átdobni a határon vagy politikai szempontból (feltehetően az azt követő diplomáciai adok-kapok miatt) inkább letartóztatása lenne célravezetőbb.¹⁵ A jugoszláv fővárosban a két opció közül az előbbi mellett tettek le a garast, Rob minden valószínűség szerint Brankov segítségével július 2. éjjelén Jugoszláviába szökött.¹⁶

Rákosiék mindeközben a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét (MDDSZ) is nyomás alá vették. Július 1-jén Farkas és Szalai András tett látogatást a szervezetben és Ogyenoviccs Milántól követelték, hívják össze a szövetség központi bizottságát, az ülésen pedig egyértelműen foglaljanak állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett. Miközben Farkasék Ogyenoviccsot győzködtek, a Végrehajtó Bizottság (VB) többi tagját Szőnyi György, Szalai András és Bíró Lívia, az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője hívta egyenkénti raportra. A megfélemlítés azonban nem ért azonnal célt, az MDDSZ VB határozatban ítélte el, hogy Robot megfosztották egyénileg elnyert mandá-

kommunista pártok ekkor még a színpalak mögött zajló konfliktusára utaló kérdésekre, megjegyzésekre reflektáljon. A találkozó így elég egyoldalusra sikeredett, azon szinte csak Rákosi beszélt. A főtitkár azonban nem fogta vissza magát. Miközben először még látott „reménysugarat” az ellentétek békés rendezésére, a találkozó második felében már egyre kritikusabb hangra váltott és nem fukarkodott a JKP-t bíráló megjegyzésekkel sem. Minderre Brankov, mintegy esszenciáját is adva a fejleményeknek, röviden csak annyit válaszolt: „A mi népünk büszke és tudja, hogy az igazáért harcol.” AJ F. 507. CK SKJ IX-75/I-20. 14–15.

¹⁴ Uo. F. 507. CK SKJ IX-75/II-43. és II-44.

¹⁵ MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ó. e. 1. és 37., AJ F. 507. CK SKJ IX-75/II-44. br. 240.

¹⁶ A. Sajti: Egy jugoszláv kommunista karrierje... i. m. 287. Rob jugoszláviai életéről keveset tudunk. 1953 novemberében részt vett a magyarországi politikai emigránsok egyesületének éves közgyűlésén, később munkafelügyelőként állt alkalmazásban. Utolsó ismert munkahelyeként a szövetségi parlamentben volt képviselő. Uo. 287–288. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Ellenőrző Bizottsága 1948. július 5–6-án megtartott rendkívüli ülésén kizárta a pártból. Tóth Ágnes: *Pártállam és nemzeti-ségek (1950–1973)*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2003. 34. o. 1. lj.

tumától és határozottan tiltakoztak a JKP politikájának elítélése ellen. Erélyes hangvételű tiltakozásukat július 3-án és 5-én Dinnyés Lajos miniszterelnöknek is eljuttatták.¹⁷

Az MDDSZ országos vezetőségén túl több helyi kisebbségi szervezet sem tudott azonosulni a Tájékoztató Iroda Jugoszláviát megbélyegző határozatával. A Tito melletti vidéki kiállások (Gara, Bácsalmás) ellenére a realitások mégis hamar érvényre jutottak. Július közepén Rajk László belügyminiszterként ideiglenesen megfosztotta a szövetséget autonómiájától, központi vezetőségét feloszlatta, a vezetőségi tagokat (többek között Karagics Eduárdot, Ognyenovics Milánt, Lasztics Ljubomirt és Vidákovics Máriát) letartóztatták. Ideiglenesen a szövetség lapját, a *Naše novine*t is betiltották, helyette a Magyar–Jugoszláv Társaság lapjaként megjelentették a *Južna Zvezdát*. Az összehívott kongresszus (1948. augusztus 10.) – bár azon 43 községből a 150 meghívott helyett csak 128-an vettek részt, a 17 garai küldött pedig Tito mellett kívánt javaslatot benyújtani – annak rendje és módja szerint végül állást foglalt a Tájékoztató Iroda határozata mellett, új vezetőséget és a szerbhorvátul vajmi kevésbé tudó Hován András személyében új főtitkárt választott.¹⁸ Korábbi kitüntetett szerepét azonban a szervezet végleg elvesztette. Két évvel később a Titkárság már a teljes elsorvasztását fontolgatta (1950. május). Habár a szövetséget *pro forma* nem kívánták feloszlanni, tevékenységét kizárólag a jugoszlávellenes propropaganda- és kultúranyagok kiadására és az ezzel kapcsolatos szerkesztői munkálatokra vélték célszerűnek szorítani.¹⁹

Még alig csillapodott a bukaresti határozat keltette vihar, július közepén egy minden addiginál súlyosabb incidens terhelte meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokat. Történt ugyanis, hogy Miloš Mojić, a *Naše novine* munkatársa július 10-én a budapesti Rókus kórházban behalt löfölgöyver okozta sérüléseibe. Habár az első hírek szerint Mojić öngyilkosságot követett el, a gyanú árnyéka órákon belül Živko Boarovra, a budapesti jugoszláv nagykövetség sajtóattaséjára vetült. Az eszkalálódó jugoszlávellenes propagandahadjárat részeként különösen nagy port felvert gyilkossági ügy motívumait ma már szinte lehetetlen pontosan rekonstruálni, az események részletes bemutatása önmagában is kitenne egy hosz-

¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 1–7. A tiltakozó határozatot szinte biztosan Brankov fogalmazta meg. Ognyenovics Milán ugyanis, miután berendelték az MDP pártközpont épületébe, június 30-án felkereste a jugoszláv nagykövetséget. Habár már korábban is összefutottak, hivatalos formában ekkor találkoztak először. A hallottakat Brankov ingerülten fogadta és mérgesen kikelt a „zágrábi sztrájktró” Szalai ellen, majd részletesen kioktatta Ognyenovicsot, másnap mit mondjon Farkas Mihálynak. Az MDDSZ Végrehajtó Bizottsága július 3-i üléséről az éppen Brankovnak referáló Ognyenovicsra Mrazović nagykövet szabályosan rátámadt, kifogásolva, hogy az ülésen az MDP-ből Szalai András és Bíró Lívia is jelen volt és saját négyponos határozatuk elfogadását sürgette. A délben megszakított ülés délután 3 órakor folytatódott (Ognyenovics a köztes időt töltötte a jugoszláv nagykövetségen), azon azonban Bíró Líviát már nem engedték részt venni, őt a Brankovtól kapott utasításnak megfelelően kidobták a szövetség épületéből, majd a jugoszláv követségi tanácsos fogalmazta határozati tervezet is elfogadásra került. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.1. I/109-a. 296–298. és MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 37–38.

¹⁸ Szajcsán Éva: A magyar–jugoszláv viszony és a mohácsi sokacok helyzetének alakulása (1945–1950). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 46–47*. Pécs, 2003. 175. és MOL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 32–34. és 37–38. Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (DAMSP) 1948. Mađarska F. 101. br. 234/48. A letartóztatások miatt 1948. július 16-án a jugoszláv külügyminisztérium jegyzékben tiltakozott, azt másnap Brankov adta át Bem rakparton. Uo.

¹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 99. ő. e. 2. és 13–14.

szabb tanulmányt. A jugoszláv–magyar pszichológiai hadviselésben ugyanis a „Boarov-ügy” minden addiginál fontosabb szerepet játszott, a magyarországi jugoszlávellenes propaganda ezzel vett olyan fordulatot, amely aztán a következő évben a Rajk-perben kulminálódott. Végül azért, hogy a magyarok az ügyet ne tarthassák napirenden, a jugoszlávok jobbnak látták hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar nyomozó szervek Boarovot gyanúsítottként kihallgathassák. (Antun Robtól eltérően a követségi sajtóattasé személyét tehát beáldozható bábunak vélték a magyar–jugoszláv sakktáblán.) A diplomáciai mentesség és a magyar ígérek ellenére Boarov már nem hagyhatta el az ÁVH épületét.

A Mojić meggyilkolásában rejlő lehetőségeket a magyar hatóságok és személy szerint Rákosi Mátyás a legteljesebb mértékben ki kívánták aknázni, Boarov ügyéből szerettek volna egy monstre jugoszlávellenes pert kreálni, de a zavaros ügy miatt (a gyilkosság motívumai a szerelemföltétéstől az UDB dekonspirálni szándékozó ügynökének jugoszláv szempontból szükségszerű likvidálásáig terjednek) ettől végül elálltak, „csak” propagandalehetőségként használták fel. Ekkor még talán Sztálin is bízott abban, hogy sikerül megregulázni a jugoszláv vezetést, így korántsem biztos, hogy az ellentétek felesleges továbbélézése érdekében állt volna. A jugoszlávellenes vádak azonban már készen álltak, azokat csak le kellett porolni. Titónak a vádlottak padjára ültetésére – ha csak metaforikus értelemben is – az idő végül másfél évvel később, Rajk László koncepció perével jött el.²⁰

Gazdasági blokádnak, határincidensek, propagandahadjárat

1948 nyarán nemcsak a magyarországi délszláv kisebbségre gyakorolt nyomás erősödésének és a magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatok elmérgesedésének lehetünk tanúi. Ezzel párhuzamosan Jugoszlávia gazdasági blokádnak alá helyezése is megkezdődött, igaz, a szó klasszikus értelmében vett blokádnak helyett talán helyesebb lenne a jugoszláv–szovjet és a jugoszláv–kelet-európai gazdasági kapcsolatok drasztikus visszaszorulásáról beszélni. Véltetően szovjet sugallatra 1948. augusztus 25-én Magyarország beszüntette a Jugoszláviával szembeni jóvátételi kötelezettségei teljesítését és leállította a déli szomszédunk felé irányuló jóvátételi szállítmányokat. A magyar kormány egy évvel később két 1947-ben megkötött egyezményt, a május 11-én aláírt alumíniumipari egyezményt és a július 24-én keltezett ötéves gazdasági egyezményt mondta fel (1949. június 15-én és 18-án), de hasonló sorsra jutottak egyéb árucere-forgalmi és fizetési egyezmények is.²¹ Ezzel egy időben Románia 1948 augusztusában felfüggesztette a Jugoszláviába irányuló olaj- és vasércszállítmányokat és leállította a jugoszláv dohány behozatalát. Elmaradt a jugoszláv–román kereskedelmi egyezmény megújítása is. Csehszlovákia pedig csak azokat a gépkocsikat szállította le,

²⁰ A Boarov-ügyre ld. Ripp: Példaképből ellenség... i. m. 54–57., Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 1987. 3. sz. 27–29.; Zinner Tibor: „A nagy politikai” affér. *A Rajk–Brankov-ügy*. I. kötet. Saxum, Budapest, 2013. 191–252. közti fejezetét, különösen a 191–219. oldalakat. Boarov ügyében ítélet azonban csak öt évvel később született. 1953. december 21-én jogerősen életfogytiglani börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték, a közügyektől tíz évre eltiltották. ÁBTL 2.1 V-54381-zárt I/110 10-12.

²¹ A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. MNL Csongrád Megyei Levéltára – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Zentai Történelmi Levéltár, Zenta – Szeged, 2013. 149–151.

amelyeket a jugoszlávok előzőleg már kifizettek, és a románokhoz hasonlóan ők sem voltak hajlandók újabb kereskedelmi egyezmény megkötéséről tárgyalni.²²

Érdekességként jegyzem meg, hogy a magyar jóvátétel teljesítése, pontosabban annak nem teljesítése körüli huzavona a későbbiekben is folytatódott. Jugoszlávia 1949. szeptember 28-án már-már kétségbeesetten fordult Nagy-Britanniához, mint a párizsi békeszerződést aláíró egyik győztes nagyhatalomhoz. Az erről szóló jugoszláv hivatalos levélből kiderül, hogy Magyarország 1948 szeptemberében függesztette fel az 1946. augusztusi jóvátételi megállapodás fizetését. A jugoszláv álláspont védelmében a levél arra is kitért, hogy Jugoszlávia már 1948 novemberében tárgyalást javasolt, ezt azonban a magyarok két, számára teljesíthetetlen feltételhez kötötték: Jugoszlávia egyrészt mondjon le arról, hogy a teljesítés elmaradásakor panaszjoggal élhessen, másrészt változtasson az 1948 augusztusában államosított magyar tulajdon jogállásán. Mivel a jugoszláv fél a „magyar kormány rossz szándéka (*mauvaise volonté*) miatt közvetlen tárgyalás keretében lehetetlennek tartja a békeszerződés 23. cikkelyének végrehajtását”, a szovjet és az amerikai féllel együttműködve a britek segítségét kérte.²³

A britek késznek is mutatkoztak a jugoszláv kérés teljesítésére. Erre bizonyos győzködés után az amerikaiakat is sikerült rávenniük, a szovjeteknek küldött azonos tartalmú brit és amerikai jegyzékekre azonban nem kaptak pozitív választ. A Szovjetunió ugyanis mind a november 15-én, mind az újbóli brit–amerikai megkeresésre december 3-án adott válaszában elutasította, hogy a három győztes hatalom foglalkozzon a kérdéssel. Úgy vélte, hogy erre a magyar békeszerződés 40. cikkelye nem ad felhatalmazást, annak ellenére, hogy az kimondta, abban az esetben, ha két hónap alatt közvetlen tárgyalásokon nem sikerül rendezni a vitás kérdéseket, az „érdekelt felek bármelyikének kívánságára bizottság elé kell terjeszteni, amely bizottság mindkét fél egy-egy képviselőjéből és a két fél közös megegyezéssel harmadik országok állampolgárai közül választandó harmadik tagból fog állni”.²⁴ A Szovjetunió amúgy úgy gondolta, hogy „Magyarország és Jugoszlávia nem merítette ki a vita [...] összes közvetlen rendezési lehetőségét”.²⁵ Így annak ellenére, hogy a Budapestre akkreditált brit és amerikai követ 1949. november 28-án egyeztetett a követendő lépésekről,²⁶ a nyilvánvaló okokból homlokegyenest eltérő szovjet álláspont miatt a háromhatalmi közös fellépés nem vezetett eredményre. A kérdés pedig csendben lekerült a brit diplomácia napirendjéről.

A jugoszláv–magyar gazdasági kapcsolatokkal kapcsolatos teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az árubehozatal és az árukivitel volumene 1948-ban még nem csökkent, sőt jugoszláv kimutatások szerint a jugoszláv import az előző évi 590 843 millió tonnáról 976 685 millióra, a Jugoszláviából Magyarországra irányuló export pedig hasonló kiindulási alapról 976 005 millió tonnára nőtt. A drámai visszaesés (hasonlóan a többi jugoszláv–

²² Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*. SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2011. 112.

²³ The National Archives, Public Records Office (PRO) FO 371/78764 R9301/1493/92.

²⁴ A békeszerződés vonatkozó cikkelyét ld. Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. k. Osiris, Budapest, 2000. 485.

²⁵ PRO FO 371/78764 R10837/1493/92 és R11357/1493/92.

²⁶ Uo. FO 371/78764 R11170/1493/92.

kelet-európai relációhoz) 1949-ben következett be: magyar–jugoszláv viszonylatban a jugoszláv import 190 263 tonnára, a jugoszláv export 190 463 tonnára csökkent.²⁷

A gazdasági kapcsolatok elmérgesedésével párhuzamosan a határon is „fokozódott a helyzet”. Jugoszláv kimutatások szerint 1948. július 1. és 1952. december 31. között összesen 5359 határincidens történt, ebből 2886-ra, tehát az összes incidens több mint a felére a magyar–jugoszláv határon került sor. A határincidensek száma egyébként az évek során exponenciálisan emelkedett, 1948-ban még „csak” 74, egy évvel később 442 incidens volt ismeretes. Közülük 1948 második felében 11 eset, 1949-ben pedig már 149 eset a magyar–jugoszláv határon történt. Magyarország ettől kezdve a határincidensek számát tekintve is minden évben élen járt a konfliktusban.²⁸ Habár a határon néha komikus vagy tragikomikus jellegű összetűzések is voltak, az incidensek nem ritkán tragikus kimenetellel végződtek. 1949. április 25-én a mai magyar–osztrák–szlovén hármashatárnál fekvő Felsőszölnöknél a határ vonalától néhány méterre jugoszláv határőrök meggyilkolták Salga József és Molnár József határőröket.²⁹ Egy hónappal később, május 30-án szintén jugoszláv határőrök a Bács-Kiskun megyei Madaras falu határában magyar határőrökre lőttek, Vetési Miklós honvédet megölték, egy másik kiskatonát megsebesítették.³⁰

Mindeközben Josip Broz Tito, „az imperializmus láncos kutyája” elleni rágalom- és propagandakampány is egyre magasabb fordulatszámra kapcsolt, abban a Magyar Rádió és az írott sajtó is kivette a részét. Ebből a szempontból a hazai rádióműsorokon túl a Jugoszláviába sugárzott délszláv nyelvű rádióadások is fontos szerepet játszottak, az adások száma és a műsorok időtartama folyamatosan növekedett. A Magyar Rádió 1948. augusztus 30-án kezdte meg a napi rendszeres szerbhorvát nyelvű adást, de késő esti időpontban és minimális terjedelemben.³¹ Az adások szerkesztésébe egyébként 1948 novemberétől a külügyminisztérium és rajta keresztül a belgrádi nagykövetség is bekapcsolódott, a külképviselet feladata elsősorban a megfelelő mennyiségű és minőségű híryanag folyamatos biztosítása volt. Ugyan a hírszolgálat politikai vonalát kielégítőnek vélték, a követség már ekkor panaszkodni kezdett arra, hogy az adások nem eléggé aktuálisak és hírszerűek.³² Mind a külügyminisztérium Bem rakparti épületében, mind a belgrádi nagykövetségen ennek ellenére még 1949 elején is biztosak voltak abban, hogy az adások nagy népszerűségnek örvendnek és valós tényezőt jelentenek a JKP vezetősége elleni propagandaharcban. Mindezt a szerkesztőségbe érkező napi 20–30 olvasói levéllel és a jugoszláv sajtóban megjelent ellentétes előjelű, a rádióadásokat bíráló cikkekkel indokolták.³³ A minél szélesebb célközönség megszólítására 1949 tavaszán az is felmerült, hogy a budapesti rádió adásait rövidhullámon is sugározzák Jugoszlávia felé. Az elképzelés azonban a vételi oldalról komoly technikai nehézségekbe ütközött, így a Magyar Rádió 1949. február 1-jétől Petőfi rádió néven sugár-

²⁷ A korabeli jugoszláv külkereskedelmi statisztikát (Statistička Spoljne Trgovine FR Jugoslavije, Beograd, 1953) idézi: Bruce McFarlane: *Jugoslavia. Politics, Economics and Society*. Pinter Publishers, London – New York, 1988. 111. Table 10.6.

²⁸ Милан Терзић – Михајло Басара – Дмитар Тасић (уред.): *Информбиро и Југословенска (народна) армија. Зборник докумената*. Службени Гласник, Београд, 2015. 210–229.

²⁹ Uo. XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-5358/1949 (46. d.).

³⁰ Uo. XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-3658/1949 (46. d.).

³¹ Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 2986/pol-1948. p. 122.

³² Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 220/pol-1948. p. 120.

³³ Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 2162/pol-1949. p. 110–111. és 9. doboz 15/pol-1949. p. 30.

zó második csatornáját és a rövidhullámú adást így legfeljebb kedvező vételi körülmények között lehetett volna fogni.³⁴

A rádióadások mellett további hatásos propagandafegyvert, közvetítő csatornát és felületet a nyomtatott sajtó biztosított. A Tito-ellenes politikai hecckampány magyarországi vonatkozásait tekintve különösen az MDP mindenkori irányvonalának legfontosabb napilapjában, a *Szabad Népb*en megjelent cikkeket érdemes alaposabban is megvizsgálni. A lapban megjelent cikkek ugyanis jugoszláv vonatkozásban is hűen követték Rákosiék iránymutatásait. Miközben az olvasó 1948. június 28-án *Legyen ez az emléktábla szimbóluma a magyar és a jugoszláv nép barátságának* címmel még arról olvashatott, hogy Losonczy Géza újságíró, a lap főmunkatársa, az MDP KV tagja és miniszterelnökségi államtitkár beszédet mondott a Jakov Ignjatović 19. századi szerb író szentendreai szülőházán elhelyezett emléktábla avatásakor,³⁵ másnap már a címlapon egész oldalt kitevő fő hírként olvashatta a Tájékoztató Iroda előző nap kiadott, Titót és a JKP vezetőségét bíráló határozatát.³⁶ Amíg 1948. június 29. előtt Tito dicsőítése, Jugoszláviának a szocializmus építésében elért érdemeinek elismerése és követendő példaként állítása szerepelt a hírekben, 180 fokkal fordulattal most Tito és politikájának teljes megbélyegzése következett. Egy-egy lapszámot kézbe véve gyakran olyan érzése támad az olvasónak, mintha a napilapnak semmi más célja nem lett volna, hiszen szinte oldalakon keresztül hozta a JKP politikáját elítélő hazai és külföldi reakciókat, vezető kommunista párti politikusok Sztálin mellett és Tito ellenében tett hűségnyilatkozatait. Különösen 1949 májusától, hiszen ettől kezdve szinte nem volt olyan nap, hogy legalább egy cikk erejéig a lap ne helytelenítette volna Tito bel- és külpolitikájának valamely aspektusát.

A napilap kiemelt hírként foglalkozott a déli szomszédunkkal összefüggésben álló eseményekkel. Rendre főhelyen számolt be Sztálin és a szovjet párt- és állami vezetés beszédeiről, szó szerint leközölte a szovjet, más kelet-európai vagy éppen a magyar kormány Jugoszláviához intézett jegyzékeit, foglalkozott a jugoszláv belpolitikai helyzettel, a jugoszláv lakosság nehézségeivel, elítélően nyilatkozott a titói külpolitika útkereséséről és a Nyugat (elsősorban Anglia és az Egyesült Államok felé történő) közeledéséről.

A fentiekkel összefüggésben a napilap a hazai délszláv kisebbség irányított reakcióiról is beszámolt, de korántsem az országos, hanem mindössze helyi véleményekről, állásfoglalásokról tudósított. Az országos vezetés álláspontját azonban néma csönd övezte, leghamarabb 1948. július 27-én olvashatunk felőlük. A lap ekkor is csak röviden tájékoztattott arról, hogy hamarosan össze fogják hívni az MDDSZ rendkívüli kongresszusát. Az olvasók alapos megdolgozásának részeként július 30-án az augusztus 1-jén kezdődő konferencia előkészületeiről, másnap a szövetség élére szánt Hován András érdemei méltatásáról, mintegy előzetes megdicsőüléséről olvashattak.³⁷ A *Szabad Népet* olvasva az átlagember Mojjić Miloš meggyilkolásáról, majd Lazar Brankov ügyvivő és a budapesti jugoszláv nagykövet-

³⁴ Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 53/biz-1949. p. 85-87. és 2911/pol-1949. p. 89.; 12. doboz 139/szig.biz-1952. p. 209–211. és 104/szig.biz-1952. p. 213–214. A rövidhullámú adások beindítására későbbiekben mégis sor került, a Magyar Rádió Hivatal Rövidhullámú Osztályán belül működő délszláv szekcióban 1951 áprilisában hétköznaponként napi 145 percnyi adást készítettek. Uo. M–KS 276. f. 98. cs. 115. ó. e. 3.

³⁵ *Szabad Népb*, 1948. június 28. 2.

³⁶ Uo. 1948. június 29. 1–2.

³⁷ Uo. 1948. július 27. 7., július 30. 5. és július 31. 4.

ség hat munkatársának 1948. október 25-i emigrálásáról is értesülhetett. Brankov emigrálását a hatalom a legmesszemenőbben fel kívánta használni Tito lejáratására. 1948. október 28. és november 16. között nem kevesebb, mint hét hosszabb-rövidebb írás jelent meg a témában. A széles médianyilvánosság háttérében az is meghúzódott, hogy Brankov emigrálása több volt szimpla átállásnál, személyében Rákosi egy kellően nagy formátumú, politikai vénával megáldott diplomatára tett szert. Olyanra, akit bátran felhasználhatott a Tito-ellenes küzdelmek során. Korábbi politikai tevékenysége és ismertsége révén Brankovot akár potenciális összemigráns vezetőként, sőt egy esetleges emigráns jugoszláv kormány fejeként is láthatta. Emellett az országban kellően ismert személyével a magyar közvélemény felé is demonstrálhatta Tito rendszerének „devianciáit”.³⁸

Brankov emigrálása valószínűleg jelezte el Magyarországra és Jugoszlávia között. 1948. október 26. és november 10. között a jugoszláv külügyminisztérium legkevesebb nyolc jegyzéket intézett a magyar külügyminisztériumhoz, amelyekre két esetben kapott választ.³⁹ A követségi tanácsos ügyével összefüggésben a magyar külügyminisztérium október 26-án és október 28-án a jugoszláv követség kilenc munkatársát utasította ki az országból.⁴⁰ A jugoszláv vezetés ugyanakkor Brankov emigrálását megpróbálta úgy tálni, mintha egy lopás kapcsán, hűtlen kezelés miatt indított eljárás következtében lépett volna. A *Borbában* és a *Politikában* megjelent cikkek szerint Brankov 30 ezer forinttal és 508 dollárral, valamint két követségi autóval hagyta el a budapesti jugoszláv követség épületét.⁴¹

A Rajk-per és következményei

Rákosi Mátyás az 1948 júniusa óta éleződő jugoszlávellenes rágalomhadjáratot a Rajk-per megrendezésével járatta csúcsra. A Vasas Szakszervezet Magdolna utcai székházának díszterméből átalakított tárgyalóteremben 1949. szeptember 16-án megkezdődött nyilvános pert a kelet-európai koncepciók és kirakatperek mintapéldányának is tekinthetjük, megren-

³⁸ Brankov politikai pályájára ld. Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke”: Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: Bárdi –Tóth (szerk.): *Egyén és közösség...* i. m. 291–313.; Vukman Péter: Lazar Brankov emigrálása és magyarországi emigrációs szervező tevékenysége (1948–1949). *Bácsország*, 2013. 3. sz. 2–11.; Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 147. évf. (2014), 4. sz. 959–981.

³⁹ MNL OL XIX–J–1–k–Jugoszlávia-1/a-0218/1948. (1.d.); Uo. XIX–J–1–k–Jugoszlávia-3/i-0224/1948. (1.d.) és uo. 0269/1948; valamint uo. XIX–J–1–j–Jugoszlávia-3/c-796/pol/res/1948. (3.d.).

⁴⁰ 1949 végéig összesen 39 jugoszláv diplomatát utasítottak ki Magyarországról. A Szovjetunióból és kelet-európai szövetségeseitől összesen 138 főt. *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Ministry of Foreign Affairs of the Federal People’s Republic of Yugoslavia, Beograd, 1951. 457–471. 9–15. függelék.

⁴¹ MNL OL XIX–J–1–k–Jugoszlávia-3/i-022/1948 (1.d.) és Sajtószemle, 1948. október 27. Uo. XIX–J–4–b-15/b-1947-48. (3.d.) 108. A vonatkozó jugoszláv jegyzékek a mellékletekkel együtt megtalálhatók: DAMSP, PA, 1948, Madarska, fascikla 99, dosije 5, signatura. 428.543 és dosije 6, signatura 427.486. A magyarországi jugoszláv politikai emigránsok történetére ld. Vukman Péter: *„Harcban Tito és Rankovics klikkje ellen”. Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz, Budapest – Pécs, 2017.

dezésével Rákosit több, egymással összefüggő tényező is motiválta.⁴² Rajk felfelé buktatásával (az 1946-tól betöltött belügyminiszteri bársonyszéket 1948. augusztus 5-én az önálló külpolitikai mozgástér hiányában nem túl jelentős külügyminiszteri posztra volt kénytelen cserélni), letartóztatásával (1949. május 30.), elítélésével és kivégzésével az MDP első embere népszerű riválisát, potenciális belső ellenfelét iktatta ki végérvényesen. Munkásmozgalmi múltja, magas párt- és állami funkciója Rajkot arra is kiválóan alkalmassá tette, hogy személyével egy monstre per részeként „leplezzék le” Tito és a JKP vezetőségének állítólagos szovjetellenes összeesküvő és kémtevékenységét. Sőt a pert követő „éberségi kampánnyal” a permanens készültséget, az egyéni és kollektív demokratikus és szabadságjogok korlátozását is legitimálni lehetett. A korabeli pereknek egyébként egy negyedik, funkcionális oka is volt: a hatalom így próbálta meg kiengedni a felgyülemlett feszültséget. A totalitárius rendszerekben ugyanis a hatalom teljesen megszemélyesített, ezért az irányváltást minden esetben szükségszerűen per követi. Mindez a perek periodikus ismétlődéséhez vezet, ezáltal a sztálinista kommunista rendszer szükségszerű jellegzetességévé válnak.⁴³ A Rajk-per ebből a szempontból az 1930-as évekbeli nagy szovjet perek kelet-európai exportjának is tekinthetjük.

Mint ismeretes, a történeti irodalom hagyományosan három pert sorol az ún. titóista perek közé, bár a jugoszlávbarátság, a jugoszlávok részére (és rajtuk keresztül az amerikaiak számára) történő kémkedés vádja több más hazai és külföldi koncepciók perben is viszszaakad a későbbiek során. Időben leghamarabb az albán Koçi Xoxének a pere zajlott, aki valóban az albán kommunista pártban belüli jugoszlávbarát szárny vezetője volt. Mivel perét zárt ajtók mögött rendezték meg, propagandacélokra kevésbé lehetett felhasználni. Az előkészületek már a Rajk-per megelőzően megkezdődtek Trajcsó Kosztov, a bolgár minisztertanács elnökhelyettesének perében, igaz, magára a perre és az ítélet kihirdetésére már csak azt követően került sor. Bulgáriában ugyanis komoly dilemmát okozott a megfelelő személy kiválasztása. A kommunista mozgalomban betöltött múltja miatt Georgi Dimitrov, a „lipcsei per hőse” természetesen szóba sem jöhetett, őt csendben a Szovjetunióba vitték gyógykezelésre, ahonnan már nem tért vissza élve. Kosztovot, a végső kiszemeltet 1949 márciusában minden kormány- és párttisztviszégéről leváltották, és a nemzeti könyvtár igazga-

⁴² A perekre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Varga László: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 2000. 11–25. A magyarországi perek történetébe ágyazva: Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Korona, Budapest, 2000. 151–214.; Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Eötvös, Budapest, 1990. 20–99. A később elérhetővé vált, zömmel magyarországi levéltári források tükrében kibővíve Uő.: *Tettesek és áldozatok. Koncepciók per Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Noran, Budapest, 2005. 21–161. A Rajk-per teljes vádirata, a tárgyalás és az ítélet olvasható: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1989. A per háttérééről további hasznos olvasatot nyújt: Hajdú Tibor: A Rajk-per háttéré és fázisai. *Társadalmi Szemle*, 47. évf. (1992), 11. sz. 17–36. A frissebb szakirodalomból: Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Attraktor, Budapest, 2012.

⁴³ Adam Ulam: *Titoism and the Cominform*. Greenwood Press, Westport, 1952. 145–146. Meglátása szerint a perek elsődlegesen propagandát és nevelési célokat szolgáltak és nem rendelkeztek egyetlen általános formulával. Uo. 195. Valójában a Rajk-perben használt módszerek általánossá váltak, Trajcsó Kosztov perében is a Magyarországon bevált sémákat használták fel.

tójának nevezték ki. Hamarosan letartóztatták, majd koncepció perben abszurd vádak alapján halálra ítélték és decemberben kivégezték.⁴⁴

Rákosi egyébként helyesen már igen korán érzékelte, hogy Moszkva irányából meglehetősen fagyos szelek fújnak Belgrád felé, egy monstre Tito-ellenes per megrendezésével több cél lebegett szemei előtt: feledtetni kívánta korábbi Tito-barát nézeteit és az ezzel összefüggésben a személyével kapcsolatosan meglévő esetleges szovjet nehezteléseket, és most látta elérkezettnek az alkalmat arra, hogy a JKP első emberének megroggyant tekintélyét kiaknázva átvegye annak szerepét a nemzetközi munkásmozgalomban.⁴⁵ Mivel azonban Titót hús-vér valójában nem lehetett a vádlottak padjára ültetni, találni kellett egy olyan, Rajkhoz hasonló kaliberű, az országban viszonylag jól ismert jugoszlávot, akinek szerepeltetésével valószínűleg lehetett elhithető a perben felhozott vádak. A megfelelő személyt Rákosi Lazar Brankovban, a jugoszláv politikai emigránsok magyarországi vezetőjében találta meg, kiválasztásába minden bizonnyal a Brankov és Rajk közti személyes, de nem feltétlenül baráti ismeretség is szerepet játszott.⁴⁶ Kapcsolatuk és a jugoszláv szálnak a perben játszott fontossága a korabeli hazai és külföldi közvélemény számára egyébként a kezdetektől fogva közzismert volt, arra a per vádirata, a sajtóban megjelent tudósítások, publicisztikák, vezető politikusok beszédei egyaránt utaltak. Habár napjainkra már elhomályosult, de valójában nem is Rajk László, hanem Rajk László és Lazar Brankov perének megrendezésére került sor (Rajk–Brankov-per).

Brankovot végül harmadrendű vádlottként ültették a vádlottak padjára, az 1949. szeptember 6-án megfogalmazott vádirat szerint a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntette, kémkedés büntette, valamint „felbujtói bűnrészességben elkövetett, [...] gyilkosság büntette” miatt.⁴⁷ A tíz nappal a vádirat benyújtása után megkezdődött nyilvános tárgyaláson Brankov is részletes vallomást tett és beismerte, hogy a jugoszláv „kémszolgálat 1945-ben kezdődött, amikor az első jugoszláv katonai misszió Magyarországra érkezett”. Tito ugyanis elvárta a misszió tagjaitól, hogy „jó munkát végezzünk Magyarországon” és „jó hírszerző szolgálatot szervezzünk meg”.⁴⁸ Valójában a „brit imperialisták” sugalmazta terv részeként a jugoszláv terv „abban állott, hogy Jugoszlávia központi, vezető állam legyen a Balkánon és Közép-Európában, és hogy Jugoszlávia szervezzen meg egy balkáni közép-európai blokkot”, amely „olyan lesz, mint a burzsoá-demokratikus balkáni köztársaságok szervezete, s amely inkább Nyugatra és nem a Szovjetunióra fog orientálódni”.⁴⁹ Ennek keretében beszervezték Pálffy György altábornagyot, akitől „mindent, a legtitkosabb katonai anyagot” is megkaptak, mint például a magyar hadsereg elosztásáról szóló térképet, vagy adatokat a határőrség elhelyezkedéséről. A belügyminisztériumból Rajktól és Szebenyi Endrétől az „Államvédelmi Osztály munkájáról,

⁴⁴ Richard J. Crampton: *The Balkans Since the Second World War*. Longman, London, 2002. 169. Kosztov perének nyilvános tárgyalásán apró porszem került a különben olajozottan működő gépezetbe: az utolsó szó jogán minden korábban tett vallomását visszavonta.

⁴⁵ Zinner: „A nagy politikai affér”... i. m. 235.

⁴⁶ Rajk és Brankov kapcsolatára ld. Vukman Péter: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”: Rajk László és Lazar Brankov. In: A. Sajti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. JATEPress, Szeged, 2011. 197–213.

⁴⁷ *Rajk László és társai a népbíróság előtt*... i. m. 6.

⁴⁸ Uo. 90.

⁴⁹ Uo. 104.

módszereiről, az Államvédelmi Osztály harcáról az angol–amerikai kémiszolgálatok ellen” szereztek információt, valamint a „Nagy Ferenc-összeesküvésről is megkaptuk az anyagot”.⁵⁰

Természetesen Brankov vallomástétele a többi vádlotthez hasonlóan előre meghatározott koreográfia szerint történt, abban a spontaneitásnak nem, vagy csak minimálisan volt szerepe. Hasonlóan a megkonstruált vádakhoz, a vallomások is megszerkesztettek és előre betanultak voltak. A magolás látszatát pedig közbevetésekkel próbálták eloszlatni. Egy esetben a tárgyalást vezető elnök, miután Brankov fejből sorolni kezdte a második világháború alatt Jugoszláviában tartózkodó amerikai és brit misszió tagjait, rákérdezett: „Erre olyan jól emlékszik? Mert látom, hogy mostanáig egyáltalán a jegyzeteit sem használta, ezt a sok nevet is teljesen emlékezetből mondotta.” Brankov erre azzal felelt, hogy a nevekre azért emlékezett olyan jól, mert a „háború alatt kívülről kellett nekünk tudni, hogy kik ezek, hogyha találkozunk velük”.⁵¹ Az ellene felhozott vádpontokból Brankov egyedül azt nem ismerte be, hogy Boarov felbujtójaként részt vett volna Miloš Mojić meggyilkolásában. Mindössze annyit ismert el, hogy tudomása volt a gyilkosságról. Ehhez a tárgyalás során következetesen ragaszkodott.⁵²

A Rajk-per a nemzetközi kapcsolatokban is betöltötte a neki szánt szerepet és valóban megfelelő ürügyet szolgáltatott a Jugoszlávia elleni nyomásgyakorlás fokozásához. Minden bizonnyal a perrel állt összefüggésben, hogy 1948 szeptemberében a vezető szovjet és kelet-európai napilapok 368 esetben közöltek jugoszlávellenes cikkeket, tudósításokat és karikatúrákat. Nem mellékesen a legtöbbször (106 cikk) az MDP szócsövének számító *Szabad Népből* jelent meg, jócskán több mint a második helyezett *Pravdában*.⁵³ Egyébként már magát a pert megelőzően is meglehetősen feszült volt a légkör, hiszen a Szovjetunió 1949. augusztus 18-i jegyzékét Titóék ultimátumként értelmezték, szeptemberben és októberben pedig különösen magas volt az egyes jugoszláv határszakaszokon az incidensek száma.⁵⁴ Jugoszlávia elszigetelésének újabb elemeként a Szovjetunió szeptember 28-án felmondta a Jugoszláviával 1945. április 11-én Moszkvában megkötött barátsági és együttműködési szerződést, majd október 25-én nem kívánatos személynek nyilvánították Karlo Mrazović moszkvai jugoszláv nagykövetet, és kiutasították az országból. A jugoszláv nagykövet valójában már áprilisban távozott a Szovjetunióból, azóta Laza Latinović látta el ügyvivőként a jugoszláv nagykövetség vezetését. Azonban nem sokáig, mert november 16-án őt is kiutasították a Szovjetunióból.⁵⁵ A Szovjetuniót követve a többi kelet-európai ország sorra

⁵⁰ Uo. 94–95.

⁵¹ Uo. 99.

⁵² Uo. 117.

⁵³ *White Book...* i. m. 479. 22. függelék.

⁵⁴ 1949 szeptemberében szám szerint 52, októberben 64 határincidens, ellenséges területre történő behatolás és bevilágítás történt, ebből 12–12 a magyar–jugoszláv határszakaszon. *Информбиро у Југословенска (народна) армија...* i. m. 214. A Szovjetunió augusztus 18-i jegyzékének következményeire ld. Vukman: *Moszkvától Londonig...* i. m. 142–159.

⁵⁵ A vonatkozó szovjet jegyzékek és az arra adott magyar reakciók olvashatók: Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében (1948. február – 1949. november)*. *Documenta Historica* 70. JATEPress, Szeged, 2005. 39–42. A Rajk-per következtében összesen 74 jugoszláv diplomatát utasítottak ki Moszkvából és a kelet-európai fővárosokból, közülük tízet Budapestről. *White Book...* i. m. 457–471. 9–15. függelék.

mondta fel a Jugoszláviával kötött barátsági szerződést. Legkorábban Magyarország és Lengyelország. Az 1949. szeptember 30-ai lépéssel Rákosi valószínűleg élére akart állni a Tito-ellenes kampánynak. A magyar és a lengyel lépést október 1-jén Románia és Bulgária, október 4-én Csehszlovákia követte.⁵⁶ Az albán–jugoszláv szerződést azonban nem Hoxháék, hanem végül Jugoszlávia mondta fel november 12-én.⁵⁷

1949 októberében ugyanakkor az Egyesült Államok aktív és Nagy-Britannia hallgatóságos támogatásával Jugoszláviát beválasztották a Biztonsági Tanács nem állandó tagjai közé. A lépést Andrej Visinszkij, a Szovjetunió egykori legfőbb ügyésze, 1949–1953 között külügyminisztere és hangvétele beszédben ítélte el a Közgyűlésben. A Szovjetunió ugyanis a hallgatóságosan Kelet-Európának fenntartott helyre a csehszlovák delegációt szánta volna. Nagy-Britannia egyébként éppen a hallgatóságos egyezség miatt az első körben nem is támogatta Jugoszlávia megválasztását. Attól tartott ugyanis, hogy a brit domíniumokat illető helyre a Szovjetunió saját jelöltet fog állítani. A második körben végül tartózkodásával mégis elősegítette Tito megválasztását. Az Egyesült Nemzetekben történt lépések egyes következményeként 1949. november 29-én, a titói Jugoszlávia nemzeti ünnepén nyilvánosságra hozott, a Tájékoztató Iroda Galyatetőn megrendezett ülésén (1949. november 16.) elfogadott határozatban minden eddiginél erősebb hangvételű határozatban ítélték el Jugoszláviát.⁵⁸ A tabló Trajcszo Kosztov december 7–15. között megrendezett perével vált teljessé.

A Rajk-pert és a Tájékoztató Iroda 1949. novemberi határozatát követően gyakorlatilag megszűntek Magyarország és Jugoszlávia között a kétoldalú párt- és államközi kapcsolatok, még ha a diplomáciai elismerés tényleges felmondására végül nem is került sor. A következő években tovább sokasodtak a határc incidensek, az MDP Titkársága 1950. április 12-i ülésén döntött egy 15 km-es határsáv kiépítéséről és megkezdődött a határ mentén élő délszláv kisebbség kitelepítése.⁵⁹ A sajtóban továbbra is őrjáraton tartották a Tito-ellenes rágalomhadjáratot, de úgy vélem, hogy az 1950-es évek elejére minden érintett fél számára világossá vált, hogy Titót és a JKP (1952-től Jugoszláviai Kommunista Szövetsége, JKSZ) vezetését nem sikerül erővel visszarántani a Moszkva vezette szocialista táborba. Ám ekkor még Sztálinak (és Rákosinak sem) kellett attól tartania, hogy a különutas jugoszláv politika követőkre talál. A szovjet–jugoszláv konfliktus az éberség és az osztályharc fokozása, vagyis a lakosság „pórázon tartása” és a szovjet tábor egyben tartása révén azonban a

⁵⁶ *White Book...* i. m. 448–452. 2–7. függelék.

⁵⁷ Uo. 164–173. A szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülésétől kezdve 1949 végéig összesen 43 Jugoszláviával kötött szerződést, egyezményt és diplomáciai protokollt mondtak fel, ebből hatot Magyarország. A legtöbb megállapodást (szám szerint 27-et) Albánia mondta fel. Uo. 448–456. 3–8. függelék.

⁵⁸ Jugoszlávia megválasztásához ld. Beatrice Heuser: *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953*. Routledge, London – New York, 1989. 110–112. Érdekes, hogy 1955-ben éppen fordított helyzet állt elő az amerikai–brit relációban. Ekkor Törökország megüresedett helyére Nagy-Britannia szorgalmazta Jugoszlávia megválasztását, míg az Egyesült Államok a Fülöp-szigeteket látta volna szívesen a Bt-ben. 35 eredménytelen szavazás után José Maza chilei ENSZ-nagykövet salomoni döntése oldotta meg a kialakult ponthelyzetet. Javaslatára megfelezték a kétéves ciklust, így az első évben Jugoszlávia, utána pedig a Fülöp-szigetek lett a BT nem állandó tagja. Harold Macmillan: *Tides of Fortune 1945–1955*. Harper & Row, New York – Evanston, 1969.

⁵⁹ A határsáv kiépítésére ld. Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* XVII. 2001. 253–285.

továbbiakban is hasznos szerepet töltött be. A magyar–jugoszláv állam- és pártközi kapcsolatok lassú, többször meg-megtorpanó és elhúzódó normalizálódási folyamata majd csak Sztálin halálát (1953. március) követően, a szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulásának viszonyrendszerének megfelelően vehette kezdetét.

J. NAGY LÁSZLÓ

Az iszlám politikai szerepének növekedése az 1970-es évtizedben

Az 1970-es évtizedben a vallás társadalmi-politikai szerepének rohamos növekedése figyelhető meg. Érvényes ez a keresztény világra is, amit jól tanúsít az 1978-ban megválasztott lengyel származású II. János Pál pápa tevékenysége. Az Európa-gondolatban is egyre hangsúlyosabb elemként jelenik meg a judeo-keresztény eredet az antik görög-római rováására.

Hasonló folyamat figyelhető meg az arab országokban. Itt azonban, mint az egész muszlim világban, ellentétben a modern, artikulált, a felvilágosodás eszmevilága által meghatározott autonóm individuumra épülő társadalommal, a hívők betartják a vallás előírásait (böjt stb.). A politikai rendszer viszont, kivéve az olajmonarchiákat, nem az iszlám elvei szerint strukturálódott. Akkor sem, ha bizonyos elemei a törvényalkotás folyamán beépültek a politikai gondolkodásba és rendszerbe. A társadalom mind teljesebb iszlamizálására törekvő erők azonban, legálisan vagy illegálisan, mindig jelen voltak a politikai életben, s az 1970-es évtizedben egyre nagyobb befolyásra tettek szert. A legkülönbözőbb módszereket alkalmazva törekedtek a hatalom befolyásolására, sőt megragadására. Ez az iszlámista reformmozgalom azonban – szemben az eredeti, 19. századi *nahdával*, amelyet a gyarmatosítás elleni küzdelem hívott életre, s amely magában foglalta a modernizációt és nyitott volt a világra – a társadalom s a mindennapi élet totális iszlamizálására törekedett. Az volt a célja, hogy útját állja a laikus, antiimperialista (olykor esetleg marxista színezetű) ideológiának. Számára a reform a visszatérést jelentette a gyökerekhez, egy zárt világhoz, ahol a *Korán* betűje és nem a szelleme érvényesül. Jelszava: *A megoldás az iszlám!* Az idegen befolyás elleni, a xenofóbiát sem nélkülöző harc továbbra is fontos komponense maradt a mozgalom programjának. A küzdelem folyamán alkalmazott módszerek között már állandó elemként jelent meg a legszélsőségesebb forma, a terrorizmus, az ellenségnek kikiáltott ellenfél fizikai megsemmisítése.

Ezt az egyre nagyobb befolyásra szert tevő mozgalmat nevezi a széles közvélemény, illetve nem ritkán a népszerűsítő szakirodalom is, köszönhetően a média leegyszerűsítő kommunikációjának, iszlámizmusnak. A specialisták a (neo)fundamentalizmus, szalafizmus, integrizmus kifejezést részesítik előnyben. Legmegfelelőbbnek ez utóbbi kifejezést tartom, mert a legteljesebben ragadja meg a jelenség lényegét: teljes integritásában újrate-remteni egy letűnt kort. Mivel ezt az uralkodó politikai körök elutasítják, ezért a terrorizmus eszközához nyúlhatnak. Nem évszázadra, hanem fényévnnyire vagyunk attól az intelligens

vitától, amelyet al-Afgáni, a *nahda* elindítója és az iszlámot fejlődésre képtelen vallásnak tartó Ernest Renan folytatott az 1880-as években.

Az iszlamizmust azonosítani a terrorizmussal, vagy „iszlám terrorizmusról” beszélni nem csupán tévedés, de legalább ennyire súlyos felelőtlenség is, amely nem a civilizációk dialógusát, hanem a konfrontációját segíti. Az iszlám elveit a laicizált politikai osztály is beépíti a politikai rendszerbe (alkotmány, törvények), de a társadalom működését nem rendeli alá azoknak. Krízishelyzetben azonban erre nagy a fogadókészség a társadalomban, főként az óriási többséget alkotó nyomorban élő s onnan kiutat nem találó tömegek számára, elsősorban a ruralizált nagyvárosokban.

A laicizált politikai rendszerek bukását az 1967-es háborúban elszenvedett katasztrofális vereségtől szokták datálni. Ez az esemény kétségtelenül komolyan járult hozzá az iszlám politikai térnyeréséhez. Ám főleg azért, mert egy kolosszális politikai-pénzügyi hatalom karolta fel: Szaúd-Arábia, amely biztos támaszra és ösztönzőre talált – s talál – az Egyesült Államokban, a Szovjetunió összeomlása után pedig már az euroamerikai pénzügyi körökben is.

Az univerzális, határokon átnyúló iszlámizálást célul kitűző első lépés 1969-ben történt, a jeruzsálemi Al-Aksza mecsetben történt gyűjtogatás után. A muszlim országok képviselői Marokkóban tartott tanácskozásukon határozták el, hogy világszervezetet hoznak létre. A következő évben a szaúd-arábiai Dzsiddában döntés született az Iszlám Konferencia Szervezetének létrehozásáról, amely 2011-től a már több mint 50 országot tömörítő Iszlám Együttműködési Szervezet (IESZ) néven folytatta tevékenységét.¹ 1974-ben létrehozták az Iszlám Fejlesztési Bankot is. Mindkét szervezetben a szaúdi monarchiának van döntő szava. A sivatagi királyságra és az Öböl menti monarchiákra valóságos dollárözön zúdult az 1973-as olajárrobbanás után. A kőolaj eladásából származó bevételük hallatlan mértékben megnövekedett.²

	Szaúd-Arábia	Kuvait	Bahreïn	Katar	Egyesült Arab Emirátusok
1970	2418	1582	269	251	525
1975	29 493	8593	1042	1754	6806
1976	38 157	9090	1232	2137	8383
1977	43 308	9981	1523	2055	9258

Az IESZ-ben döntő befolyással rendelkező szaúdi monarchia alapja a legszigorúbbnak mondható *vahhábizmus*,³ amely a modernitás két elemét veti el különös brutalitással: a nyugati típusú laicitást, amelyet az ateizmussal azonosít és a vélemények pluralizmusát, beleértve a vallási sokszínűséget. Az uralkodó szerint ezek az elvek idegenek a muszlim

¹ A szervezetről magyarul ld. Fodor Erika: Az Iszlám Konferencia Szervezete: társadalmi, politikai célok. *Külpolitika*, 1984. 4. sz. 51–65.

² Henry Laurens: *Paix et guerre au Moyen-Orient. L'Orient arabe et le monde de 1945 à nos jours*. Armand Colin, Paris, 1999. 306. Millió dollárban.

³ Abdel-Vahháb (1702–1792) alapította a 18. század 40-es éveiben a beduinok erkölcsi romlása ellen. Nagyon szigorú, az iszlám előírásainak betű szerinti követését, alkalmazását követeli meg. Tanainak követője lett Ibn Szaúd (1880–1953), Szaúd-Arábia alapítója, aki az új állam vallási alapjává tette a vahhábizmust.

társadalomtól. Aki ezt nem fogadja el, arra kiátkozás vár, s a fizikai megsemmisítése sem bűn, hanem inkább kötelesség. Rijád az iszlám szervezeten keresztül óriási pénzeket fordít az iszlám kultúra kutatására (ösztöndíjak, konferenciák szponzorálása stb.), mintegy bizonyítandó, hogy a vallás lényege a kulturális és nem a társadalmi aspektusa.

Az 1970-es években frontális ideológiai támadás indult a laikus, szocialisztikus arab nacionalizmus ellen azért is, mert követői számára a nemzet határa az arabság volt, s nem az iszlám vallás. Meg is lett az eredménye ennek a túlideologizált „tudományos” offenzívának. Ebben élen jártak egyes euroamerikai értelmiségiek. Közülük is kiemelkedik Gilles Kepel a *Próféta és fáraó* című könyvével (1984). Ezzel elkezdődött az addig laikus, nasszerista vagy kommunista értelmiségiek – főleg egyiptomiak – „áttérése” az iszlámo-liberalizmusra. Kutatásaikat kizárólag a vallási-kulturális aspektusra, mint a történelmi folyamatok meghatározó elemére helyezték, s teljesen mellőzték a társadalmi-gazdasági struktúra fejlődésének a vizsgálatát. Kijelentették: „Ennek [az arab – JNL] a nemzetnek az identitása az iszlám.”⁴

Georges Corm a Közel-Kelet szétesését taglaló könyvében bemutatta és elemezte azokat a változásokat is, amelyek alapját, táptalaját képezték az iszlám növekvő politikai erejének.⁵ A kőolaj bőségén alapuló meggazdagodás robbanásszerűen következett be és főleg nyilvánult meg az 1970-es évtizedben, különösen az 1973-as árrobbanás után. A politikai, gazdasági, kulturális hatalom, amely eddig az urbanizált, ősi civilizációk államaiban (Irak, Szíria, Egyiptom) koncentrálódott, a hagyományokat, a vallási normákat szigorúan őrző beduin bázisú államokba került át. Ezekbe az államokba nagy számban vándoroltak be más arab államokból munkások. Hosszú ideig ott éltek, a gyermekeik ott szocializálódtak. Hazatérve gyakran bekapcsolódtak a politikai életbe. Gyermekeiket, akik közül nagyon sokan nyugati (európai, amerikai) egyetemen végezték a tanulmányaikat, kettős kulturális hatás érte: a vallási tradícióktól nem szakadtak el, de a fogyasztói társadalom elemei is – elsősorban a fejlett technológia termékein keresztül – beépültek az identitásukba. Az 1970-es évtizedtől ez a generáció váltotta fel a korábbi, nacionalista, antiimperialista eszméket hordozó nemzedéket. Ennek az új nemzedéknek a kulturális formálódása nyert tökéletes kifejeződést a fogyasztói társadalom technológiai modernitását és a vallási szigorúságot összekapcsoló vahhábizmusban. Ez megvalósította a kőolaj és a vallás szent szövetségét, Szaúd-Arábiát pedig a térség nagyhatalmává tette. Az 1970-es évektől nélküle és főleg ellenében nem történhetett semmilyen komoly, meghatározó és tartós politikai döntés.

⁴ Abdel-Husszeint, korábbi keményvonalas marxistát idézi: Georges Corm: *Pensée et politique dans le monde arabe. Contextes historiques et problématiques XIXe-XXIe siècle*. Édition la Découverte, Paris, 2016. 224–225. A libanoni szerző számos egyéb esetet is említ, miközben bemutatja a sokszínű arab értelmiségi életet, légkört, amelyet az 1980-as években valóságos „vallási mcarthyzmus” jellemez. Felhívja a figyelmet azoknak az értelmiségieknek (szírek, egyiptomiak, libanoniak) a tevékenységére, akik szembeszállva az iszlám sodorral, a mindig, minden rendszerben a kritikus arab értelmiségiek nyomvonalán haladva, kitűnő elemzéseket adnak a térség ideológiai átalakulásának a folyamatairól. Voltak, akik ezért az életükkel fizettek. Ez történt Mahmud Tahával, akit nyilvánosan végeztek ki 1985-ben Kartúm főterén. Az egyiptomi Farog Fadát pedig Kairóban a nyílt utcán, fiai szeme láttára gyilkolták meg 1992-ben. Uo. 252–256.

⁵ Georges Corm: *Le Proche-Orient éclaté 1956-1991*. Gallimard, Paris, 1991. Különösen 83–115.

Az 1970-es évtized végén az integrista iszlámisták brutális módon – merényletekkel és felkelésekkel – hozták a politikusok és a közvélemény tudomására az iszlám növekvő politikai erejét a Közel-Kelet legvilágibb államaiban: Egyiptomban, Szíriában és Irakban.

Egyiptomban Szadat elnök a baloldaliak visszaszorítására használta fel a Muszlim Testvérek szervezetét. Tagjai és hívei azonban nem váltak a hatalom szervilis kiszolgálóivá, és az elnök jeruzsálemi utazása után mind több merényletet követtek el politikusok és a kopt keresztények ellen. 1981 nyarán a rendfenntartókkal vívtak valóságos csatát Kairó külvárosaiban. Ezt követően több százat letartóztattak közülük. Október 6-án az 1973-as háború győztes csatáit ünneplő díszszemle alatt egy kis, addig nem is ismert iszlámista csoport meggyilkolta az elnököt.

Szíriában a radikalizálódó iszlámisták befolyásának egyik első komoly jele volt az alkotmánymódosítás kikényszerítése 1973-ban. Addig az alkotmány nem írta elő, hogy köztársasági elnök csak muszlim lehet. Ezután viszont kötelezővé tette.

Az 1970-es években egyre sűrűbben fordult elő, hogy az uralkodó Baasz Párt valamelyik székházát felgyújtották. Nem csupán a laikus elvei miatt támadták a pártot, hanem azért is, mert vezetői és a hatalmat kezében tartó politikai elit tagjai a szunnita többségű országban szinte kivétel nélkül az alavita kisebbséghez tartoztak. Ez a vallási kisebbség a síták egyik leágazása, amely sokak szerint annyira elkorcsosult, hogy követői valójában nem is muszlimok.

Az első rendkívül súlyos terrorista merénylet 1979-ben történt, amikor a Muszlim Testvérek szíriai szervezetének tagjai az aleppói tisztis iskola 80 növendékét mészárolták le. A merénylet szervezője, Ibrahim Juszuf oktatótiszta a következőképpen magyarázta a tettét: „Arra az elfogadhatatlan tényre akartam felhívni a közvélemény figyelmét, hogy a katonai akadémia 300 növendékéből 267 alavita, holott ez a közösség csak 10%-a Szíria lakosságának.”⁶ Az integrista iszlámisták 1980 tavaszán Aleppóban, két évvel később pedig Hamában robbantottak ki felkelést, amelyet a hadsereg mindkét esetben kegyetlenül vérbe fojtott. Hamában még a légiert is bevetették. A halottak számát több mint 10 ezerre teszik. Az integristák ezután tértek át a pokolgépes merényletekre.

Irakban a többséget alkotó síták vitatták egyre erőteljesebben a szunnita kisebbség politikai hatalmát, különösen az iráni iszlám forradalom győzelme (1979) után. Mind gyakoribbak lettek a fegyveres merényletek, az egyiket 1980 áprilisában a keresztény kisebbséghez tartozó Tarik Azíz külügyminiszter ellen követték el.

Az integrista iszlámisták nem kímélték a vakhábitákat sem. 1979 novemberében elfoglalták a nagymecsetet Mekkában, s csak háromheti ostrom után tudták őket kiűzni onnan.

A Magreb-térségben, az arab világ kevésbé neuralgikus pontján az 1980-as évek végén tűntek fel az integristák, Algériában rendkívül agresszíven. Tunéziában és Marokkóban békésnek mondható a tevékenységük. Az „arab tavasz” idején (2011 után) viszont már egyre erőszakosabban törtek a hatalomra.

A politikai iszlám különösen erőteljesen nyilvánult meg a Közel-Kelet geopolitikai térképét átrendező két nagy jelentőségű esemény kapcsán. Az egyik az afganisztáni baloldali fordulat volt 1978 tavaszán, a másik pedig a következő évben kirobbant iráni iszlám forradalom.

⁶ Daniel Le Gac: *La Syrie du général Assad*. Éditions Complexe, Bruxelles, 1991. 138.

1978. április 27-én baloldali nacionalista katonatisztek vezetésével rövid ideig tartó fegyveres összeadás után a hadsereg megdöntötte az 1973-ban hatalomra jutott, modernizációt hirdető köztársasági hatalmat Afganisztánban. Az országban egy-két város (Kabul, Herát) kivételével a lakosság az évszázadok során kialakult és rögzült törzsi szokásokat és iszlám elveket követve élt. A nemzetiségi és nyelvi szempontból nagyon megosztott ország egy dologban volt egységes: nem tűrt el semmilyen külföldi beavatkozást, főként akkor nem, ha az a szokásait kérdőjelezte meg. Ugyanígy nem tűrte el a belülről jövő, szokásait radikálisan átalakítani akaró politikát sem. Az új hatalom pedig ezt tette. Földreformot hirdetett, s ezzel az ősi törzsi tulajdonviszonyokat forgatta fel. Meghirdette az analfabetizmus felszámolását, s ezért felszólította a nőket, hogy járjanak a tanfolyamokra. Az Afgán Demokratikus Köztársasággá átkeresztelt új állam hagyományos, az iszlám zöld színét tartalmazó nemzeti zászlaját egyszínű vörössé változtatták.

Az új szociális-politikai intézkedéseket hirtelen és minden különösebb konzultáció nélkül vezették be. A hatalomra került Afganisztáni Népi Demokratikus Párt vezetése a blanquistákra jellemző módon úgy gondolta, hogy a jó döntéseket örömmel fogadják az emberek. Azonban ennek éppen az ellenkezője történt: elutasították. Ez azzal magyarázható, hogy ősi szokásaikat egy kívülről, „idegenektől” – a központi hatalomtól – jött döntés el akarta törölni. Az elutasításra a hatalom erőszakkal válaszolt, amely olykor már a Pol Pot-i módszereket idézte föl.⁷ Alig telt el néhány hónap a hatalomátvétel után, s az évszázados szokásaikból, „nyugalomból” felrázott, kitalított afgánok az iszlám nevében „szent háborút” hirdettek a központi hatalom ellen. A felkelők, a *mudzsahidok* („a hit harcosai”) nagyon gyorsan „szabadságharcosok” lettek (meg is kapták a Nyugat támogatását), a központi hatalom pedig a „vörös” Moszkva szolgálatára. Afganisztán a hidegháború egyik ütközőpontja lett főleg azután, hogy az uralkodó párt, amelyet belső viták és fizikai leszámolások jellemeztek, nem tudott úrrá lenni az egyre kritikusabb helyzeten, és a Szovjetunióhoz fordult katonai segítségért.

Moszkvának közvetlen köze nem volt az 1978. áprilisi hatalomátvételhez, viszont befolyása az országban évtizedekre visszanyúlóan, s a nemzetközi közvélemény által is köztudottan, jelentős volt.⁸ A szovjet katonai intervencióról 1979. december 27-én értesült a világ. Az első reakció a döbbenet, az aggodalom s egy esetleges szovjet–amerikai konfrontációtól való félelem volt.

Moszkva – hivatkozva az 1978. december 5-i szovjet–afgán szerződésre – biztonságpolitikai okokkal (fegyveres konfliktus a határainál) és internacionalista elkötelezettségéből eredően a világ forradalmi erőinek a megsegítésével indokolta a katonai intervenciót. A beavatkozás biztonságpolitikai indoka a konkrétan nem említett „iszlám tényező” volt, az attól való félelem, hogy a muszlim szovjet köztársaságokkal szomszédos Afganisztánban az iszlámisták kerülnek hatalomra. A szovjet titkosszolgálati és diplomáciai jelentések is ezt

⁷ Pol Pot (1925–1998), a vörös khmerek vezére, kambodzsai diktátor (1975–1979) sajátos „agrár-kommunista” társadalom megeremtését tűzte ki célul. Ezt a legembertelenebb módszerek alkalmazásával kívánta elérni: betiltotta a vallást, bezárta az iskolákat, kiűrtette a városokat. Azokat, akik nem fogadták el az ideológiáját, vagy fizikai munkára, vagy átnevelő táborkba kényszerítette, vagy tömegesen végeztette ki.

⁸ A független afgán államot elsőként Szovjet-Oroszország ismerte el 1919-ben.

jósolták.⁹ A felkelők 1979 őszén már az országnak a kétharmadát tartották az ellenőrzésük alatt.

A szovjet intervencióra adott nyugati válasz nem váratott magára. Carter amerikai elnök bojkott-intézkedéseket jelentett be: a gabonaszállítások leállítását, az 1980-as moszkvai olimpiáról való távolmaradást stb. Az Unió helyzetéről szóló 1980. januári beszédében meghirdette a róla elnevezett doktrínát, amely a Perzsa-öblöt az Egyesült Államok számára „létfonosságúnak” minősítette:

„A jelenleg Afganisztánban szovjet csapatok által fenyegetett térség hatalmas stratégiai jelentőséggel bír: itt van a világ exportálható kőolajának több mint kétharmada. Az Afganisztán feletti uralom megszerzésére tett szovjet erőfeszítés következtében a szovjet katonai erők mintegy 300 mérföldnyire jutottak az Indiai-óceánhoz és közel kerültek ahhoz a Hormuzi-szorozhoz, amelyen keresztül a szabad világ kőolaja zömének át kell haladnia. A Szovjetunió most arra törekszik, hogy egy olyan stratégiai pozíciót erősítsen meg, amely pozíció súlyos fenyegetést jelent a közel-keleti olaj szabad áramlására.

Tegyük egészen világossá álláspontunkat! Bármely külső erő kísérletét arra, hogy megszerezze az ellenőrzést a Perzsa-öböl felett, az Egyesült Államok létérdekei ellen intézett támadásnak fogjuk tekinteni. Bármilyen szükséges eszközzel, akár katonai erő alkalmazásával is visszaverjük ezt.”¹⁰

Az afganisztáni konfliktus elterelte a figyelmet a palesztin problémáról, tovább erősítette a konzervatív arab államok és a szélsőséges iszlámisták pozícióját szerte a világban.

A szovjet intervenciót elítélte az Iszlám Konferencia Szervezete, s felfüggesztette Afganisztán tagságát. Az ENSZ BT elítélő határozatát a Szovjetunió megvétózta, de ezt a Közgyűlés állásfoglalásával kapcsolatban már nem tudta megtenni. A testület 104 igen szavazattal 18 ellenében elítélte a szovjet beavatkozást, és felszólította Moszkvát csapatainak a kivonására az országból. Egyes arab országok (Algéria, Szíria, Jemen) tartózkodtak a szavazásnál, mások (Irak, Egyiptom) támogatták a határozatot. Líbia nem vett részt a szavazáson.

Elítélte a szovjet beavatkozást az olasz és a spanyol kommunista párt is, a francia viszont támogatta. Peking szintén elítélte Moszkva lépését. Valójában ezt tette volna Románia is, de inkább ő sem vett részt a szavazáson.

Magyarország vezetése egyetértett a szovjet beavatkozással. A külügyminisztérium elemző osztályának tanulmánya bizakodó hangnemben szólt a térségben zajló eseményekről. A forradalmi Afganisztán „az ismert nehézségek ellenére él és győzedelmeskedni fog”. Iránban pedig „az amerikai globális stratégia súlyos vereséget szenvedett”. Összességében, s itt gondoltak Etiópiára, Jemenre, Angolára stb., „erősödött a szocialista orientáció újtárra lépett országok helyzete”.¹¹

⁹ Ezeket idézi André Fontaine: *Après eux, le déluge de Kaboul à Sarajevo, 1979-1995*. Fayard, Paris, 1995. 32–33. Korabeli magyar vélemény az afganisztáni történésekről: Halász György: *Afganisztán gyűjtőpontban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.

¹⁰ Jimmy Carter: Az Unió helyzetéről, 1980. január 23. *Nemzetközi Szemle*, 1980. 4. sz. 21.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) XIX–J–1–j A külügyminisztérium belső mechanizmusa, 1980. 1. d. Összefoglaló a nemzetközi helyzetről, az 1978. évi követi értekezlet óta

A közvélemény viszont megrémült, s valójában a vezetés támogatása sem volt lelkes, mert a szovjet intervenció gátolta a Nyugat felé nyitó aktív külpolitikát. Moszkvában ezt szóvá is tették, s „kérésére”, ha nehezen és belső vitákon keresztül is, de elfogadták, hogy válaszul a nyugati bojkottra fontos utakat (pl. az NSZK-ba) mondott le a magyar kormány.

A lakosság viszont attól tartott, hogy a csehszlovák beavatkozás nyomán magyar részvétel is követelnek Afganisztánban. Ez föl is merült Moszkvában, ahonnan a magyar párt egyik hivatalos úton ott járt vezetőjével üzentek Budapestre. Erről Berecz János, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője számolt be egyik memoárjában. Az üzenet szerint

„a renitens magyaroknak nem a legjobb a bizonyítványuk a baráti katonai szövetségben, de lehetne javítani rajta. Küldjünk »önkénteseket« Afganisztánba, egy hadosztályt, de legalább egy ezredet. Akkor nagyon pozitív lesz a megítélés. Megígérte, hogy továbbítja az üzenetet. Kádár meghallgatta a küldöttségvezető tájékoztatóját és elsápadt. Egyáltalán nem tetszett neki a dolog. Megkérdezte, kik voltak az illetők. Elmondta-e valakinek? Felejtsék el, hallgassanak róla! – szölt az utasítás.”¹²

Míg Afganisztánban „vörös” modernizációt erőltettek, addig Iránban „fehéret”, amely egy nyugati (amerikai) típusú társadalom kialakítását célozta. A következmény, az „eredmény” mindkét országban ugyanaz: az évszázados szokásaikból kitaszított tömegek felkelése a tradíciók védelmében, a rendszer összeomlása. Afganisztánban egyértelműen az integrista iszlámisták ragadták meg a hatalmat, míg Iránban az ugyancsak radikális, de nem integrista erők.

Az iráni uralkodónak, Reza Pahlavi sahnak egyértelmű amerikai támogatással az is célja volt, hogy országa regionális nagyhatalom legyen, afféle csendőrszerepet is betöltsön a térségben. A kőolaj eladásából származó bevétel jelentős beruházásokat tett lehetővé. A sahot Nyugaton és Keleten egyaránt felvilágosult uralkodónak tartották s dicsérettel, díszdoktori címeikkel halmozták el. Megbízható kereskedelmi partnerünk lévén 1978. májusi látogatásakor az Eötvös Loránd Tudományegyetem díszdoktori címet adományozott neki. Amikor 1978 őszén kezdtek mindennaposá válni a tömegtüntetések Irán nagyvárosaiban, a magyar sajtó óvatosan, de alapvetően reálistan ítélte meg a helyzetet: „A gyors ütemű tőkés fejlődés olyan társadalmi-gazdasági mozgásokat indított el, olyan belső ellentmondásokat élezett ki, amelyek már nehezen férnek el az abszolút monarchia eddigi keretei között.”¹³ A tömegeket mozgató iszlámmal kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy „leegyszerűsítés lenne a vallási ellenzék szerepét egyértelműen konzervatívnak bélyegezni”. A muszlim ellenzékét mérsékeltre és szélsőségesekre osztotta. Ez utóbbiakhoz sorolta Homeinit is.

Ez az iráni modernizáció éppúgy, mint az afganisztáni, imitatív korszerűsítés volt, másolt egy modellt, de nem számolt azzal, hogy a megvalósítás üteme s a megjelenő új kultúra megfelele-e az ország adottságainak, a lakosság mentalitásának. A társadalom egy vékony rétege valóban kedvezményezettje lett az átalakulásnak, ám az óriási többség nem részesült

végzett munkáról és az MSZMP XII. kongresszusa határozataiból adódó feladatok végrehajtásáról c. 002490/4. sz. dok. Budapest, 1980. július 11.

¹² Berecz János: *Kádár élt... és velünk van*. Duna International, Budapest, é.n. 292–294.

¹³ Körmeny István: *Nincs kibontakozás Iránban. Népszabadság*, 1978. november 12.

a kialakuló fogyasztói társadalom javaiból, a modernizációs folyamatnak csak a hátrányát szenvedte el.

Az elégedetlen, lázadó, majd felkelő tömegek mozgósításában kiemelkedő szerepe volt az 1963-as felkelés leverése után száműzetésbe kényszerített Homeini ajatollahnak. Amikor 1979. január 31-én franciaországi száműzetéséből az elnök, Giscard d'Estaing különgépén megérkezett Teheránba, milliók fogadták a repülőtéren. A rendszer korszerűen felszerelt hadserege a kegyetlen, mindenütt jelenlévő titkosrendőrségével együtt napok alatt összeomlott.

Homeini határozott elképzelésekkel rendelkezett az új politikai rendszert illetően. Ennek érvényt is szerzett, miután a polgári világi erőket kiszorította (később már erőszakot is alkalmazva kiűzte és száműzte) a hatalomból. 1979 decemberében, a baloldali erők támogatását bírva, elfogadtatta az iszlám köztársaság alkotmányát, amelynek alapelveit még a száműzetésben dolgozta ki. A kialakult új politikai rendszert nevezhetjük alkotmányos teokráciának is. Az ország irányítása, a társadalom, a politikai élet megszervezése a hittudósok irányításával, felügyeletével az iszlám elvek szerint történt. Az egyszemélyi autoriter hatalom (még) nem érvényesült. Az alkotmány az iszlám elvek betartása mellett biztosította a szabadságjogokat és jelentős szociális rendelkezéseket (nyugdíj, ingyenes orvosi ellátás stb.) tartalmazott. Ez nem az afganisztáni mudzsahidok iszlámja volt! A világpolitikáról vallott nézeteik sem egyeztek. Az iráni iszlám forradalom elutasította a Nyugatot és a Keletet egyaránt. Az alkotmány is rögzítette a kolonializmus és minden külföldi befolyás elutasítását. Ám a fő ellenségnek – érthető módon – az Egyesült Államokat tartotta. Erről többek között már a teheráni amerikai nagykövetség elfoglalása (1979. november) után, 1980. január 7-én így nyilatkozott Homeini az amerikai *Time* magazinnak:

„Az amerikai kormány szakadatlanul segítséget nyújtott a sahnak ahhoz, hogy népünk ellenállását leküzdve megtarthassa a hatalmát. A sahn lelkiismeretlenül tékozolt mindent, amivel rendelkezünk, nemzeti méltóságunkat, fiataljaink tehetségét és minden egyebet, amink csak volt. Nyilvánvaló, hogy az irániaknak nem alakulhatott ki jó véleményük az Egyesült Államok kormányáról.”

Ez az Amerika-ellenesség, a gyarmatosítás és minden idegen befolyás elutasítása az 1960-as évek forradalmi, antiimperialista *tiermondizmus*ának légkörét idézte fel, félelmet keltett, s először jelenítette meg az amerikai és a nyugati propagandában az „iszlám veszélyt”. A forradalmi sziizmus a szunniták számára is példát mutatott. Bizonyította, hogy meg lehet hódítani a politikai hatalmat. Megerősítette az iszlám hitelét minden importeszmével szemben. Ezen alapult Izrael létének durva elutasítása is, amely antiszemitizmussal párosult. Láthatóan mintegy megfélemedtek arról, hogy az is európai import, hiszen az arab-iszlám kultúrának eredendően nem volt része az antiszemitizmus.¹⁴

Az iráni iszlám forradalom győzelme kétségtelenül súlyos csapás volt a vietnami vereséget még szinte ki sem heverő Egyesült Államokra, s átalakította a Közel-Kelet geopolitikai térképét, megerősítette Irak és Szaúd-Arábia pozícióját, iszlámizálta az arabizmust, az arab nacionalizmust.

¹⁴ Laurens: *Paix et guerre...* i. m. 343.

ALI ACHOU

Országok és etnikumok a Száhel-övezetben

A világ minden térségének megvannak a maga jellegzetességei és sajátosságai, melyek megkülönböztetik más térségektől, s amelyek lehetővé teszik számára, hogy a sajátosságainak megfelelően fejlődjön. Ezek a sajátosságok és jellegzetességek felkelthetik külső erők érdeklődését is, hogy megpróbálják befolyásolni az események menetét. Ez érvényes a Száhel-övezetre is.

Geopolitikai vetület alatt mindenekelőtt az olyan földrajzi összetevők összességét értjük, mint az elhelyezkedés és klíma, illetve azok a politikai viszonyok, amelyek meghatározók egy adott térség számára, illetve a térség iránt érdeklődő más térségek számára.

A Száhel-övezet kiterjedésének meghatározása

Nyelvi értelemben a Száhel¹ alatt a „tengeri vízpartot” értjük, illetve a hozzá kapcsolódó parti területet. Amikor tehát a Száhel-övezetről beszélünk, az alatt a Szaharához kapcsolódó területet értjük, illetve azt, ami a Szahara után következik.

A Száhel-övezet 5000 km hosszúságban terjed ki keletről nyugatra annak függvényében, hogy a természetre hogyan hat a csapadék átlagos mennyisége.

A Száhel-övezet kiterjedésének meghatározása és leírása lényegi különbségekhez vezetett és felkeltette a térséggel foglalkozó kutatók figyelmét. Van, aki földrajzilag értelmezi, van, aki politikai értelmet kölcsönöz neki, míg mások más értelmet, így a következőkben megpróbáljuk összefoglalni ezeket az értelmezéseket, illetve azok szerepét.

1. *A földrajzi Száhel*: ez alatt az a terület értendő, mely nincs kitéve a környezeti veszélyeknek, és amely északról délre magában foglalja a teljes „nomád síkot”, a „lakott síkságot”, illetve a Szudáni-felföldet.

a) A Nomád-övezet az a terület, mely közvetlenül a Szahara után következik és azokat a területeket öleli föl, amelyeken az évi átlagos csapadékmennyiség nem haladja meg a 400-450 mm-es szintet.

b) Zöld- vagy Lakott-övezet: mivel az évi átlagos lehullott csapadék 600-650 mm, és elégséges mennyiségű víz is található itt, megvan a lehetőség bizonyos mezőgazdasági

¹ Az arab *sāhil* szó „síkot”, „síkságot”, „sík vidéket” jelentő köznévi, nem tulajdonnévi. Ebből a szóból származik számos nyelven, így magyarul is a *Száhel* kifejezés, mely az arab földrajzi és politológiai szókincséből ered. A teljes kifejezés: aš-Sāhil al-Ifriqi, azaz „afrikai sík”.

tevékenység végzésére. Ezért a helyi földművesek a Ğāwris² és a földimogyoró termelésére összpontosítanak.

c) Szudáni-felföld: a Zöld-övezettől dél és kelet felé haladva érünk el a Szudáni-felföldre, ahol az évi átlagos csapadékmennyiség 800-850 mm között ingadozik, illetve az erdős területek is jelentősek. Mivel a klimatikus kockázat itt kisebb, különböző mezőgazdasági cikkeket termelnek.

Amikor pedig a Száhel-övezetről beszélünk, akkor általában ez alatt a kifejezés alatt azokat a nyugat-afrikai országokat értjük, melyek a Száhel területén találhatók, és amelyeket éhség, betegségek és aszályoknak sújtanak, s ezért gyakran szorulnak nemzetközi segítségre. Innen ered a Száhel fogalmának másik értelmezése.

2. *A politikai Száhel*: a Száhel kiterjedésének e másik értelmezése az, aminek leghatározottabb a használata a különböző diskurzusokban, függetlenül attól, hogy e fogalom tudományos tartalma homályos. Ez azt a nyolc országot jelenti, melyek erőiket a Szárazsággal Küzdő Államok Közötti Bizottság (CILSS – Comité Permanent inter-Etats de Lutte contre la Sécheresse dans le Sahel) égisze alatt egyesítették, függetlenül attól, hogy ezek nemcsak a Száhel-övezetre terjednek ki, ha kizárólag a földrajzi tényezőt vesszük figyelembe. Ez a szervezet az 1968-as, illetve 1973-as aszály és annak negatív hatására jött létre 1973-ban. Ezek az országok keletről nyugatra haladva a következők: Csád, Niger, Mali, Burkina Faso (korábban Felső-Volta), Mauritánia és Szenegál. Később csatlakozott hozzájuk Gambia és a Zöld-foki szigetek, illetve legutóbb Bissau-Guinea. Az utolsó kettő kivételével mind a frankofon világhoz tartoznak. Az ezekből az államokból álló csoport testesíti meg a „politikai Száhelt”. Ezeknek az országoknak a földrajzi helyzete nem azonos, lévén Niger és Mauritánia nem fedik le teljesen az öntözésre alkalmas vidéket, hatalmas kiterjedésű sivatagi területeket ölelnek fel, míg Mali és Csád szintén sivatagi területek, ám jelentős esőzéseknek kitett vidékeket is magukban foglalnak. Ami Szenegált, Gambiát és Burkina Fasót illeti, területükön alig van sivatag, alapvetően a Száhel és az öntözött területek hosszában helyezkednek el. Ezen országoknak a természeti erőforrásai eltérnek a többiektől, de abban is különböznek, hogy a természet szeszélyeinek jobban ki vannak téve.

A Száhel-övezet klímája

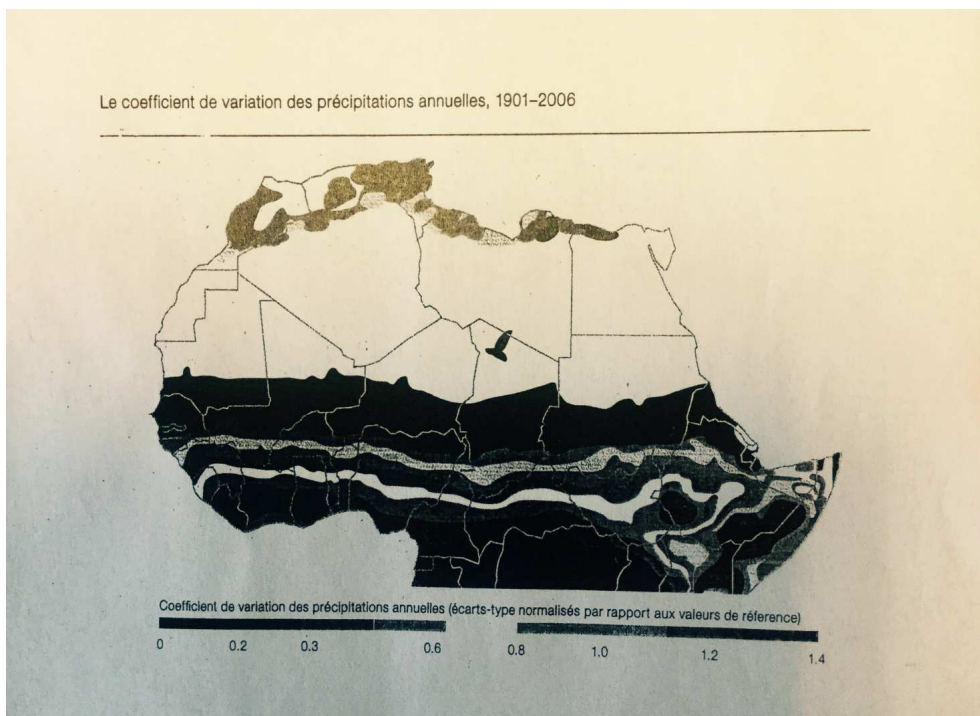
A mintegy kilenc hónapig tartó száraz évszak is bizonyítja, hogy a Száhel-övezet a Szaharához tartozik. Ez a szárazság, mely minden évben októbertől júniusig sújtja a térséget, növeli annak a veszélyét, amit a *harmattannak* nevezett Szaharából jövő szélvihar jelent. Az éjszakák hidegek a Száhelben, s ezért a napi hőingadozás is nagy. Hosszú hónapokon keresztül a hőmérő higanyszála folyamatosan emelkedik és novembertől májusig gyakorlatilag semmi eső sem esik. Például a világ egyik legforróbb országának, Nigernek a fővárosa, Niamey évi átlagos csapadékmennyisége 500–600 mm, a páratartalom viszont erősen, 20 és 80% között ingadozik.

Amikor az északi féltekén beáll a nyár, akkor a Száhelben nincs szárazság, s ez azt jelenti, hogy a trópusi csapadékos területhez tartozik. Az esős évszak csúcsa augusztus hónap.

² Helyi gabonaféle.

Az átlagos csapadékmennyiség mértéke szerint a Száhel-övezet határait ki is tágíthatjuk. Ennek alapján megállapítható, hogy az évi átlagos csapadék északon 150–200 mm, míg délen 600 mm. Mondhatjuk, hogy az évi átlagos csapadék hullámzó, a lehullott csapadék területi eloszlása és mennyisége egyenetlen. Míg a Szahara déli részén mért csapadékmennyiség csúcsát 300–400 mm jelenti, addig a különbség az évi átlagos csapadékmennyiség legmagasabb és legalacsonyabb szintje között, melyet egyetlen állomáson mérnek, eléri a 1000 mm-t is a Szaharával határos területekhez viszonyítva. Vagyis a lehullott csapadék között a különbség észak és dél között óriási. Ezen átlagos csapadékmennyiségekből meghatározhatják azokat az éveket, amikor is sok eső esett, illetve amikor aszályok sújtották a Száheld. Ez utóbbi három időszak 1912–1915, majd 1944, illetve 1968–1973 között volt. Még azelőtt, hogy bekövetkezett volna az 1984–1985-ös aszály, amikor is újra kellett tölteni a magtárakat, melyek kiürültek, illetve nagy csordákat kellett nevelni, mert 90%-uk elpusztult. A természeti körülmények halálos áldozatainak a számát 100 és 250 ezer fő közé teszik.

A lehullott csapadék mennyisége

A Száhel-övezet lakossága és társadalma

Az 1960-as évek és 1985 között a lakosság száma a Száhel-övezetben többszörösére növekedett: az 1960-as közel 18 millió főről 1985-re 36 millióra. Innen pedig 41,5 millió főre nőtt 1994-ben.

Ennek ellenére a Száhel-övezet kormányai közül egyik sem fordított figyelmet erre a demográfiai robbanásra. A gondolkodás megmaradt a gyermekszám növelésénél, hogy az lehetővé tegye a munkavégzést a pásztorkodásban és a földművelésben, mivel a Száhel társadalma úgy fogja fel, hogy a nő termékenysége isteni áldás, míg meddősége isteni büntetés. Általában véve a Száhel-övezet lakosságának a számát az elvándorlásokon túl még a termékenység és a halálozás befolyásolja.

A Száhel lakossága egy 5,5 millió km² kiterjedésű vidéken él, az ENSZ Fejlesztési és Kereskedelmi Ügynökségének jelentése szerint mélyszegénységben, száma pedig 2000-ben meghaladta az 50 millió főt. Ennek több mint 40%-a 15 év alatti volt. Nagyon különböző körülmények között élnek, melyeket olyan tényezők szabályoznak, mint az átlagos csapadékmennyiség, a gyors ütemű urbanizáció, melyet az elsivatagosodás okoz, ami a lakosság elszegényedésnek is egyik oka.

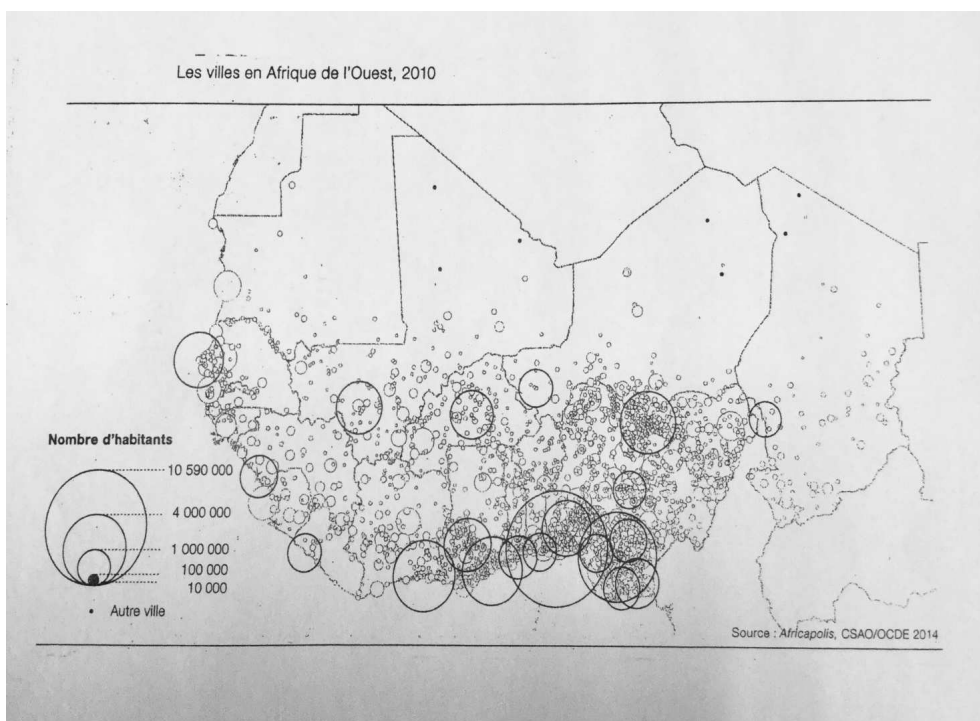
A Nomád- és a Zöld- övezetet kb. 20 millió ember lakja közel 2 millió km²-en, míg az öntözésre alkalmas további területek adnak helyet a Száhel lakossága másik felének több mint egymillió km² területen.

A városok lélekszámának éves növekedése meghaladja a 7%-ot, vagyis két és félszer a lakosság növekedését, ami eléri a 2,8%-ot. A Száhel-övezet nyolc államában a lakosságnövekedés átlagosan 2,4%-ra tehető. Ez Csádban eléri a 2,1%-ot, Burkina Fasóban a 2,3%-ot, a Zöld-foki Köztársaságban a 3,1%-ot, Maliban a 0,5%-ot, Nigerben pedig az 1,2%-ot. A lakosság döntő része a földművelésben dolgozik. Ennek mértéke Maliban meghaladja a 85%-ot, Nigerben 90% dolgozik a földművelésben, Burkina Fasóban pedig ez az arány meghaladja a 83%-ot. A szakértők és az elemzők egy része úgy látja, hogy a Száhel olyan terület, melyet az éhínség ural, aminek következtében az ember úgy érzi, teljességgel a természeti tényezők irányítják és határozzák meg az életét. Ez a feltételezés valójában téves, hiszen a Száhel képes eltartani lakosságát annak ellenére, hogy annak száma immár meghaladja az 50 millió főt. A Száhel elégséges földdel, vízzel és napfényel bír az élelmszertermeléshez, ami lehetővé teszi a létfenntartást, az éhínség leküzdését.

A vidéki lakosság teszi ki jelenleg a 80%-át a Száhel összlakosságának, vagyis a városi lakosság átlagosan eléri a 20%-ot, ami alatta van a 30%-ot meghaladó afrikai átlagnak. A városi társadalom közel volt a hagyományos vidéki társadalomhoz a függetlenség hajnalán, ám mélyreható változások álltak be, melyeket az öntudat kérdése okozott a két társadalmi csoport között. A demográfiai robbanás hozzájárult a vidéki lakosság városba áramlásához, ami alapvetően a fiatalok részéről következett be. Ennek következtében a városi lakosság több mint felét húsz év alatt fiatalok teszik ki. Ez a fiatal társadalmi csoport elvágta a hagyományos életmódhoz tartozás kötelékét, s kevésbé viseli el a vidéken uralkodó társadalmi nyomást a család részéről. A Száhel társadalmában a fiatalokat áthatja a nyugati életmód, mely hatást erősíti az oktatási rendszer és az elterjedt médiacsatornák, annak ellenére, hogy a fiatalok egy része visszautasítja a nyugati életformát, melyet az iszlám nevében korrumpálnak tart az afrikai társadalmak számára. Bár ezeket a fiatal társadalmi csoportokat áthatja a nyugati modell szerinti élet szeretete, ám nem áll rendelkezésükre a lehetőség,

hogyan e minta szerint éljenek, kivéve egy behatárolt kisebbséget, amely ezen az úton tudott bekapcsolódni a mai modern gazdaságba.

Városi agglomerációk Nyugat-Afrikában

A Száhel társadalmi eltérők, az Atlasztól a Csádi-medencéig terjednek, ámbar felfedezhetünk közös pontokat közöttük, melyek stabilak maradtak időben és térben. A Száhel-övezet társadalmi merev struktúrában él. Szülessenek szabadnak vagy szolgának, egész életükben megmaradnak ugyanabban a társadalmi helyzetben. Minden családnak a helyét és kapcsolatrendszerét a többi családdal szabályok határozzák meg. Minden egyénnek megvan a maga meghatározott feladata és meghatározott helye a társadalomban, amely a származásától függ. A születés helye és ideje szerint a társadalom két alapvető szerepet játszó csoportra osztható, a családra és a vidékre. A család a társadalom alapegysége, amely egyre kevésbé gazdasági és egyre inkább kulturális – vagyis nem fizikai – egység. Mielőtt még elterjedt volna az iszlám oktatás, szentként tisztelt jegyet hordozott és másodlagosan fontos szerepet játszott a vidék közössége, mely több családból állt össze, amelyek esetenként eltérő etnikai vagy kulturális háttérrel bírtak, de együtt éltek és folyamatos érintkezés volt közöttük. Ebből a szempontból azt mondhatjuk, hogy a Száhel társadalmi az urakból és azokból áll, akik fölött uralkodnak. Ez utóbbiak azok, akiket más etnikai közegekből raboltak el háborúkban vagy portyákon. Fontos szerepet töltenek be a termelésben, még akkor is, ha

nem ők az egyedüli termelők, hiszen ebben besegítenek az asszonyok és a gyerekek. Általában véve a Száhel társadalma tele van ellentmondásokkal, amint ellentmondás van a vidék és a város, az úr és a szolga között, a puszta és a zöld övezet között. Az ilyen és ehhez hasonló ellentmondások határozzák meg a Száhel társadalmának felépítését és viselkedését, és ezt szükségképpen visszatükrözi az államforma a Száhelben. Ennek következtében alakítják kapcsolataikat is a környező államokkal. Köztük Algériával is, amelyek szükségképpen foglalkoznia kell a fennálló ellentmondásokkal a Száhel társadalmában egy sikeresebb politikai érdekében. Ezen jelenlévő ellentmondások között a Száhel társadalmában, melyek meghatározzák az állam természetét és politikai környezetét, ott van a vérségi faktor, melyel az alábbiakban foglalkozunk.

Etnikumok a Száhel-övezet sivatagi részében

A Száhel-övezet etnikailag sokszínű és számos nemzetiség találkozási pontjának számít, melyeknek különböző az életvitelük. Ezek közül a legfontosabbak az északon leginkább elterjedt nomádok, illetve a zöld övezeti pásztorok, akik alapvetően földművesek és kiegészítésként művelik a pásztorkodást. A kapcsolatok, amelyek szükségszerűek voltak, végeredményben a földrajzi megosztást tükrözték, illetve szükségessé tették, hogy időnként ugyanazon foglalkozásokat üzzék (pásztorkodó, vagy földművelő állattartás), eltérő jövedelmet eredményezve. Ezek lettek a különbségek alapjai a nemzetiségek között, nem mint ha e különbségek nélkül ne lettek volna gondok a különböző etnikumok között. Mindezt erősítette a gyarmatosítás, amely a megosztás politikájára támaszkodott, s amely sokszor előnyben részesített egy etnikumot a másikkal szemben. Így például a feketéket pártolta a fehérekkel (azaz a tuaregekkel) szemben, azon az alapon, hogy a fehérek hosszú ideig szolgáskorba taszították a feketéket. A térségből való kivonulásakor pedig a gyarmatosító hatalom olyan szintű megosztást hagyott hátra, hogy az bármely pillanatban robbanhatott. Sok esetben olyan földrajzi határt állapított meg, mely egy adott etnikumot két ország között osztott fel, többséggé téve őket az egyikben és kisebbséggé a másikban. Amint az Nigerben is történt, ahol is azt látjuk, hogy a többség a hausza etnikumból származik, ám a politikai hatalom és a hadsereg vezetői a dzsermák közül kerülnek ki, akik kisebbségnek számítanak. Némi példával szolgálhatunk a Száhel-övezet legfontosabb etnikumairól a következőkben.

Mali

Maliban a *bambara* számít a legnagyobb számú etnikai csoportnak, tekintve, hogy a lakosság 31,9%-át teszik ki, s Bamako, Ségou és Sikasso környezetében összpontosulnak. Földműveléssel foglalkoznak, többségük muszlim, nyelvük pedig, a bambara a legelterjedtebb a fővárosban, Bamakóban, mivel nagy számban vannak jelen a közgazdaságban.

A másik közösség a *songhai*, tagjai vadászattal és földműveléssel foglalkoznak és a lakosság nagyjából 12%-át teszik ki. Ők főként délen, Sikassóban élnek. A harmadik csoport a *fula*, az egész sivatagi Száhel-övezetben szétszórta élnek, Maliban pedig a lakosság 9,13%-át teszik ki. Főként Mali északi részén összpontosulnak, de megtalálhatók mindenhol, mivel többségükben nomádok. Aztán ott találjuk a *kanouri* csoportot a lakosság 9%-ával, a tuaregeket 7,4%-kal, illetve az arabokat a lakosság 1,9%-ával, akik többségükben kereskedők. A hivatalos nyelv Maliban a sok helyi nyelvjárás és a bambara mellett a francia.

Niger

Nigerben a lakosság többségét a *hausza* közösség teszi ki a lakosság 52,4%-ával, akiknek többsége kereskedő. Egy részük mezőgazdaságból él, nagyjából Niger egész területén megtalálhatóak és muszlimok. A másik közösség a *dzserma*, tagjai a lakosság 15%-át teszik ki, kiskereskedők és földművesek, illetve kezükben tartják a hadsereget és a kormányzást. Úgy tartják, hogy ők a *songhai* közösségből származnak, akik Maliból jöttek át, és a messzi múltban Nigerben telepedtek le. Utánuk következik a *fula* társadalom, a lakosság 10,2%-át teszi ki. Tagjai, mint korábban említettük, nomád pásztorok, tigāni rendű muszlimok.³ Utánuk találjuk a *kanouri* közösséget a lakosság 9%-ával, a tuaregeket 10,5%-kal, illetve az arabokat a lakosság 1,9%-ával. Niger hivatalos nyelve a hausza mellett a francia.

Burkina Faso

A *mossi* közösség alkotja Burkina Faso lakosságának döntő többségét, megközelítőleg 65%-át. Az ország középső és északi részét lakják, földműveléssel foglalkoznak és többségükben muszlimok. A *mossi* közösség számít a hadsereg, ennél fogva a kormányzat irányításának Burkina Fasóban. A második legnépesebb közösség a *bambara*, aminek számaránya a lakosságon belül 10 és 15% között van. Az ország nyugati részén csoportosulnak, az Elefántcsontparttal és Ghánával közös határ mentén, többségük pedig muszlim kereskedő. Burkina Fasóban az ország hivatalos nyelve a *more*, a *fula* és a *diula* mellett a francia, azzal együtt, hogy a lakosság hozzávetőlegesen 0,8%-át egy Maliból és Nigerből menekült tuareg kisebbség teszi ki.

Csád

A lakosság 30,3%-át szudáni arabok teszik ki. Az ország északi és keleti részén összpontosulnak, pásztorokodással foglalkoznak, nomádok, többségükben pedig muszlimok. A második közösség a *bāqirmī szarák* és a *krīš*, ők a lakosság 25,8%-át teszik ki. Az ország középső területein összpontosulnak, a Šārī folyó mentén, többségükben keresztény földművelők. Jelen voltak a közigazgatásban és a hadseregben, együttműködtek a francia megszállókkal, akik a kivonulásuk után a hatalomat nekik adták át. Csádban további közösségek is találhatóak. Ilyenek a *tida* 7,7%-os, a *mbum* 6,7%-os, *maszalit* 6,5%-os, a *tama* 6,3%-os, a *mubu* 7,7%-os, a *kanuri* 2,3%-os és a *hausza* 2,3%-os aránnyal. Az arab mellett Csád hivatalos nyelve a francia. Emellett helyi nyelvek is léteznek, mint a *bāqirmī szara*, vagy a *bulula*.

Az etnikai sokszínűség a sivatagi Száhel-övezet államainak alapvető jellemzője s ennél fogva kapcsolataikat is meghatározza a szomszédos államokkal.

³ A Tigāniyya muszlim szúfi rend, mely igen elterjedt az egész Száhel-övezetben.

Tartalomjegyzék

Balázs Péter

Az újkori vallási tolerancia elmélete és gyakorlata – historiográfiai áttekintés.....3

Gausz Ildikó

Protestáns propagandafolyamatok a későhumanizmus korában15

Kövér Lajos

Claude Vanel magyar históriája33

Jenei Milán

A Hmelnjickij-mozgalom és az oszmán kapcsolatok (1648–1654).....49

Varga Beáta

Az orosz közigazgatási rendszer bevezetése Ukrajnában
1654–1835 között.....63

Palotás Zsolt

Dokumentumok az Amerikai Egyesült Államok és a Tuniszi Kormányzóság korai kapcsolatainak történetéből, 1796–1824. Forrásközlés77

Tarján G. Gábor

Ahogy magukat nevezik – magyar örmények.....105

Jámbor Orsolya Ilona

Betelepüléstől a kisebbségi létig. A 18–19. századi zsidó bevándorlás
rendészeti és közigazgatási kezelése119

Kökény Andrea

A Texasi Köztársaság külpolitikája.....131

Gulyás K. László

A Szaúd-Arábiát megelőző szaúdi államok143

Ferwagner Péter Ákos

A King–Crane-bizottság tevékenysége és a Szíriáért vívott diplomáciai
küzdelem (1919).....153

Kádár József

Transzjordánia a második világháború idején.....171

Vukman Péter

„A fordulat évei”. Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949).....179

J. Nagy László

Az iszlám politikai szerepének növekedése az 1970-es évtizedben.....195

Ali Achoui

Országok és etnikumok a Száhel-övezetben203

Készítette a **JATE**
Press

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.

www.press.u-szeged.hu

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: #", munkaszám: &/2017.